

ALINTERİ-Sosyal Bilimler Dergisi ALINTERİ-Journal of Social Sciences

Sayı/Issue: 3 Cilt/Volume: 2 Yıl/Year: 2018

ISSN:2564-6583
E-ISSN: 2602-229X

Taranan İndeksler:

Adres/Address

Kastamonu Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Uygulama ve
Araştırma Merkezi-İİBF Binası Uluslararası İlişkiler Bölümü
Kuzeykent Kampüsü-Kastamonu/TURKEY
Tel./Phone: +90 366 280 2107
Email: alinterisosyalbilimler@gmail.com
Web: www.alinteridergisi.com
Temmuz-2018

ASOBİD/AJOSS

@ALINTERİ Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD) uluslararası hakemli bir dergi olup, yılda iki sayı yayımlanır. Dergide yayımlanan yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.

@ALINTERI Journal of Social Science (AJOSS) is an international peer-reviewed journal, has been published twice per year. Authors are responsible for the content of their manuscripts.

ALINTERİ

Sosyal Bilimler Dergisi/Journal of Social Sciences
ASOBİD/AJOSS
ISSN:2564-6583/E-ISSN: 2602-229X

Baş Editör/Editor-in-Chief
Yahya YEŞİLYURT

Editör Yardımcıları/Assistant Editors
Elif SÖNMEZ/Recep GÜLMEZ

Alan Editörleri/Field Editors

Eğitim/Education	: Selahattin KAYMAKÇI
Tarih/History	: İbrahim AYKUN
Coğrafya/Geography	: Alperen KAYSERİLİ
Felsefe/Philosophy	: M. Hanifi MACİT
Sosyoloji/Sociology	: R. Michael GUNDERSON
Edebiyat/Literature	: Bülent ŞİĞVA
Din Bilimleri/Teology	: Mehmet ATALAN
Dil Bilimleri/Linguistics	: Recep GÜLMEZ
İİBF/Eco. and Admin.	: Yavuz DEMİREL

Yayın Kurulu/Editorial Board

Cevdet YAKUPOĞLU-Alperen KAYSERİLİ-Hossein SHEIBAN-
İbrahim AYKUN-Songül ALŞAN-Ryan Michael GUNDERSON-Stephen
R. GOODWIN-Yasin ŞERİFOĞLU-Ahmet TOKSOY

Bilim ve Danışma Kurulu/Science and Advisory Board

Enver KONUKÇU-Refik TURAN-Neşe ÖZDEN-Haldun EROĞLU-
Ahmet Yaşar OCAK-Halil BERKTAY-Doğan ÖZLEM-İhsan Süreyya
SIRMA-Turgut KARABEY-Birsel KARAKOÇ-Abdulrahim ABU
HUSAYN-Jansaya JABİNA-Muhsin HALİS-Evangelia BALTA-Mustafa
ERDEM-Bülent GÜLOĞLU -Jamil Poladkhan HASANLI-Maria Pia
PEDANI-Nenad MOAČANIN-Bereket KARİBAYEV-İ. Ethem ATNUR-
Mihai RETEGAN-Geza DAVID-Venera İSTAYEVA-Elvira
Mahammadgizi LATİFOVA-İsa BLUMI-Glenn W. MUSCHERT- İsmet
TÜRKMEN-Gültekin YILDIZ- Salih TUNÇ

Sekretarya/Secretariat

Harun KOÇAK/Nur Seda TEMUR

Kapak Tasarım/Cover Design

M. Çağrı YILMAZ/Köksal BİLİRDÖNMEZ

Hakem Kurulu/Referee Board

Abdulrahim ABU HUSAYN (American University of Beirut-Lebanon)
Abdülkadir GÜL (Erzincan University-Turkey)
Andrey V. KOROTAYEV (State University-Russia)
Bereket KARİBAYEV (Al-Farabi Kazakh National University-Kazakhstan)
Birsel KARAKOÇ (Uppsala University-Sweden)
Evangelia BALTA (National Hellenic Research Foundation-Greece)
Geza David (Eötvös Lorand University-Hungary)
Haldun EROĞLU (Ankara University-Turkey)
İ. Etem ATNUR (Ataturk University-Turkey)
Jamil Poladkhan HASANLI (Baku State University-Azerbaijan)
Jansaya JABİNA (University of IR and World Languages-Kazakhstan)
M. Serhat YILMAZ (Kastamonu University-Turkey)
Maria Pia PEDANI (Università Ca'Foscari Venezia-Italy)
Mehmet ATALAN (Kastamonu University-Turkey)
Mihai RETEGAN (Universitatea din București-Romania)
Muhsin HALİS (Kocaeli University-Turkey)
Mustafa ERDEM (Ankara University-Turkey)
Mustafa ORAL (Giresun University-Turkey)
N. Fahri TAŞ (Erzincan University-Turkey)
Najat SAYEM KHALİL (San'a University-Yemen)
Nenad MOAČANIN (The Croatian Academy of Sciences and Arts-Croatia)
Selami KILIÇ (Ataturk University-Turkey)
Süleyman ÇİĞDEM (Ataturk University-Turkey)
Turgut KARABEY (Erzincan University-Turkey)
Alperen KAYSERİLİ (Ağrı İbrahim Çeçen University-Turkey)
Erol TURAN (Kastamonu University-Turkey)
Gültekin YILDIZ (İstanbul University-Turkey)
Güven DİNÇ (Akdeniz University-Turkey)
Isa BLUMI (Stockholm University-Sweden)
M. Sait DİLEK (Ataturk University-Turkey)
Oktay KIZILKAYA (Kafkas University-Turkey)
Recep ÇELİK (Yalova University-Turkey)
Salih TUNÇ (Akdeniz University-Turkey)
Sedat BİNGÖL (Anadolu University-Turkey)
Ümit KILIÇ (Ataturk University-Turkey)
Vedat KARADENİZ (Erzincan University-Turkey)
Elvira Mahammadgizi LATİFOVA (Baku State University-Azerbaijan)
Glenn W. MUSCHERT (Miami University-ABD)
Hossein SHEIBAN (Stockholm University-Sweden)
İsmet TÜRKMEN (Gaziosmanpaşa University-Turkey)
Venera İSTAYEVA (University of IR and World Languages-Kazakhstan)
Ahmet TOKSOY (Adnan Menderes University-Turkey)
Beishenbek TOGTOGULOV (Kastamonu University-Turkey)
Bülent ŞİĞVA (Erzincan University-Turkey)
Esat AKTAŞ (Bayburt University-Turkey)
Evren KÜÇÜK (Kastamonu University-Turkey)
Fatma ŞİMŞEK (Akdeniz University-Turkey)

Hasan GEYİKOĞLU (Ataturk University-Turkey)
Hidayet KARA (Alparslan University-Turkey)
İbrahim AYKUN (Gaziosmanpaşa University-Turkey)
Kader POLAT (Erzincan University-Turkey)
M. Yunus ÇELİK (Kastamonu University-Turkey)
Metin ÜNVER (İstanbul University-Turkey)
Mevlüt YÜKSEL (Ataturk University-Turkey)
Muhammet GÜÇLÜ (Akdeniz University-Turkey)
Murat FİDAN (Kastamonu University-Turkey)
Murat HANİLÇE (Gaziosmanpaşa University-Turkey)
Nurgül BEKAR (Kastamonu University-Turkey)
Osman EMİR (Karadeniz Technical University-Turkey)
Ryan Michael GUNDERSON (Miami University-ABD)
Savaş EĞİLMEZ (Ataturk University-Turkey)
Songül ALŞAN (Erzincan University-Turkey)
Stephen R. GOODWIN (Yeditepe University-Turkey)
Turan AÇIK (Amasya University-Turkey)
Ufuk ERDEM (Ardahan University-Turkey)
Yasemin AKTAŞ (Bayburt University-Turkey)
Yasin TOPALOĞLU (Ataturk University-Turkey)

Bu Sayının Hakemleri/Referees of This Issue

Abdülkadir GÜL (Erzincan Üniversitesi-Türkiye)

Mehmet Serhat YILMAZ (Kastamonu Üniversitesi-Türkiye)

Erol TURAN (Kastamonu Üniversitesi- Türkiye)

Mehmet Sait DİLEK (Atatürk Üniversitesi)

Naila Usman SIDDIQI (University of Karachi- Pakistan)

Sefa ÇETİN (Kastamonu Üniversitesi-Türkiye)

Hayriye SAĞIR (Selçuk Üniversitesi- Türkiye)

İbrahim AYKUN (Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi-Türkiye)

Metin ÜNVER (İstanbul Üniversitesi- Türkiye)

Munazza MEDENİ (University of Karachi- Pakistan)

Murat HANİLÇE (Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi- Türkiye)

Mustafa TANRIVERDİ (İstanbul Üniversitesi- Türkiye)

Nurgül BEKAR (Kastamonu Üniversitesi-Türkiye)

Selami ERDOĞAN (Dumlupınar Üniversitesi- Türkiye)

YAYIN İLKELERİ

ALINTERİ Sosyal Bilimler Dergisi (ALINTERİ-S) yılda iki defa yayınlanır. Ana dili Türkçe olan dergiye Rusça, İngilizce, Almanca, Fransızca ve diğer dillerde makaleler de kabul edilmektedir. ALINTERİ-S; sosyal bilimlerin tüm alt disiplinlerinde bilimsel konu ve sorunları araştıran bir dergidir. Özgün nitelikli uluslararası ve ulusal araştırma makaleleri yayımlamayı amaç edinmiş uluslararası hakemli ve akademik bir dergidir.

Dergi amacına uygun gönderilecek aday makalenin başka bir dergi veya kitapta yayımlanmamış ve yayımlanmak üzere başvurulmamış olması gerekmektedir. Makalelerinin yayınlanmasını isteyen yazarlar dergipark.gov.tr adresine kayıt olup sisteme makalelerini yüklemeleri gerekmektedir. Online olarak başvurusu yapılmayan hiçbir makale dikkate alınmayacaktır. Makale metni, derginin internet sitesindeki Yazım Kurallarında belirtilen şartlara uygun olarak yazılmalıdır. Makaleye ait görsel öğeler var ise bunlar metinden bağımsız, .jpeg veya .tiff formatında olmalı ve çözünürlüğünün 300 dpi'den az olmamalıdır. Makalede özet bulunmalı ve özetle en az 150, en fazla 200 kelime kullanılmalıdır. Özetle çalışmanın sonucundan ziyade bu çalışmaya neden ihtiyaç duyulduğu ve çalışmanın hedefi hakkında bilgi verilmelidir. Kaynak taraması, yöntem, bulgulara da özetle değinilebilir. En az 4, en fazla 6 anahtar kelime kullanılmalıdır. Türkçe kaleme alınan makalenin özeti Türkçe ve İngilizce olmalıdır. Türkçe haricindeki makalelerin özeti ise yazım dili ve Türkçe yazılmalıdır.

Dipnotlar metinde parantez içinde verilmeli, kaynakça bölümü makalenin sonunda yer almalıdır. Metinde kullanılan kaynaklar; yazar soyadı, yayın tarihi, sayfa numarası şeklinde kısaltılmış olarak verilmeli, bir defa kullanılan yayınlar için de aynı kurala uyulması gerekmektedir. Yazar gerekli gördüğü hallerde sayfa altı numaralı dipnotta kullanabilir.

Yayımlanmak üzere gönderilen her makale, baş editör ve dergi ana editörleri tarafından incelenmekte ve alan editörlerine yönlendirilmektedir. Makale, alan editörleri tarafından önerilen 5 hakem içinden ana editörler tarafından seçilecek iki hakem tarafından değerlendirilmekte ve yayım konusundaki kesin sonuç baş editör tarafından verilerek yazara üç ay içinde bildirilmektedir. Aday makalenin yayınlanıp yayınlanmamasına yayım kurulu nihai karar vericidir. Makalenin yayım sırasına alınabilmesi için her iki hakemden

olumlu görüş alınması şartına haiz olması gerekmektedir. Hakemlerden birisi yayınlanamaz kararı verdiğinde, üçüncü bir hakeme gönderme durumu editör kurulunun takdirine bırakılır. Düzeltme gereken makaleler yazarlarına gerekli düzeltmeleri yapmaları için iade edilir. 1 ay içerisinde düzeltmesi yapılmayan makaleler yayım aşamasına alınmaz ve sorumluluk yazarına aittir. Yazılar, yayımlansın veya yayımlanmasın iade edilmezler.

Makalelerdeki fikir ve sonuçlar yazarın şahsi görüşü olup, doğrudan veya dolaylı olarak **ALINTERİ Sosyal Bilimler Dergisi** görüşü niteliği taşımaz. Yazarlar, yayıma kabul edilen yazılarının yayım/telif haklarını dergiye devretmiş sayılırlar. Dergide yayımlanan yazılar kaynak gösterilerek iktibas edilebilir. Tamamen yahut kısmen kopyalanması yasaktır.

Dergimize gönderilen makaleler iThenticate İntihal Programı ile tarandıktan sonra değerlendirme aşamasına geçilmektedir.

İÇİNDEKİLER

Yerkinay ONGAROVA

KAZAKİSTAN'IN ÇOK YÖNLÜ ENERJİ POLİTİKASI VE HAZAR DENİZİ
(Kazakhstan's Multiple Energy Policy and Caspian Sea)
(1-21)

Recep GÜLMEZ

İNSAN HAKLARI İZLEME ÖRGÜTÜ RAPORLARINDA
2002-2017 YILLARI ARASI TÜRKİYE'DE İNSAN HAKLARI
(Human Rights in Turkey Between 2002-2017 According to Human Rights Watch Reports)
(23-44)

Hatice GÖKCE

İSTANBUL SURİÇİNİN GECE ISSIZLAŞAN SEMTLERİNDE SOSYAL HAYAT: CAMİ
LOJMANLARINDA YAŞAYAN AİLELER ÜZERİNE NİTEL BİR ARAŞTIRMA
(Social Life in the Desolate Social Surroundings of İstanbul Suriçi at Night: A Qualitative
Research on the Families Living in the Mosque Lodgments)
(45-58)

Metin AYDAR

RİSÂLE-İ TEDBİR-İ 'UMRÂN-İ MÜLKÎ" ADLI RİSÂLEDE
İBN-İ HALDUN'UN İKTİSADİ DÜŞÜNCELERİNİN YANSIMALARI
(The Reflections of Ibn Khaldun's Economic Thoughts
in Treatise Named "Risâle-i Tedbir-i 'Umrân-i Mulkî")
(59-76)

Farid Bin MASOOD

7. YÜZYILIN İSLAM DÖNÜŞÜM HAREKETİNİN SOSYOLOJİK ANALİZİ
(A Sociological Analysis of Islamic Revolutionary Movement of 7th Century Ce)
(77-96)

Sevda ÖZKAYA-Samet ÖNATA

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT MECMUASI'NDA TÜRK TARİHİ (1925-1977)
(BİBLİYOGRAFİK İNCELEME)
(Turkish History in Istanbul University of Journal of Turkology (1925-1977) Bibliographic
Examination)
(97-117)

Sibel Kavaklı KUNDAKÇI-Oğuz HAMSİOĞLU

DEMİR EMİR ABDURRAHMAN DÖNEMİ VE MODERN AFGAN DEVLETİ'NİN DOĞUŞU
(1880-1901)
(Demir Emir Abdurrahman is the Birth of the Modern Afgan State and the Modern Period 1880-
1901)
(119-143)

KİTAPİYAT

Mevlüt KAYA

Ayhan Yüksel, Kuğuoğulları, Eski Bir Osmanlı Âyan Ailesi, 1. Baskı, Serander Yayınları,
İstanbul, 2017, 299 sayfa, ISBN: 978-605-66757-5-1
(Ayhan Yüksel, Kuguoğulları, An Old Landowner Ottoman Family, 1st Edition, Serander
Publications, İstanbul, 2017, 299 page, ISBN: 978-605-66757-5-1)
(145-148)

KAZAKİSTAN'IN ÇOK YÖNLÜ ENERJİ POLİTİKASI VE HAZAR DENİZİ

Yerkinay ONGAROVA¹

Geliş Tarihi/Received Date: 13.04.2017-Kabul Tarihi/Accepted Date: 09.08.2017

Doi: 10.30913/alinterisosbil.306038

Atıf Künyesi: Ongarova, Yerkinay, “Kazakistan'ın Çok Yönlü Enerji Politikası ve Hazar Denizi”, *Alinteri Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD)*, C. 2, S. 3, 2018, ss. 1-21.

Öz

Kazakistan dış politikasında en önemli şey hidrokarbonların üretimi ve ihracatı dâhil olmak üzere enerji güzergâhlarının geliştirilmesidir. Bazı tahminlere göre, kanıtlanmış hidrokarbon rezervlerinin varlığı ile Kazakistan dünyada 13. sırada yer almaktadır. Dünyanın kanıtlanmış rezervleri arasında payı: petrolde %3,2 iken (yaklaşık 5 milyar dolar ton), gazda %1,5'tir (yaklaşık 2 trilyon metreküp). Hidrokarbon faktörü Kazakistan'ın sadece ekonomik gelişmesinde değil aynı anda diplomatik ve uluslararası arenada konumunu genişletmesi için önemli bir rol oynamaktadır. Özellikle Kazakistan'ın Hazar Denizi'nde en büyük paya sahip olması ile diğer kıyıdaş devletlere göre enerji zenginliği konusunda Hazar'da ön sırada yer almaktadır. Bu ise jeopolitik açıdan uluslararası alanda Kazakistan'ı daha da önemi konuma getirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hazar Denizi, Kazakistan, Enerji, Petrol, Gaz.

Kazakhstan's Multiple Energy Policy and Caspian Sea

Abstract

The most important thing in Kazakhstan's foreign policy is the development of energy routes, including the production and export of hydrocarbons. According to some estimates, with the availability of proven hydrocarbon reserves, Kazakhstan ranks 13th in the world. Its share of the world's proven reserves is: 3.2% in oil (about 5 billion dollars), 1.5% in gas (about 2 trillion cubic meters). The hydrocarbon factor plays an important role not only in Kazakhstan's economic development, but also in expanding its position in diplomatic and international spheres. Especially Kazakhstan has the largest share in the Caspian Sea, and according to other coastal states, it is at the forefront of the Caspian in terms of energy richness. This, on the other hand, makes Kazakhstan more important in the international arena in terms of geopolitics.

Keywords: Caspian Sea, Kazakhstan, Energy, Oil, Gas.

---

¹ Dr., Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü email:aidmukas@mail.ru

GİRİŞ

Sovyetler Birliği'nin yıkılmasıyla bağımsızlığını ilan eden Orta Asya Cumhuriyetleri, bağımsızlık sonrası enerji kaynaklarının üretimi ve bu kaynakların ihraç edilmesi için yeni bir döneme girmiştir. 1990'lı yıllardan itibaren ekonomik ilişkilerini geliştirme amaçlı Kazakistan da bölgenin enerji kaynaklarından faydalanmak isteyen Rusya, Çin, ABD ve AB gibi güçlerle politikalar izlemeye başlamıştır. Sovyetler Birliği'nin çöküşü ile Orta Asya jeopolitik açıdan ön plana çıkmıştır. Kazakistan'da Sovyet sonrası kurulan konsorsiyumlar, bilhassa Hazar'da yaptıkları arama çalışmaları sonucunda, ciddi oranda doğalgaz rezervleri bulmuşlardır. Enerji alanında küresel rekabet ile küresel uzlaşma arasındaki mücadele bağlamında Orta Asya ülkelerinin şekillenmesi beklenmektedir. Bu bakımdan Orta Asya devletleri arasında dış politikada kendi çıkarlarını nispeten daha iyi aktarabilen ülke Kazakistan olmuştur. Özellikle Hazar Denizi bölgesinde kıyısı olan Kazakistan Cumhuriyeti jeo-ekonomik ve jeopolitik stratejiler niteliklerinde önem taşımaktadır. Bu gerçeğin ana önemi ülkenin yakıt ve enerji kompleksi de dâhil olmak üzere ilk ve en önemli üretim ve hidrokarbonların ihracatı yanı sıra ulaşım ve iletişim alanında kalkınması ortaya çıkmaktadır. Her şeyden önce, Kazakistan coğrafi konumu ile dünyanın deniz yollarına erişim eksikliğini gidermesi gerekir. Hazar faktörü ise bir deniz gücü olarak Kazakistan'ın kendini konumlandırması için önemlidir. Bu bağlamda ülke Hazar'ın deniz statüsüne erişmesi için gerekli nitelikleri oluşturmaya çalışmaktadır. Bu bağlamda Kazakistan'da hidrokarbonlar genel tahminlere göre 17 milyar tonu oluşturmaktadır. Bunların 8 milyar tonunu Hazar Denizi'nde bulunan Kazakistan kıyısında bulunmaktadır. Genel olarak Hazar'da bulunan kaynakların Kazakistan topraklarının yaklaşık %62'lik bir alanını kaplamaktadır. Buradan hareketle çalışmanın ana konusunu, zengin enerji kaynaklarına sahip olan Kazakistan'ın enerji alanında izlediği çok yönlü enerji politikası analiz edilecektir.

1. KAZAKİSTAN'DA İLK PETROL KEŞİFLERİ

Hazar havzasının petrolle zengin olan kıyısı Kazakistan kıyısıdır. Hazar'ın Kazakistan'a ait kısmındaki petrole ilişkin ilk bilgilere Rusların bölgeyi işgalinden sonra rastlanmaktadır. Konu, 1860 senesinde coğrafyacı N.A.Seversev tarafından Rusya'nın 'Dağ Dergisi'nde kaleme alınmıştır. Seversev bu yazısında İ.Barşov'la beraber Kırgız² steplerinin Batı bölgesi hakkında bilgiler vermiştir. Seversev petrolün 'Munaylı' kaynağından çıktığını vurgulayarak şöyle yazmıştır: 'Petrol, petrolden

---

² Ruslar 19.yüzyılın ikinci yarısına kadar Kazaklar'a Kırgız-Kaysak, Kara Kırgızlar demişlerdir.

oluşan tepeciğin ucundan sızan su üzerinde çıkmakta idi (Naushabayeva, 1999:11).

N.Seversev'in verilerine göre, 1874 senesinde Rusya Jeolojik Komitesi bu bölgeye dağ mühendisi D.V.Kirpiçnikov başkanlığında bir araştırma ekibi göndermiştir. O zamana kadar bölge araştırılmamıştır. Ekip çalışma sonucu, Mahat (Dassor) Karacingil ve İmankara yataklarında büyük miktarda petrol bulunduğunu tespit etmiştir. 1892'de bölgede S.N.Nikitin önderliğindeki bir araştırma ekibi, kuyu kazma makinaları ile araştırma işlerine başlamış ve 7-9 metre derinliğinde birkaç kuyu kazdıktan sonra yörenin, dönemin iş adamlarının dikkatlerini çekebilecek kadar elverişli olduğunu kanıtlamıştır. Aynı sene içerisinde Sol-İlesk'deki Y.Lebedev isimli avukat bu bölgedeki petrol araştırmaları için ilk müracaatı yapmıştır. Fakat 1894'te imtiyaz sözleşmesine göre Leman başkanlığındaki bu grup bundan sonraki dört sene içerisinde kazı araştırmaları sürdürmüş ve 60'a yakın kuyu tespit etmiştir. Daha sonra iş, gruptan Leman'ın tekeline geçmiştir. Karaçungal alanında derinliği 38 metreden 275 metreye ulaşan 21 kuyu açılmıştır. Nihayet Kasım 1899'da 40 metre derinliğindeki 7 numaralı kuyudan petrol fışkırmış ve günde 22-25 ton petrol elde edilmiştir. Bu tarih, Kazakistan petrolünün ilk keşif tarihidir. Mevcut kuyunun peşinden petrol İskin, Karaton ve Novobogatırsk kaynaklarından da elde edilmiştir. Gazeteler bu olayları asrın sansasyonu olarak yazmıştır. İş adamları arasında kargaşa başlamıştır. Ancak Leman daha uzun bir zaman Kazakistan petrolü üzerinde tekeline sürdürmüş ve sadece 1908'de Staheev adlı tüccarla anlaşma imzalayarak Emba-Hazar Petrol Birliği'ni inşa etmiştir. Fakat anlaşmanın üzerinden iki sene geçtikten sonra ortaklar birbirlerinden ayrılarak kendi şirketlerini oluşturmuşlardır: Leman İngiliz işadamlarıyla Ural-Hazar Petrol Birliği'ni, Staheev ise E.Nobel'le beraber 'Emba' şirketini kurmuşlardır. Böylece Kazakistan petrolleri de yabancı işadamların gözdesi haline gelmiştir. Ural-Hazar Petrol Birliği'nin araştırmaları başarı kaydetmiştir. Birlik, 29 Nisan 1911'de 225 metre derinliğinde kazılan Mahat Kuyusundan çok miktarda petrol elde etmiştir. Bu tarih Kazakistan'daki petrolün ilk sanayi üretimi olarak bilinmektedir. 29 Nisan 1911'de Mahat yakınlarındaki 266 metre derinliğindeki bir kuyudan 30 saat içerisinde 16.000 ton petrol elde edilmiştir. 1917'de bu bölge petrol elde etmede Rusya'dan sonra üçüncü sıraya gelmiştir. O zamanlar bu yöreden (Güney Emba'dan) 273.000 ton petrol çıkartılmıştır. 1917'de Emba bölgesinde toplam 8 petrol şirketi faaliyet göstermiştir (Balgınbayev, 1996:30).

2. ENERJİ POLİTİKASI

Petrol, sudan yoğun kıvamda, koyu renkli, artılmamış, kendisine özgü kokusu olan ve yeraltından çıkarılmış doğal, yanıcı bir mineral

yağdır. Latince 'de taş anlamına gelen petra ile yağ anlamına gelen oleum sözcüklerinden oluşmuştur. Doğalgaz da petrol gibi karbon bazlı bir fosil yakıttır. Oluşumu petrol ile aynıdır. Büyük oranda yer kabuğunun içinde metan, etan gibi çeşitli hidrokarbonlardan oluşan yanıcı bir gazdır. Fosil yakıtlar olarak adlandırılan petrol, doğalgaz ve kömür, teknik olarak çıkarılması en kolay ve en ucuz enerji kaynağıdır. Bu nedenle, dünya ülkelerinin büyük çoğunluğu ekonomilerini fosil yakıtlara dayanarak inşa etmişlerdir. Öyle ki, 2010'da dünyanın birincil enerji tüketiminde %34,8 payı ile birinci sırada petrol yer alırken, %29 ile kömür ikinci sırada, %24.1 ile doğalgaz üçüncü sırada yer almıştır. Fosil yakıtların 2010 yılı itibariyle dünya birincil enerji tüketimindeki toplam payı %88.1'dir (BP Statistical Review Of World Energy Statistical Review Of World Energy, 2011).

Genel olarak dış politika elemanları; coğrafi yapı (deniz. vs), doğal kaynaklar, ekonomik yapı, askeri yapı ve nüfustur. Dış politikayı etkileyen elemanlar listesinde doğal kaynaklar da yer almaktadır. Böylece doğal kaynaklar da dış politikanın belirlenmesinde büyük bir rol oynadığını görebilmekteyiz (Sönmezoğlu, 2005:124).

Bu bağlamda Sönmezoğlu'nun vurgu yapmakta olduğu konu ise dış politikayı etkileyen unsurlar arasında enerji kaynaklarının da önem taşıdığıdır. Jeopolitik uzmanlarının da öne sürdüğü gibi, Sönmezoğlu da enerji kaynaklarının bir ülkenin dış politikasında vazgeçilmez bir unsur olduğunu vurgulamaktadır. Bu doğrultuda stratejik enerji elipsinde yer alan Hazar havzası, coğrafi konumu ile Kazakistan'a jeopolitik önem kazandırmaktadır. Bundan dolayı Kazakistan dış politikasında enerji politikası büyük önem taşımaktadır.

3. HAZAR HAVZASININ JEOPOLİTİK KONUMU

Son yıllarda Hazar Denizi, bir taraftan petrol yatırımları ve üretimi açısından dünyanın en fazla umut vadeden bölgesi haline gelirken, diğer taraftan da bölge kaynaklarına boru hatlarıyla erişim konusunda şiddetli rekabetin merkezinde yer almaktadır. Bölgede yaşanan etnik gerginlikle, siyasi istikrarsızlık, demokrasinin yavaş gelişimi ve jeopolitik rekabet konunun tarafları için endişe kaynağı olmaktadır. Hazar Havzası 1990 yılının sonuna doğru Körfez petrolüne alternatif arayan Batı Ülkeleri için enerji kaynakları giderek artan bir öneme sahip olmuştur. Ortadoğu'da, Sibiry-Kuzey Kutbundan sonra dünyanın üçüncü en büyük petrol ve doğalgaz rezervleri Hazar Bölgesinde bulunmaktadır (Yalçınkaya, 2006:45).

Hazar bölgesinde SSCB'nin dağılmasının ardından yeni devletlerin ortaya çıkması ve dünya petrol ve doğalgaz rezervlerinin önemli orana sahip olmaları, hem komşu devletlerin hem de enerji arzına

Kazakistan'ın Çok Yönlü Enerji Politikası ve Hazar Denizi

İhtiyaç duyan büyük ekonomilerin ilgisini Hazar bölgesine ve Orta Asya'ya çekmiştir. Hazar bölgesi uluslararası alanda enerjinin yeni jeopolitiği olarak tanımlanmaktadır. Günümüzde Hazar'a kıyıdaş ülkeler arasında anlaşmazlıklar kıyıda ve denizaltında bulunan petrol-doğalgaz rezervlerine ilişkin sorunlar yaratmakta ayrıca Trans-Hazar petrol-doğalgaz boru hatlarına ilişkin projeler için de engel oluşturmaktadır (Abilov, 2013:45).

Bu bağlamda paylaşma sorunlarını gidermek için 1998'de Rusya ile Kazakistan ve 2001 yılında Rusya ile Azerbaycan arasında ikili antlaşma yapılmıştır. 2003 yılında Rusya, Kazakistan ve Azerbaycan arasında üçlü antlaşma elde edilmiştir. Bu antlaşmada Hazar Denizi'nin kuzey bölgesinde kalan %64'lük bölümünün ulusal bölgelere ayrılması kararlaştırılmıştır. Söz konusu antlaşmada bölgesel dağılımın %27 Kazakistan, %19 Rusya ve %18 Azerbaycan şeklinde olacağı ifade edilmiştir. Diğer kıyı ülkelerinin aksine İran sadece 1921 ve 1940 tarihli antlaşmaların yürürlükte olduğu konusunda ısrarcı davranmakta, yapılacak herhangi bir yeni antlaşma ve protokole sıcak bakmamaktadır. Rusya ve İran dışındaki diğer üç ülkenin Hazar Denizi ile ilgili taleplerinin temelinde, denizaltındaki petrol ve gaz kaynaklarının bölüşülmesi yatmaktadır. Hazar denizindeki enerji kaynaklarının ticari açıdan paylaşılması konusundaki en şiddetli tartışma Azerbaycan-Türkmenistan ile Azerbaycan-İran arasında yaşanmaktadır. Rusya ve Kazakistan kendi aralarında 2002 yılında imzalamış oldukları protokolle Hazar bölgesi sorununu diplomatik açıdan çözmüşlerdir (Sultanov, 2013:19).

Günümüzde, Kafkasya ve Orta Asya petrol ve doğalgazıyla bunları taşıyacak boru hatları üzerinde verilen mücadele mevcuttur. Petrolün önemini en iyi biçimde, başta ABD olmak üzere Batılı ülkeler ve Rusya ilk önce anlamış ve petrolden en büyük kazancı da bu ülkeler elde etmiştir. Çağdaş teknolojinin verdiği olanaklar ve diplomasinin tüm incelikleri kullanılarak Ortadoğu, Kafkas ve Hazar'daki petrol ve doğal gaz için mücadele devam etmektedir. (Acar, 2013:30).

Hazar'ın kuzey kısmında kıyıdaş ülkelere (Rusya, Azerbaycan, Kazakistan) yapılan ikili ve üçlü antlaşmalar sonucu 2002 yılında Hazar'ın yeni jeopolitik formülü oluşmuştur:

- Üçlü Anlaşma: Rusya, Kazakistan ve Azerbaycan, orta hat boyunca deniz yatağının bölüşülmesi ve deniz yüzeyinin ortak kullanımını savunurken,
- Türkmenistan denizin paylaşılması ilkesini benimsemekle birlikte bunun yöntemi konusunda fikir ayrılığına düşmüştür. Suyu da istemektedir.

– İran ise her iki paylaşım ilkesine de karşı olduğunu belirterek İran'ın Hazar'ın en az %20'sine sahip olması gerektiği yönündeki uzun dönemli duruşunu korumaktadır (Samedov, 2002:30).

Daha sonraki 2003 yılında Hazar'ın yeni jeopolitik konumu:

– Üçlü Anlaşma: Mayıs 2003'te Rusya, Azerbaycan ve Kazakistan, Hazar konusunda "orta hat" yöntemine dayalı üç taraflı bir antlaşmayı yürürlüğe koymuşlardır. Kuzey Hazar'da sınırlar netleşmiştir.

– Bu anlaşmaya göre, münhasır ekonomik bölgelerin genişliği, devletlerin kıyı çizgilerine paralel ve eşit uzaklıkta olan orta bir hat üzerinden çizilmelidir.

– Karşı İttifak: Türkmenistan ve İran ise, Hazar'ın kuzeyindekilere karşı bir ittifak içindedir.
(http://slideplayer.biz.tr/slide/2403825/#.VtNKNbkaucg.odnoklassniki_ru, 20.05.2017)

Hazar'a kıyıdaş ülkelerin devlet başkanlarının ilk zirvesi, 2002 yılında Türkmenistan'da yapılmıştır. Hazar'ın statüsünün belirlenmesi için Aşkabat'ta başlayan zirvenin daha sonra 2007 yılında Tahran'da, 2010 yılında Bakü'de yapılmıştır. Dördüncü zirvenin 2014 Eylül ayının sonunda (29-30 Eylül) Rusya'da Astrahan şehrinde yapılması planlanmaktadır (Özdemir, 2007: 66).

Daha sonra 29 Eylül 2014'te Hazar'a kıyıdaş devlet liderlerinin Astrakhan'da IV Zirvesi gerçekleşmiştir. Beklendiği gibi, Hazar Denizi'nin hukuki statüsüyle ilgili sözleşmesi dikkat dışında kalmıştır. Ancak, Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev ve Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin, zirvenin önemli sonuçlarından biri olarak bu belgenin geliştirilmesinde ciddi ilerleme olduğunu kaydetmişlerdir. Hatta Rusya Federasyonu'nun Cumhurbaşkanı yardımcısı Yuri Ushakov, zirveden birkaç gün önce sözleşmenin sonraki 2015 yılında yapılacak olan zirvede imzalanabileceğini dile getirmiştir. Olumlu atmosfer nedeniyle Azerbaycan, İran İslam Cumhuriyeti, Kazakistan Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu ve Türkmenistan Cumhuriyeti liderleri bildiride aşağıdaki maddeleri tanımışlardır:

a) Kıyıdan 15 deniz mili mesafedeki deniz alanı üzerinde birbirinin ulusal egemenlik haklarını tanıma;

b) Sınır ülkeye 10 deniz mili alanı çerçevesinde, su biyolojisi kaynaklarını çıkarmak için özel hak tanıma.

Hazar'a kıyıdaş devlet başkanlarının 2014 yılında Astrahan'da düzenlenen dördüncü zirvede elde ettikleri sonuçlara göre, 25 deniz mili üzerindeki kıyı devletlerinin egemen hakları olan, yargısıyla münhasır,

ekonomik bölge büyüklüğü tespit edilmiştir. Böylece denizin geri kalan yüzeyi ortak kullanımda olacaktır. Bu doğal olarak konunun tartışılmasında yeni kalıpları oluşturmuştur. (<http://ia-centr.ru/publications/23903/>, 15.01.2017)

Hazar çerçevesinde gerçekleşen son zirvede bazı gelişmeler olmuştur. 4.Hazar Zirvesi 29 Eylül 2014'te Rusya'nın Astrahan şehrinde gerçekleşmiştir. Hazar'a kıyıdaş beş ülke zirvede hukuki statüyle ilgili konuların çözümünü aramışlardır. Eylül'de Rusya'da düzenlenen 4. Hazar Zirvesi öncesinde Azerbaycan ile petrol arama anlaşması yapan İran, Hazar Denizi'nde etkinliğini arttırmayı hedeflemiştir. Petrol ve doğalgaz kaynaklarının Hazar Denizi'nin orta ve kuzey kesimlerinde bulunduğunu göz önünde bulundurursak İran'ın sahip olduğu doğal kaynaklar, olabileceği alanlardan çok uzaktadır. Hazar Denizi'nin güneyinde, İran'ın sınır bölgesinde bilindiği kadarıyla çok fazla petrol ve doğalgaz kaynakları yoktur. Devam etmekte olan Şah Deniz Projesi İran'ın yüzde 10 paya sahip olduğuna dikkat çekmekte, ayrıca İran'ın Hazar'da temel hedefinin ekonomik çıkarlarını arttırmakta ve taraf devletlerin mutabakata yakın olmadığını da belirtmiştir. Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi (SOCAR) ve İran Hazar Petrol Arama ve Üretim Şirketi arasında Hazar Denizi'nde petrol arama ve üretimi konusunda geçtiğimiz günlerde işbirliği protokolü imzalanmıştır. Bu yakın zamanlardaki gelişmeler Hazar Statü sorununun çözülebileceğinin habercisidir. İran'ın artık sert tavrından vazgeçebileceğinin işaretidir. (<http://haberciniz.biz/iran-hazarda-avantaj-arayisinda-3127100h.htm>, 27.08.2014)

Hazar Denizi'nin statüsü konusunda beşinci zirvenin 2016 yılında Astana'da yapılması beklenmiştir. Ancak, Astana'daki Temmuz ayında gerçekleşen Hazar ülkelerinin dışişleri bakanları toplantısı sırasında zirvenin ertelenmesi söz konusu olmuştur (Askarov, 2017:13).

Astrahan Devlet Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesi Doç.Dr. Sergei Novoselov'a göre, 2016'da gerçekleşmesi beklenen V.Hazar Zirvesi, Hazar Denizi hukuki statüsü ile ilgili uzlaşma eksikliğinden değil Ortadoğu'daki durumun keskin şiddetlenmesinden dolayı 2017 yılına ertelenmiştir. Suriye'deki çatışmaya Rusya Federasyonu'nun aktif katılımı Hazar Denizi'nde güç dengesi değişikliğine yol açmıştır. Suriye'deki İslam devleti militanlarının pozisyonlarına doğru (Rusya ve Kazakistan'da yasak olan örgütler) Hazar Filosu gemilerinin füze seyiri başlatmasından sonra, Hazar ülkeleri Hazar Denizi'ni güç dengesi transformasyonu olarak kabul etmişlerdir. Bu dönüşümün sonuçları hem Rusya ile İran arasında bir ittifakı önemli ölçüde geliştirmesinde hem de Hazar Denizi'nin uluslararası statüsünü tanımlamada tarafların pozisyonlarının yakınlaşmasına yol açabilmektedir. Diğer taraftan Hazar Denizi'nin hava sahasını Suriye için

kullanması kıyı ülkelerini endişelendirmektedir. (<http://ia-centr.ru/publications/23903/>, 15.01.2017)

Genel olarak Hazar Denizi'nin hukuki statüsüyle ilgili sözleşmenin imzalanması, tüm Hazar ülkelerinde yabancı yatırım büyümesine yol açacaktır. Kazakistan'da ise sözleşme etkisi öncelikle Aktau, Bautino ve Kuryk limanlarında hissedilecektir. Kazakistan siyasetçisi Mırlan Nurtazin: "Astana'da bu yıl belgenin imzalanması dünyadaki siyasi duruma katkıda bulunacaktır. Jeopolitik durum sözleşmeyi gerektirmektedir. Hazar üzerinden geçen Rusya'nın Suriye topraklarına doğru füze fırlatması, mümkün olduğu kadar çabuk bir şekilde sözleşmenin kabul edilip imzalanmasını gerektirmektedir" (Zhiznin, Guliyev, 2012:242).

Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev deneyimi ve siyasal aktif kişiliğinden dolayı sıradaki Zirveden maksimum verimli sonuçlar elde etmeyi hedeflemektedir. En büyük engel ise İran pozisyonudur. Tahran, sektörel paylaşım durumunda denizin yüzde 20 oranında eşit paya bölünmesi gerektiği konusunda ısrarını sürdürmektedir. Bununla birlikte, Azerbaycan ve Türkmenistan arasında "Kapaz"/"Serdar" yatağı etrafındaki anlaşmazlık devam etmektedir. Taraflar Trans-Hazar altyapı projeleri üzerinde farklı görüşlere sahiptir. Rusya ve İran ise denizde herhangi bir sınır ötesi projelerinde tüm tarafların görüşlerini hesaba alması gerektiği konusunda ısrar etmektedir. Onlara göre Hazar ekolojisi çok hassastır ve herhangi bir teknolojik felaket sonucu herkesi etkileyecektir. Türkmenistan ise komşularının rızası olmadan bir Trans-Hazar boru inşa olasılığını sürekli savunmaktadır (<https://camonitor.kz/20936-kaspiyskoe-more-v-centre-vseobshego-vnimaniya.html>, erişim tarihi: 10.02.2017).

Bu doğrultuda Kazakistan'ın Hazar'da diğer kıyıdaş ülkelere göre büyük enerji payına sahip olması statü konusunda aktif katılmasına neden olmaktadır. Kıyıdaş ülkeler ile çatışmaya başvurmadan diyalog yoluyla sorunları ortadan kaldırmaya çalışmaktadır. Bu sayede bölge güvenliğini göz ardı etmemektedir. Hazar'a kıyıdaş ülkeler ile karşılıklı işbirliğine dayanan girişimleri desteklemektedir.

Bununla birlikte modern jeopolitik alanda Hazar'ın rolünü şu şekilde açıklayabiliriz: genel coğrafi konumu ile Hazar bölgesi ve Körfez ülkeleri çerçevesinde enerji alanı meydana gelmektedir. Bu alanda küresel petrol rezervlerinin %70 ve doğalgaz %40 olarak yoğunlaştığını görmekteyiz. Yani gerçek şu ki, bu bölgede küresel enerji kaynakları vardır. Bu alanın önemi de Avrupa ve Asya'yı bağlayan önemli maden rezervlerin varlığının yanı sıra, ulaşım koridorları ile stratejisidir. Çünkü bölge, küresel jeopolitik ilişkilerde birçok ülkenin siyasi, stratejik, askeri

Kazakistan'ın Çok Yönlü Enerji Politikası ve Hazar Denizi

ve ekonomik çıkarlarının bir kombinasyonunu oluşturmaktadır (Sultanov, 2012:48).

4.KÜRESEL ALANDA HAZAR DENİZİ'NİN ÖNEMİ

Günümüzde dünya ülkelerinin %35-40 civarında olan doğalgazda ithalata olan bağımlılık oranı 2020'lerde %50'lere yükselmiş olacaktır. Avrupa özelinde konuya bakıldığında ise; doğalgazda %20 ve 2030'da ise %30'lara varacak şekilde, enerjide Avrupa'nın doğalgaza bağımlılığı söz konusu olacaktır. Dolayısıyla, alternatif enerji kaynakları çerçevesinde, Hazar Havzası Avrupa açısından da önem arz etmektedir. Tabii ki konuya ilişkin önem derecesini daha da arttırmak ve anlamlı hale getirebilmek için Rusya dışı alternatif boru hatlarıyla Avrupa, enerji güvenliği açısından yeni adımlar atmaya çalışacaktır. Hazar'ın yaklaşık 200 milyar varil civarında olduğu hesaplanan petrol rezervleri, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) rezervlerine göre yaklaşık 3 kat fazladır. Hazar Havzası petrol rezervleri dünya rezervlerinin yaklaşık %10'una sahiptir (Aras, 2012:48).

Dünyanın en eski petrol üretim bölgelerinden biri olan Hazar, günümüzde petrolden ziyade doğalgaz kaynaklarıyla ön plana çıkmaktadır. Hazar Bölgesi'nin zengin doğalgaz rezervlerine sahip olması, bölgeyi son yıllarda küresel enerji piyasasının önemli bir aktörü haline getirmiştir. Aynı zamanda bölge kaynakları Avrupa'nın enerji arz güvenliğinde Rusya'ya karşı bir alternatif olarak da kullanılabilir. Hazar Bölgesi'nin önemi son yıllarda bölgede artan enerji projeleriyle farklı bir boyut kazanmıştır. Bu projelerin başında Azerbaycan'ın Hazar Bölgesi'nde üretimini gerçekleştirdiği Şahdeniz sahasındaki doğalgazın Avrupa'ya transferini sağlayacak olan Güney Gaz Koridoru (GGK) projesi gelmektedir. 2018 yılı itibarıyla transferine başlanacak doğalgaz ile birlikte Güney Gaz Koridoru (GGK), Hazar Bölgesi'nde bulunan doğalgaz kaynaklarının dünya pazarlarına açılmasında bir kilometre taşı olacaktır. Projenin bu bağlamda bölgede yüksek miktarda doğalgaz rezervi bulunduran diğer ülkelerin de küresel enerji piyasalarına entegre olmasına katkı sağlaması beklenmektedir (Karagül, 2016:10).

Hazar Bölgesi'nde bağımsızlığını 1990'lı yıllarda kazanan Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan açısından sahip oldukları enerji kaynaklarının uluslararası pazarlara açılması kalkınma süreçlerinin kritik bir parçası olarak görülmektedir. Bu durumun, söz konusu ülkelerin bölgedeki diğer iki önemli ülke olan Rusya ve İran'a enerji piyasasında rakip olacakları bir yapıyı beraberinde getirmesi öngörülmektedir. Küresel enerji piyasaları açısından sahip olduğu önem her geçen gün artan Hazar Bölgesi'ndeki enerji kaynakları ve bölge ülkeleri ilişkilerinin analiz edilmesi, hem Hazar Bölgesi çevresinde gelişen sorunların çözümüne hem de bölgenin enerji potansiyelinin değerlendirilmesine

ciddi katkı sağlayacaktır. Küresel enerji haritalarının yeniden çizildiği, bölgesel enerji denklemlerinin değişmeye başladığı günümüzde Hazar Bölgesi, bulundurduğu enerji kaynakları ile küresel enerji piyasaları açısından önemli bir alternatif olarak karşımıza çıkmaktadır. Rezervler buldukları bölgelere göre incelendiğinde; Rusya ve Kazakistan'ın rezervleri onshore olarak tabir edilen kıyı bölgelerinde yoğunlaşırken Azerbaycan ve Türkmenistan'ın rezervleri ise offshore olarak bilinen kıyıdan uzak alanlarda bulunmaktadır. Doğalgaz üretiminin gerçekleştirildiği bölgelerden Rusya'nın Astrakhan ve Kazakistan'ın Tengiz sahaları onshore alanlar, Azerbaycan'ın Şahdeniz ve Türkmenistan'ın Çeleken sahası offshore alanlar olarak ön plana çıkmaktadır. Son dönemde küresel enerji piyasalarında Hazar Bölgesi'nin ön plana çıkmasında başlıca rol oynayan doğalgazın ülkeler arasındaki dağılımında Rusya en fazla rezerve sahip ülkedir. 3 trilyon metreküp rezerviyle bölgedeki toplam doğalgaz rezervlerinin yüzde 25'ini elinde bulunduran Rusya'yı 2,9 trilyon metreküp rezerviyle Kazakistan takip etmektedir. Azerbaycan, bölgenin en kısa kıyı şeridinde sahip ülkesi olmasına rağmen 1,4 trilyon metreküp doğalgaz rezervi ile üçüncü sırada gelmektedir. (Hekimoğlu, 2012:38)

Hazar Bölgesi'nin enerji görünümünü etkileyen faktörlerden biri bölgedeki enerji rezervleri üzerinde faaliyet gösteren şirketlerin yapısıdır. 1990'lı yıllara kadar SSCB hâkimiyeti altında bulunan bölgede SSCB'nin dağılma süreci ile bağımsızlıklarını kazanan ülkeler kendi enerji sektörlerini oluşturmaya başlamışlardır. SSCB döneminde kamu sektörünün enerji kaynakları üzerinde tekel olarak adlandırılabilir pozisyonunun Hazar Bölgesi çevresinde bulunan ülkeler tarafından günümüzde de devam ettirildiğinin altını çizmek gerekir. Bölge ülkeleri sahip oldukları enerji rezervlerini kalkınma süreçlerinin temel parçası olarak görürken bu durum enerji kaynaklarının stratejik önemini daha çok artırmaktadır. Enerji sektörünün ağırlıklı olarak devlet kontrolündeki kurumlar veya şirketlerden oluştuğu bölge ülkeleri, mevcut enerji rezervlerini verimli bir şekilde kullanamamaktadır. Avrupa'nın Rusya'ya karşı enerjide alternatif oluşturmak istemesi ve Hazar Bölgesi ülkelerinin de enerji kaynaklarını küresel pazarlara ihraç etme düşüncesi son dönemde enerji sektöründeki küresel firmalarla bölgedeki firmalar arasında konsorsiyum oluşumlarını meydana getirmiştir. Bu bağlamda bölgede aktif bir şekilde faaliyet gösteren LUKOIL, Gazprom, Rosneft gibi Rus şirketlerinin yanı sıra BP, Chevron, Shell gibi uluslararası şirketler; Azerbaycan'dan SOCAR, Kazakistan'dan KazMunaiGas gibi şirketlerle konsorsiyumlar kurarak bölgedeki enerji kaynaklarının aktif bir şekilde kullanılmasına olanak tanıyan işbirlikleri oluşturmuşlardır (Чеботарев, 2013:110).

5.KAZAKİSTAN'IN STRATEJİK GİRİŞİMLERİ

Rusya, İran, Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan Hazar Denizi'ne sınırı olan ülkelerdir. Batıda Azerbaycan ve Rusya, kuzeydoğuda Kazakistan, doğuda Türkmenistan, güneyde ise İran toprakları ile çevrelenmiştir. Rusya Federasyonu'nun 1.930 kilometre, Kazakistan'ın 2.340 kilometre, Türkmenistan'ın 1.200 kilometre, Azerbaycan'ın 800 kilometre ve İran'ın ise 740 kilometre uzunluğunda Hazar Denizi'ne kıyısı bulunmaktadır. Jeopolitik anlamda Karadeniz, Kafkasya, Ortadoğu ve Orta Asya gibi bölgelere yakınlığından dolayı çok stratejik bir konuma sahiptir. Hazar Denizi doğal kaynaklar yönünden de oldukça zengindir (Okur, 2011:46).

Kazakistan'da, 100 yıldan fazla süredir petrol üretimi yapılmaktadır. Bu nedenle günümüzde Kazak ekonomisinin gelişmesinde ve bütçe gelirlerinin oluşmasında hidrokarbon kaynakları önemli bir paya sahiptir. Gerçek anlamda petrol üretimi ise 19. yüzyılda başlamıştır. Hazar Denizi'ne kıyısı olan ülkeler önemli petrol ve doğalgaz üretim sahalarına sahiptir. Hatta bölgenin petrol zenginliği Ortadoğu ile kıyaslanmaktadır. Yapılan hesaplamalara göre Hazar Denizi havzasında piyasa değeri 4 trilyon doları bulan 200 milyar varil civarında petrol rezervi bulunmaktadır. Bölgenin petrol zenginliği özellikle Azerbaycan ve Kazakistan'ın sahip olduğu kısımlarda yoğunlaşmıştır. Hazar Denizi petrol dışında sahip olduğu 8 trilyon metre küp doğal gaz rezerviyle de öne çıkmaktadır. Kıyıdaş ülkeler arasında Rusya en zengin doğalgaz yataklarına sahiptir. Azerbaycan ve Kazakistan'da da önemli oranda doğal gaz çıkartılmaktadır. Hazar Denizi havzasında enerji kaynakları bakımından paylarına çok az düşen kıyıdaş ülkeler ise Rusya ve İran'dır (Nogayeva, 2011:12).

Kazakistan hem kara yolu ile hem deniz yolu ile enerji taşımacılığında bulunmaktadır. 2007 yılından itibaren Kazakistan'ın Aktau deniz limanı, yük gemileri aracılığıyla petrol taşımacılığında düzenli bir azalış yaşamıştır. Petrol ürünleri trafiğinde yaşanan bu azalışın pek çok nedeni bulunmaktadır. Kazakistan petrol ve doğal gaz üretimini önceden belirlediği miktarda arttıramadığından, 2006 yılında inşa edilen Kazakistan-Çin boru hattının ilk bölümünü (Atasu – Alaşanko), deniz yoluyla taşınması gereken ham petrol ile doldurmaya başlamıştır. 2009 yılında boru hattının ikinci bölümünün (Kenkiyak–Kumkol) inşasının ardından, petrolün tankerler yoluyla taşınmasında bir azalışın yaşanması pahasına, petrolün bu boru hattı ile taşınmasına devam etme kararı verilmiştir. Buna ek olarak, Aralık 2008'de Tengiz–Novorossiysk boru hattının kapasitesinin yıllık 33 milyon tondan 67 milyon tona çıkarılmasıyla ilgili Anlaşma'nın imzalanmasıyla ham petrol bu boru hattına da yönlendirilmiştir. Kaşagan projesindeki gecikmeler nedeniyle,

petrol nakliyatında yaşanan kayıpları kısmen bile olsa telafi edecek ek petrol akışı gerçekleştirilememiştir. Yukarıda bahsedilen nedenlere bağlı olarak, 2008 yılında Aktau deniz limanında yapılan ham petrol ve petrol ürünleri nakliyatı 8.9 milyon ton olmuştur. Son üç yıl boyunca Kazakistan'da petrol üretiminin azalmasına neden olan petrol fiyatlarındaki sert düşüşe bağlı olarak Aktau deniz limanından ihraç edilen hidrokarbon miktarı, 2013 yılında 6.2 milyon ton iken sonraki iki yıl daha da azalarak 2014 yılında 5.9 milyon tona ve 2015 yılında 3.5 milyon tona düşmüştür (Ongarova, 2015:85).

Hazar Denizi'nde bulunan Kazak sektörü kapsamında Tengiz, Kaşagan, Royal, Satpayev, Hazar, Kalamkas-Sea, Nursultan (H Blok), Kurmangazi ve diğerleri dahil olmak üzere 120'de daha fazla alan araştırılmaktadır. Bu çerçevede daha çok yatırımcı çekmek ve daha çok alternatif güzergâhları inşa etmek amacı ile Astana çok yönlü girişimlerde bulunmakta ve çok vektörlü enerji politikasını yürütmektedir. Hazar Coğrafyasında düşen petrol fiyatları, sektörü ve yeni yatırımları etkilese de, mevcut üretimler ve planlanan (özellikle yabancı ortaklıklı olan projeler için) saha geliştirme çalışmaları devam etmektedir. İlgili ülkelerin hepsi petrol fiyatlarının tekrar toparlanması ile birlikte yabancı yatırımcıları ülkelere çekerek, yeni keşif ve saha geliştirme çalışmalarını hızlandırmayı ve bu sayede ekonomilerini güçlendirmeyi hedeflemektedir. Örneğin Kazakistan'da:

- Tengiz Sahası'ndan gelecek petrol hacmi de dikkate alındığı için, CPC Boru Hattının 35 milyon ton/yıl olan kapasitesinin 67 milyon ton/yıl olacak şekilde artırılma işlemlerinin yıl sonunda tamamlanacağı beklenmektedir.

- Kazakistan 2016 yılında toplamda 77 milyon ton petrol üretmeyi hedeflemektedir.

- 2015 yılında ise toplamda 79,4 milyon ton petrol ve 45,3 milyar m³ gaz üretmiştir. Bu göstermektedir ki, petrol fiyatlarındaki düşüş üretim beklentilerini çok etkilememiştir.

- Üretilen bu petrolün 38 milyon tonu CPC boru hattı ile, 12,4 milyon tonu Atyrau –Samara Boru Hattı ile dünya piyasalarına ve 4,8 milyon tonu ise Çin piyasalarına ihraç edilmiştir.

- Atyrau–Samara Boru Hattı kapasitesinin de 2017 yılında 30 milyar m³'ten 35 milyar m³'e çıkartılması planlanmaktadır. Tabii ki tüm bu planların ana etkenlerinden biri petrol fiyatları olacaktır.

- Özellikle Kashagan Sahasının üretime alınması ile 2020 yılında petrol üretiminin 130 milyon ton civarına çıkacağı öngörülmektedir (Akyener, 2016:4).

Kazakistan'ın Çok Yönlü Enerji Politikası ve Hazar Denizi

Kazakistan'da yeni büyük girişimlerden ziyade, mevcut projelerin geliştirilmesi ve devam etmesi için olağan girişimler sürdürülmektedir:

- Kasım ayında günlük 75 000 varil üretim seviyesine ulaşacağı beklenen Kaşagan sahasının resmi üretime başlama tarihinin 23 Ekim olacağı duyurulmuştur.

- Kazakistan'ın KazMunaiGas şirketi, Rus ortağı ile Rusya'nın Hazar Denizi'ndeki kıta sahanlığı içerisinde yer alan Tsentrallyana sahasını geliştirme konusunda faaliyetlerine başlayacaktır.

- Kazakistan 2016 sonunda Çin'e gaz ihraç etmeye başlayacağını duyurmuştur (Derman ve Ongarova, 2014:85).

2015 yılına kadar hesaplanan Hazar Denizi'ndeki Kazakistan sektörünün geliştirilmesi ile ilgili devlet programı onaylandı. Bu onay Kazakistan Cumhurbaşkanı'nın 16 Mayıs 2003 tarihli kararıyla gerçekleşmiştir. Programın amacı Cumhuriyetin hidrokarbon potansiyeli gelişimini yeniden canlandırmaktır. Dolayısıyla, yük konteynırlarının taşınması konusunda Aktau deniz limanının tesislerinin yeniden oryantasyonuyla ilgili talepler artmıştı. Ulaştırma süresinin ve yük teslim maliyetlerinin azaltılması yoluyla yük taşımacılığını arttırmak ve deniz limanının geleneksel Avrupa-Çin ulaştırma koridorlarıyla (Trans-Sibirya koridoru ve Güney deniz güzergahı) rekabet edebilmesine yardımcı olmak için Kazakistan, Aktau Uluslararası Deniz Ticareti Limanı'nın genişletilmesiyle ilgili daha önce bir proje başlatmıştır. 2006 yılında uygulanmaya başlayan proje çerçevesinde Aktau Deniz Limanı Kuzey Terminali'nin kurulması planlanmıştır. Bu projenin maliyeti 32.2 milyar tengedir. Projeye göre, deniz limanının alanının 22,000 hektar artırılarak 45,000 hektardan 67,000 hektara çıkarılması gerekmektedir. Projenin uygulanmasıyla, Aktau deniz limanının yıllık transit kapasitesinin, 18 milyon tondan 23 milyon tona çıkarılması planlanmaktadır (Parkhomchik, 2016, s.22).

Kazakistan'da genel olarak Hazar bölgesi enerji görünümüyle, Kazakistan Enerji Bakanı Kanat Bozumbayev yaptığı bir açıklamada bu yıl (2016 yılı) 74 milyon ton ham petrol üretmeyi planladıklarını belirtmiştir. "Planımız küresel petrol fiyatlarını 30 \$/varil civarında olacak şekilde bu yıl sonuna kadar 74 milyon ton ham petrol üretmektir" diyen Bakan Bozumbayev "Bu yılın ilk 4 ayında ülkemizin petrol üretimi 26.2 milyon ton olmuştur, güncel planımızın %4 önündeyiz" demiştir. Bakan Bozumbayev'e göre; yükselen petrol fiyatları şirketlerin sondaj işlemlerini hızlandıracak ve bu sene hedeflerini aşacaktır. Bakan konuşmasında; "2015 yılında, Kazakistan'ın petrol ve kondensat üretimi 79 milyon tona ulaştı" demiştir (Uluer, 2016, ss:6-10).

6.KAZAKİSTAN'IN ÇOK VEKTORLÜ ENERJİ POLİTİKASI

Bölgede Orta Asya-Merkez Doğalgaz Boru Hattı (Central Asia-Center Gas Pipeline System-CAC) önemli bir rol oynamaktadır. 90 milyar metreküp kapasitesiyle Orta Asya-Merkez Doğalgaz Boru Hattı Türkmenistan doğalgazını Özbekistan ve Kazakistan üzerinden Rusya'ya taşımaktadır. SSCB döneminde inşa edilen bu hat, bölge ülkeleri arasında doğalgaz transferini sağlayan tek hat olması sebebiyle kritik bir konumda bulunmaktadır. Kazakistan'ın Tengiz sahasından çıkarılan petrolü Rusya'ya taşıyan Hazar Boru Hattı Konsorsiyumu (Caspian Pipeline Consortium-CPC) ve Atyrau-Samara petrol boru hatları bölgede petrol transferi gerçekleştiren diğer önemli hatlardır. İki hattın toplam petrol taşıma kapasitesi günlük 1,2 milyon varilin üstünde seyrederken hatlar aynı zamanda Kazakistan'ın petrol ihracatının büyük bir kısmının transferini de sağlaması sebebiyle ayrıca önem taşımaktadır. Hazar Bölgesi'nde petrol transferi gerçekleştiren diğer hatlar ise, günlük 240 bin varil kapasitesiyle Kazakistan-Çin Petrol Boru Hattı (Kazakhstan-China Pipeline) ve günlük 100 bin varil kapasitesiyle Azerbaycan petrolünü Rusya'ya taşıyan Bakü-Novorossiysk (Baku-Novorossiysk-Northern Route Export Pipeline) petrol boru hattıdır. (Karagül vd., 2016, s.11)

Bugün Kazakistan Atyrau-Samara boru hattı aracılığıyla petrolünü Doğu ve Batı Avrupa ülkelerine ihraç etmektedir. Kazakistan'ın Atyrau şehri ile Rusya'nın Samara şehrini birbirine bağlayan 697 km uzunluğundaki bu hat sayesinde Kazakistan yılda 15.2 milyon ton petrol ihraç etmektedir. 2009'da taraflar bu miktarın 25 milyon tona çıkarılması konusunda anlaşmaya varmıştır. Yine Tengiz-Novorossiysk petrol boru hattından ihraç edilen petrol miktarının da 2014'te 67 milyon tona çıkarılması planlanmaktadır. Ancak bu boru hatları yeterli olmadığı gibi, Kazakistan'ı tamamen Rusya'ya bağımlı kılmaktadır. Bundan dolayıdır ki, Rusya'nın baskısına rağmen Kazakistan, Bakü-Teflis-Ceyhan boru hattına da katılmaya karar vermiştir. Kazakistan'ın bu projeye katılımı hiç şüphesiz, Kazakistan'ın daha bağımsız hareket etmesini sağlayacaktır. Vladimir Putin'in Mayıs 2007'de gerçekleştirdiği Orta Asya ziyareti sırasında Kazakistan ve Türkmenistan ile enerji alanında anlaşma imzalaması bu beklentiyi haklı çıkarmaktadır. Taraflar arasında imzalanan anlaşmaya göre, Türkmen gazı Kazakistan ve Rusya üzerinden Avrupa'ya ulaştırılacaktır. Prikaspiyskiy (Hazar Yanı) adı verilen boru hattı, Türkmenistan ile Kazakistan topraklarından geçecek ve daha sonra bu boru hattı 1967'de inşa edilen Orta Asya- Merkez (Rusya) boru hattına bağlanacaktır. (Uzunluğu toplam 1700 km'ye ulaşacaktır). Boru hattının kapasitesi ise yıllık 30-40 milyar metre küp gazın ihracatına imkan tanıyacaktır (Kamalov, 2011:44).

Kazakistan'ın Çok Yönlü Enerji Politikası ve Hazar Denizi

Kazakistan'ın Çin ile enerji alanındaki işbirliği 24 Eylül 1997'de petrol ve doğal gaz alanındaki işbirliği, Kazakistan'ın Enerji Bakanı ile Çin'in Ulusal Petrol Şirketi (CNPC) arasında Kazakistan yer altı kaynaklarının araştırılması ve Kazakistan'dan Çin'e petrol boru hattının inşa edilmesine ilişkin imzalanan genel anlaşma ile başlamıştır. 4 Temmuz 2005'te Çin devlet Başkanının Astana'ya gerçekleştirdiği ziyaret sırasında “Çin ile Kazakistan arasında ortak stratejik işbirliğinin oluşturulması ve geliştirilmesine ilişkin deklarasyon” imzalanmıştır. Ardından 20 Aralık 2006 tarihinde “Çin ile Kazakistan arasında 21. Yüz Yılda Stratejik İşbirliği” anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmalarla, iki ülke arasındaki Atasu-Alaşankau petrol boru hattının inşa edilmesi ve iki ülke arasında Trans-Kazakistan demir yolu projesini hayata geçirerek, bu güzergâh üzerinden Çin'in Uygur-Sincan bölgesine petrollerin sevkiyatının sağlanması öngörülmüştür. Ayrıca Çin şirketleri tarafından Kazakistan'ın “SNPS-Aktobemunaygaz” ve “PetroKazakistan” petrol şirketleri satın alınmıştır. “Kenkiyak-Atırâu”, “Atasu-Alaşankoy” petrol boru hatlarının Çin tarafından finanse edilmesi kararlaştırılmış, 2009'da inşası başlayan “Kenkiyak-Aralsk-Kumkol” petrol güzergâhı projesi 2011'de faaliyete başlamıştır (Askarov, 2014:241).

BDT ülkeleri arasında Rusya'dan sonra Çin'in ikinci ticaret ortağı Kazakistan'ın ticaret hacmi 2007'de 13,8 milyar dolarken, bu rakam 2008'de 15 milyar dolara yükselmiştir. 2005'te Rusya ile Kazakistan arasında ticaret hacmi 9,92 milyar dolar olup Çin'in Kazakistan ile yaptığı ticaretten iki kat daha fazlayken, 2007 yılına gelindiğinde Rusya-Kazakistan ve Çin-Kazakistan arasındaki ticaret hacmi eşitlenmiştir. Çin ile Kazakistan arasındaki söz konusu ticari artışların % 30'u ucuz mal fiyatlandırılmasındandır. Çin ile yaptığı ticaretinin %75'ini Sincan-Uygur bölgesiyle gerçekleştiren Kazakistan, yaptığı ihracatın %98'i stratejik öneme sahip maddelerden oluşmaktadır. 2009 yılında Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev'in Pekin ziyareti sırasında Çin Ulusal Petrol Şirketinin (CNPC) Kazakistan'ın “Mangistaumunaygaz” şirketini satın almasına karşılık Çin'in Kazakistan'a 10 milyar dolar kredi sağlayacağı konusunda anlaşma yapılmıştır. 2008-2011 yılları arasında Çin'in Kazakistan'a sağladığı kredi 18,5 milyar dolara ulaşmıştır. 2011'de Çin'in Kazakistan'a yapmış olduğu doğrudan yatırımların miktarı 3,35 milyar dolar düzeyindeyken, aynı Çin sermayesi Kazakistan'daki 79 petrol şirketinden 22'sinin varlıklarını satın alarak Kazakistan petrol üretimindeki payını %22,5'e kadar artırmış ve ikinci sıraya yükselmiştir. Eylül 2013'te iki ülke devlet başkanları arasında yapılan anlaşmayla Çin, Kazakistan'ın Hazar kıyısındaki 4,8 milyar ton petrol ve 1 trilyon metre küp doğalgaz rezervine sahip “Kaşagan” petrol yataklarını 5 milyar dolara satın almıştır. CNPC ile “KazMunayGaz” arasında yapılan sözleşmeyle, Çin tarafı “KazMunayGaz” enerji şirketinin

%8,3 payını satın alarak, iki şirket arasında yapılan anlaşmayla taraflar ortaklaşa Aktau'da boru hattı fabrikasının ve petrol sanayi kompleksinin kurulmasına karar vermiştir (İsmailov, 2015:5)

Hazar bölgesinin en büyük ve en verimli petrol ve doğal gaz sahaları Hazar'ın güney bölgesinde, özellikle Kazakistan'ın Tengiz bölgesine uzanan bir bölge de yoğunlaşmaktadır. Bugün en verimli sahaların Kazakistan'ın Tengiz, Karacahanak bölgesi olduğu biliniyor. Azerbaycan'ın aksine Kazakistan'da petrol hem deniz hem de karadaki rezervlerden oluşmaktadır. Özellikle 6-7 milyar varillik rezerv miktarı ile dünyanın en büyük onuncu petrol sahası olan Tengiz bölgesinin yanında, son yıllarda Karacahanak bölgesinde yapılan araştırmalar sonucu bulunan yaklaşık 10 milyar varillik rezerv, bu sahayı dünyanın en büyük petrol rezervi haline getirmiştir. Dolayısıyla BP Amoco'nun 1999 yılı belirlemelerine göre, Kazakistan'ın toplam üretilbilir petrol rezervleri 8 milyar varilin üzerindeyken, Uluslararası Enerji Ajansı'nın 2000 yılı raporlarına göre, 10 milyar varildi. Ancak Karacahanak sahası ile halen devam eden petrol araştırmaları sonucu Kazak petrolünün 20 milyar varilin üzerinde bir rezerv sahibi olduğunu belirtmek gerekir. BDT içerisinde yer alan Kazakistan aynı zamanda 1996'da kurulan ve Çin'in de içinde yer aldığı Şanghay Beşlisi (Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan (2001)), içerisinde de yer almaktadır (Baycaunova, 2000:253).

Kazakistan'ın 39,8 milyar varil petrol ve 2.4 trilyon metre küp doğal gaz rezervleri bulunduğu tahmin edilmektedir. Chevron ile yapılan ortak yatırım anlaşmaları çerçevesinde kurulan Tengizchevroil adlı yeni (Amerikan ve Kazak ortaklığı) şirket Tengiz petrollerinin işletilmesini üstlenmiş bulunmaktadır. Kazakistan petrol üretiminin yaklaşık %50'sini tek başına yapan Tengizchevroil, günlük yarım milyon varile yaklaşan bir üretim kapasitesine sahip olduğunu belirtmekte fayda var. Bu girişimde Kazak petrol firması Tengizneftgaz ile Chevron yarı yarıya ortak olup, 40 yıl boyunca tahmini 6-7 milyar varil Tengiz ve Korolev yatakları geliştirilecek ve 4 bin km²'lik bir sahada petrol aranacaktır (Dikkaya, 1999/2000:46).

IEA (outbook 2010) verilerine göre 2008 yılı itibarıyla dünya toplam enerji % 27'si kömürden sağlanmıştır. Ve iklim değişikliği tedbirleri içeren yeni senaryolara göre de bu oran önümüzdeki yıllarda düşüş göstermeyecektir. Kömür çok büyük ölçüde elektrik üretiminde kullanılmaktadır. Son 10 yılda enerji talebinin karşılanmasında kömür, kullanımı en hızla artmış olan kaynak olmuştur. Dünya elektrik üretiminin % 42'si kömürden yapılmaktadır. Orta Asya ülkeleri içerisinde kömür dikkate değer oranda yalnızca Kazakistan'da üretilip

Kazakistan'ın Çok Yönlü Enerji Politikası ve Hazar Denizi

tüketilmektedir. Kazakistan'da elektrik üretimi büyük ölçüde kömürlü termik santral aracılığıyla yapılmaktadır (Yazar, 2011:34).

14 Aralık 2009'da Kazakistan lideri N. Nazarbayev; Türkmenistan, Çin ve Özbekistan liderleri ile Türkmenistan'ın Türkmenabat şehrine gidip “Türkmenistan- Özbekistan-Kazakistan-Çin” gaz boru hattının açılış törenine katıldı. Gaz boru hattı bu dört ülke toprağından geçecektir. Hattın genel uzunluğu 7000 km’yi bulmaktadır. (Türkmenistan topraklarında 188 km, Özbekistan’da 525 km, Kazakistan’da 1293 km ve Çin topraklarında 4860 km). N.Nazarbayev gaz boru hattının açılış töreninde şunları söylemiştir: “Gaz boru hattı Türkmenistan, Özbekistan ve Kazakistan’ın maden yatakları birbirine bağlayacaktır. Bu hat, Çin ile Orta Asya pazarları ve tüm bölgenin ekonomisinin geleceğı için stratejik öneme sahiptir. Türkmenistan-Özbekistan-Kazakistan-Çin gaz boru hattının hayata geçirilmesi tüm katılımcı tarafların çıkarlarına cevap olacaktır.” (www.akorda.kz, 14.10.2012)

SONUÇ

ABD, AB, Rusya ve Çin gibi büyük güçler bu bölgedeki enerji kaynaklarına sahip olabilmek ve enerji hatlarını kontrol altında bulundurmaya istemektedir. Hatta söz konusu güçlerin petrol stratejileri, dış politikalarının ayrılmaz bir parçasını oluşturmaktadır. Bir enerji süper gücü olarak Rusya, Sovyetler Birliğı'nin yıkılmasıyla birlikte bölge üzerinde kaybettiğı kontrolü yeniden kazanmak amacıyla çalışmakta, bir monopol durumuna gelmeye çalışmakta ve başta ABD ve AB olmak üzere diğer büyük güçlerin bu bölgedeki etkinliklerini önlemeye çalışmaktadır. Rusya'nın Orta Asya'yı ve Kafkasya'yı yaşamsal çıkar alanı olarak görmesinde Hazar Bölgesi'nin zengin petrol ve doğal gaz kaynaklarına sahip olması önemli bir faktördür. Bölgeye yönelik politikaları olan diğer bir güç ise ABD'dir. Hazar Havzası ve Orta Asya enerji kaynakları ABD'nin bölgeye yönelik politikalarında önemli yer tutmaktadır. Hem ABD hem AB'nin bölge ülkelerine yönelik izlenen temel politika söz konusu devletlerin bağımsızlıklarının pekişmesi ve Rusya'ya bağımlı olmaksızın zenginliklerinin bölge dışı ülkelere ulaştırılmasının sağlanması şeklinde olmuştur (3.'ncü Uluslararası Strateji..., 2010:77)

Bu bağlamda Kazakistan yabancı yatırımları çekerek kalkınma süreçlerinin hız kazanmasını sağlarken aynı zamanda enerji sektöründe, ülkenin ihtiyaç duyduğu gerekli teknolojik ve teknik altyapılara ulaşma imkânını da vermektedir. Kazakistan bu yünden attığı adımlarla enerji kaynaklarını daha verimli bir şekilde değerlendirme olanağı elde ederken, dış piyasaya dönük enerji politikaları ülkenin sahip olduğu enerji potansiyelini kullanmasını sağlamaktadır. Kazakistan'da mevcut

yatırımların beklenenden düşük olmasında Hazar'ın statü problemlerinden kaynaklı ülke anlaşmazlıklarının payı büyüktür. Bu durumda Hazar'ın statü sorunu ve bölgede bulunan ülkelerin bu soruna nasıl çözümler getirdiklerinin iyi anlaşılması gerekmektedir.

Hazar Denizi'nin Kazakistan sektörü petrol ve gaz kaynakları ve jeopolitik konumu çeşitli nedenlerden dolayı Kazakistan'ın dış politikada aktivitesini sağlamak için anahtar koşullardan biri olarak düşünülmelidir. Ayrıca diğer ülkelerle ve uluslararası örgütlerle ilişkilerinde kendi çıkarlarını korumak, imkânlardan biri olarak düşünülmelidir. Bu ise Hazar Denizi'nin büyük bir siyasi "oyun" etrafında olduğundan dolayı onun hidrokarbon kaynaklarının ortaklık ve rekabetle iç içe olmasından kaynaklanmaktadır.

Hazar Denizi ilk olarak kıyı devletlerinin çıkar odağı ise (Azerbaycan, İran, Kazakistan, Rusya ve Türkmenistan) dış aktörler olarak ABD, Çin, Türkiye, Batı Avrupa, Orta Doğu ülkeleri ile Asya-Pasifik bölgesinin de çıkar odağıdır. Bütün bunlar uzun bir süre içinde, arama sorguları Hazar petrolünün potansiyel mevduatlarının keşfi ve sömürüsüne getirmektedir. Ayrıca onun dünya piyasalarına ihracatı ise salt ekonomik düzlemden siyasi ve stratejik düzleme yükselmiştir. Aynı zamanda Kazakistan'ın dış politika ve dış ekonomik politikada çok vektörü yaklaşımı nedeniyle ayrıca Hazar Denizi'ndeki sektörünün açıklık düzeyinde İran, Rusya ve Türkmenistan üzerinde açık üstünlüğünden ve yabancı yatırımcıları çekme düzeyinde Azerbaycan üzerinde açık üstünlüğünden dolayı ele alınan jeopolitik alanda daha çok merkezi konumda yer almaktadır. Bu bağlamda Kazakistan çeşitli ikili ve çok taraflı ilişkileri sayesinde sorunlarını çok yönlü enerji politikayı izleyerek çözmektedir.

KAYNAKÇA

- Abılov, Shamkhal (2013), *Hazar'ın Hukuki Statüsü*, Hazar Raporu, Elma Basım, Yaz, Sayı:04, İstanbul
- Acar, Necmettin (2013), *Enerjinin Jeopolitik Önemi Ve 20.Yüzyılda Petrolde Aracılık Gülbenkyan Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Akyener, Oğuzhan (2016), *Hazar Coğrafyası Raporu*, Türkiye Enerji Stratejileri & Politikaları Araştırma Merkezi, TESPAM Aylık Ülke/Bölge Raporları, Mayıs.
- Askarov, Sabir (2014), *Orta Asya Güvenliğinde Bölge Dışı Güçler ve Rusya*, Yüksek Lisans Tezi, T.C Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Ankara
- Aras, Osman Nuri (2012), *Ekonomik Neden ve Sonuçları Bakımından Hazar'ın Güvenlik Sorunu*, 5. Uluslararası Turk-Asya Kongresi, TASAM.
- Askarov Tulegen, *Kaspiy zhdet svoeygo statusa*, Gazeta Delovoy Kazakhstan, №1 (548), 20.01.2017
- Balgınbayev, Nurlan (1996), *Nefti Gaz Kazakhstana*, Kazakhstan i Vsemirmoye Soobshestvo, Almatı (БАЛГЫНБАЕВ, Нурлан (1996), *Нефть и Газ Казахстана*, Казахстан и Всемирное Сообщество, Алматы)
- Baycaunova, Saule (2000), “*Kazakistan Petrol ve Gazının Türk ve Rus Dış politikasındaki Yeri*”, Avrasya Dosyası: ABD Özel, Cilt: 6, Sayı: 2, Yaz, Türkiye
- Kireçci, M. Akif (2011) *ABD'nin Orta Asya Politikaları*, SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık Ltd. Şti., Ankara.
- BP Statistical Review Of World Energy Statistical Review Of World Energy, 2011.
- Derman, Giray Saynur, Ongarova, Yerkinay (2014), *Kazakistan'ın Enerji Politikası*, TURAN Stratejik Araştırmalar Merkezi, Cilt: 6/ Sayı: 22, İlkbahar.
- Dikkaya, Mehmet (1999/2000), “*Türk Cumhuriyetleri Enerji Kaynakları: Yeni Büyük Oyunun Temel Dinamikleri*”, Akademik Araştırmalar Dergisi, Yıl:1, Sayı:3, Kasım-Aralık-Ocak.
- İsmailov, Elnur (2015), *Bağımsızlık Sonrası Kazakistan'ın Enerji Politikası*, Bilgesam Analiz, No:1189, 13 Şubat.

Yerkinay ONGAROVA

- Hekimoğlu, Asem (2012), *Uluslararası Dengeler Bağlamında Orta Asya'daki Enerji Politikaları, Bölgesel Ve Küresel Politikalarda Orta Asya* / Editör: M. Savaş Kafkasyalı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Sfn Televizyon Tanıtım Yayıncılık, Türkistan.
- Kamalov, İlyas (2011), *Rusya'nın Orta Asya Politikaları*, SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık Ltd. Şti., Ankara.
- Karagül Erdal Tanas, KİZİLKAYA Mehmet, KAYA Salihe (2016), *Statü Sorunu İkileminde Hazar'da Enerji Denklemi*, Analiz, Nisan, Sayı: 155, SETA Siyaset, Ekonomi Ve Toplum Araştırmaları Vakfı, Ankara, Türkiye.
- Naushabayeva, Assem (1999), *Azerbaycan Ve Kazakistan Petrolleri Ve Bölgesel Politikaya Etkisi*, Ankara, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Master Tezi.
- Nogayeva, Aynur (2011), *Orta Asya'da ABD, Rusya ve Çin: Stratejik Denge Arayışları*, Ankara, USAK yayınları.
- Ongarova, Yerkinay (2015), *Kazakistan Dış Politikasında Hazar Enerji Kaynaklarının Rolü*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler, Doktora Tezi.
- Özdemir, Yavuz (2007), *Kazakistan, Azerbaycan, Türkmenistan Ve Özbekistan'ın Enerji Potansiyelleri Ve Politikaları*, Ankara, Atılım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.
- Parkhomchik, Lidiya (15.03.2016-21.03.2016), *Kazakistan'ın Aktau Uluslararası Deniz Ticareti Limanını Kuzeye Doğru Genişletme Projesi*, Avrasya Araştırma Enstitüsü, Kazakistan, No: 59.
- Samedov, Parviz (2002), *Hazar Denizi Ve Hukuki Statüsü*, Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Sönmezoğlu, Faruk (2005), *Dış Politika Analizi*, İstanbul: Küre Yayınları
- Sultanov, B (2012), *Tsentrlnaya Aziya Kaspiskogo Regiyona: Risk, Vizovi, Ugrozi*, KİSİ, Almatı.
- Sultanov, B (2013), *Kaspiski Regyon: Aktualnoye Problemi Razvitiya*, KİSİ, Almatı.
- Uluer, Mahmud Esad (2016), *Hazar Bölgesi Enerji Görünümü, Dünya Enerji Görünümü*, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, Enerji İşleri Genel Müdürlüğü, Sayı:161, Haziran.

Kazakistan'ın Çok Yönlü Enerji Politikası ve Hazar Denizi

Yalçınkaya, Alaeddin (2006), *Kafkasya'da Siyasi Gelişmeler Etnik Düşünden Küresel Kördüğöme*, Lalezar Kitabevi, Ankara.

Yazar, Yusuf (2011) *Enerji İlişkileri Bağlamında Türkiye ve Orta Asya Ülkeleri*, Ankara, SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık Ltd. Şti.

3. 'ncü Uluslararası Strateji ve Güvenlik Çalışmaları Sempozyum Bildirileri, Beykent Üniversitesi Yayınları, 2010, İstanbul.

Zhızın S.Z, Guliyev I.A, (2012), *Energeticheskaya diplomatiya v Kaspiyskom regione*, Zhurnal Vestnik MGIMO-Universiteta, №1 (22).

Чеботарев, Андрей (2013), *Политика Казахстана в Каспийском регионе: стратегические приоритеты и современные тенденции*, Казахстан в глобальных процессах, № 2.

http://www.tasam.org/Files/Icerik/File/ekonomik_neden_ve_sonuclari_ba_kimindan_hazarin_guvenlik_sorunu_b5385c20-72c0-4f31-9931-d19c764fb789.pdf, 14.10.2012

<http://haberciniz.biz/iran-hazarda-avantaj-arayisinda-3127100h.htm>, 27.08.2014

www.akorda.kz, 14.10.2012

http://slideplayer.biz.tr/slide/2403825/#.VtNKNbkaucg.odnoklassniki_ru, 20.05.2017

<http://ia-centr.ru/publications/23903>, erişim tarihi:15.01.2017

<https://camonitor.kz/20936-kaspiyskoe-more-v-centre-vseobshego-vnimaniya.html>, erişim tarihi: 10.02.2017

İNSAN HAKLARI İZLEME ÖRGÜTÜ RAPORLARINDA 2002-2017 YILLARI ARASI TÜRKİYE'DE İNSAN HAKLARI

Recep GÜLMEZ*

Geliş Tarihi/Received Date: 17.10.2017-Kabul Tarihi/Accepted Date: 10.01.2018

Doi: 10.30913/alinterisobil.344887

Atıf Künyesi: Gülmez, Recep, “İnsan Hakları İzleme Örgütü Raporlarında 2002-2017 Yılları Arası Türkiye’de İnsan Hakları”, *Alinteri Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD)*, C. 2, S. 3, 2018, ss. 23-44.

Öz

İnsan Hakları İzleme Örgütü, uluslararası insan hakları baskı gruplarından biridir. Yıllık olarak yayınladığı raporların ülkelerin insan hakları ile ilgili gelişmelerini ele almaktadır. Baskı grupları devletlerin takip ettiği politikaları etkilemeyi amaçlamaktadır. İnsan hakları izleme örgütünün yayınladığı bu raporlarda aynı şekilde devletlerin iç ve dış politikalarını gözden geçirmelerini hedefler. Bu çalışmada özellikle Adalet ve Kalkınma Partisinin iktidar olduğu dönemler olan 2002-2017 yılları arasında insan haklarının raporlara yansımış görünümünü ele alınmaktadır. Çalışmamızda 2002 ile 2017 yılları arasında yayınlanan raporları ele almamızın temel nedeni, demokrasiyi savunan ve özgürleştirici, insan haklarına önem veren bir partinin izlediği politikaların yansımalarını görmektir. Raporların incelenmesi ve analiz edilmesinde Nvivo 11 niteliksel analiz programından yararlanılmıştır. Raporlar içerik analizine tabi tutulduktan sonra, ifade özgürlüğü, Kürt hakları ve işkence konularına daha çok önem verildiği ortaya çıkmıştır. İnsan hakları izleme örgütü Türkiye’nin terörle mücadelesinde objektif kalamamıştır. Ancak AK parti iktidarı döneminde raporlara göre insan hakları alanında gerileme görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: İnsan Hakları İzleme Örgütü, Türkiye, İfade Özgürlüğü, Kürt Sorunu.

Human Rights in Turkey between 2002-2017 According to Human Rights Watch Reports

Abstract

Human Rights Watch is one of the international human rights pressure groups. The annual reports address the development of countries' human rights. The pressure groups aim at influencing the policies that governments follow. The reports published by the Human Rights Watch, are to make the states revise their internal and external policies. This study examines the reflection of human rights in the reports, especially during the periods of the ruling Justice and Development Party (AKP), 2002-2017. The main reason why we deal with the reports published between 2002 and 2017 is to reflect on the policies pursued by a party that defends democracy and emancipates and attaches importance to human rights. The reports were analyzed by Nvivo11 qualitative analysis. The reports being exposed to content analysis, it became clear that freedom of expression, Kurdish rights and torture were given more importance. Human Rights Watch has not been objective in Turkey's fight against terrorism. However, according to the reports, during the JDP government period, there is a decline in the promotion of human rights.

Keywords: Human Rights Watch, Turkey, Freedom of Expression, Kurdish Question.

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Bölümü, Erzincan/TÜRKİYE, rgulmez@erzincan.edu.tr

GİRİŞ

Uluslararası ilişkilerin sadece devletler tarafından yönetildiğini söylemek yanıltıcı olur. Devletlerin iç ve dış politikalarını etkileyebilecek kapasitede baskı ve çıkar grupları bulunmaktadır. Bu gruplar sadece ekonomik değil aynı zamanda ideolojik, kavramsal ve inançsal olarak devletlerin izlediği politikaları etkileyebilirler. Baskı grupları ekonomik amaçlı bir araya geldikleri gibi siyasal ve demokratik amaçlarla da bir araya gelebilirler. Yani ortak menfaatler etrafında bir araya geldikleri gibi, ortak tutumlar etrafında da bir araya gelebilirler. Ulusal düzeyde olduğu gibi uluslararası güce sahip olabilen baskı grupları en başta sivil toplum örgütleridir. Hukuki bir yapıya sahip olan sivil toplum kuruluşları devletlerin benimsediği politikaların çerçevesini değiştirebilir veya tamamen bu politikaları belirleyebilirler.

Çalışmamızın temel konusunu bu baskı gruplarından İnsan Hakları İzleme Örgütünün Türkiye ile ilgili yayınladığı 2002-2017 yılları arası raporlar oluşturmaktadır. Bu örgüt özellikle son dönemde Türkiye’de insan haklarının gelişimi ve bu konuda ilerleme konusunda aktif rol oynamıştır. Yayınlanan raporlar iç politikayı etkilediği gibi dış politikada da yönlendirici olmuştur. Akademik çalışmalarda bu raporlar referans kaynak olarak kullanılmakta, siyasileri ve karar mekanizmalarını etkilemektedir. Yayınlanan raporlar ışığında Türkiye’de insan hakları konusunda ilerleme olup olmadığı incelenecek, İnsan Hakları İzleme Örgütünün Türkiye’ye bakışı değerlendirilecektir.

Adalet ve Kalkınma Partisinin (AK Parti) insan hakları ve demokrasi konusuna vurgu yaparak 2002’te iktidara gelmesi; Kopenhag kriterlerine uyma taahhüdü ve Avrupa Birliğine tam üyelik çabaları; insan haklarının geliştirilmesi ve korunması konusunda verilen sözler, 2002 ile 2017 yılları arası “demokratikleştirici” ve “özgürleştirici” Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) dönemini incelememiz için bir kaç sebeptir. Başta demokrasi ve insan hakları konusunda kararlı ve ilerlemeci bir politika izleyen AKP, insan hakları izleme örgütü raporlarına göre son dönemlerde giderek kötülen bir tutum içerisine girmiştir. Bu durum uluslararası örgütleri harekete geçirmiş ve Türkiye’ye baskıları artırmıştır. Çalışmamızda, 2002 ile 2017 yılları arasında İnsan Hakları İzleme Örgütünün Türkiye ile ilgili raporları ele alınacak olup durum değerlendirmesi yapılacaktır. Çalışmamızda Nvivo 11 niteliksel analiz programı kullanılarak döküman ve içerik analizi yapılmıştır. Çalışmamızda baskı grupları ve rolleri ele alındıktan sonra İnsan Hakları İzleme Örgütünün raporlarında Türkiye’nin insan hakları hususunda ilerleme durumu ele alınacak, bu baskı grubunun en fazla önem verdiği alan incelenecek.

BASKI GRUPLARI VE SİVİL TOPLUM KURULUŞLARI

Uluslararası ilişkiler ve siyaset bilimi alanında baskı ve çıkar grupları devletin karar alma mekanizmalarını önemli derecede etkilemektedir. Baskı ve çıkar grupları, devletin kurumları olmayıp, tamamen hukuki bir yapıya sahip devletin tanıdığı denge mekanizmalarıdır. Demokratik ve çoğulcu yönetim sistemlerinde baskı ve çıkar grupları yönetime ve karar alma mekanizmalarına doğrudan katılmadan bu gruplar vasıtasıyla katılabilmektedir. Demokratik toplumların vazgeçilmez unsurlarından olan baskı ve çıkar grupları fren ve denge sistemlerini oluşturmaktadır. Uluslararası ilişkilerde ve iç politikada baskı grupları dünyanın her yerinde küçükü büyüklü mevcuttur. Bu grupları kategorileştirmek oldukça zordur (Watts, 2007: 29). ABD’de bu tür örgütler çıkar grupları adı altında düşünülürken başka yerlerde iki farklı grup olarak adlandırılır. Aslında

Baskı grupları, toplumun her kesiminden katılımcının belli bir amaç, ideoloji, fikir veya düşünce doğrultusunda sosyal bir güç olarak örgütlendiği ve iktidarı bu amaçla baskı altında tuttuğu dernek, sendika veya sivil toplum kuruluşu gibi örgüt olarak tanımlayabiliriz (Akad 1976). Diğer yandan uluslararası bir ifade olan lobby, organizasyon veya örgütlü grup olarak adlandırılan ve iktidarın veya karar verme mekanizmalarının karar verme sürecini etkilemeyi amaçlayan topluluklar olarak tanımlanıp özellikle sivil toplum kuruluşları bu tanıma uygun olarak değerlendirilebilir (Şahin ve Öztürk, 2008). Baskı grupları, neoliberal düzen içinde devletin özellikle otoriter yapısına denge unsuru olarak değerlendirilir. Siyasi düzen ve iktidara denge oluşturmak veya baskı artırmak için çeşitli yöntemler kullanırlar.

Baskı gruplarının bir diğer özelliği, bilinçli ve örgütlü menfaat grubu olmasıdır. Siyasi iktidarı kolektif bir menfaat adına etkilemek ve iktidardan istenilen şeyin elde etme amacı güder (Tunaya, 1980: 321). Ortak çıkar etrafında bir araya gelip resmi kuruluşlarla irtibata geçen ve görüş ve isteklerini resmi bir kanal yoluyla ilettikleri zaman daha etkin sonuç alabileceğini düşünen gruplar baskı grupları olabilir (Arı, 2008: 76). Bu durumda baskı grubu, bireysel olarak alınamayacak bir sonucu veya iletilemeyecek bir mesajı toplu olarak iletme durumunda daha fazla işe yaramaktadır. Siyasi bir fikir veya ideoloji etrafında birleşen topluluklar siyasi iktidar için hem tehdit hem de dengedir. Bu şekilde siyasi iktidar, her daim kendisinin eylemlerini takip eden ve gerektiğinde uyaran bir topluluğun olduğunu bilerek adım atacaktır. Baskı grupları karar verme mekanizmasını en çok ikna etmeye çalışarak etkileme yolunu seçmektedir. İkna ederken en fazla mevcut durum ile ilgili raporlar veya medya yoluyla yayınlr kullanırlar.

Baskı gruplarını Arı (2008: 69), hükümet dışı ulusal aktörler olarak tanımlayarak iç politika ve uluslararası politika arasında bağlantı kurmaları sebebiyle akademik çalışmalarda önemlerine değinildiğini belirtir. Ball (1988), baskı grupları için siyasal karar verme mekanizmasını etkilemek amacıyla ortak bir hedef çerçevesinde bir araya gelen toplumsal grup olarak tanımlamaktadır. Bal vd. (2006: 42) baskı gruplarını hükümetler dışı uluslararası örgütlenmeler olarak tanımlamakta ve devletlerin problemlere yeterince çözüm bulmaması durumunda bu örgütlerin sahneye çıkabileceğinden bahsetmektedirler. İnsanların bir takım sosyal, ekonomik, siyasal veya hukuki problemlerini çözememeleri durumunda bu tür örgütlere başvuru yapılması ve hükümetlere baskı yapılması uluslararası hukukun bir parçası haline gelmiştir. Nitekim, Uluslararası Af Örgütü, İnsan Hakları İzleme Komitesi gibi örgütler insan hakları alanında en bilinen baskı gruplarından (Arı, 2008: 47). Bu gruplar insan hakları savunucularını bir arada tutan en güçlü lobi faaliyetlerini yürütmektedir. Uluslararası Af Örgütü ABD menşeli olmasa da büyük oranda bu ülkeden destek almaktadır. İnsan Hakları İzleme Örgütü ise ABD menşelidir.

İnsan hakları ile ilgili duyarlılık özellikle İkinci Dünya Savaşından sonra o kadar önem kazandı ki sivil toplum kuruluşlarının yani baskı gruplarının düşüncelerini veya en azından tepkilerini bilmeden uluslararası anlaşmalar neredeyse imzalanmamaktadır. Dolayısıyla sivil toplum örgütleri uluslararası anlaşmaların imzalanmasında öncü bir rol oynamaktadır (Wong, 2012: 35). Nitekim bugün Avrupa Birliği uluslararası anlaşmalarda insan haklarına dikkat etmekte ve üye olacak devletlerden insan hakları konusunda ilerlemeler kaydetmesini ve uluslararası sözleşmelere riayet etmesini istemektedir. Bunun için 1993 yılında Kopenhag Kriterlerini temel almıştır¹.

Demokrasi insan haklarının geliştiği bir tarladır. İnsan haklarının korunması ve desteklenmesi ancak demokratik kurumların varolması ile olur. Demokrasinin varlığı ise fren ve denge mekanizmaları ile yani iktidarın gözlenmesi ve insan haklarını çiğnemesi durumunda baskı yapılması ile korunur. Nitekim Watts, çoğulcu demokrasilerde siyasi kararların var olması gruplar arasında yarışmacı ve rekabetçi davranışların ürünü olduğunu ve güç dengesi oluşturduğunu belirterek, baskı gruplarına müdahalenin demokrasinin zayıfladığı anlamını taşıdığını belirtir (Watts, 2007: 208).

Baskı grupları, sadece demokrasi ve insan hakları hususunda değil aynı zamanda eğitimden sağlığa, ticaretten endüstriye kadar birçok alanda

---

¹ European Neighbourhood Policy and Enlargement Negotiations, Conditions for membership, https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/policy/conditions-membership_en (Erişim Tarihi: 15.12.2017)

İnsan Hakları İzleme Örgütü Raporlarında...

İktidara baskı yapabilmektedir. Örneğin ABD’de Ronald Reagan döneminde eğitim alanında baskı gruplarından muhafazakar Moral Majority grubu yönetime Amerika kolektif bilincinin ahlaki önceliklerinin yeniden tanımlanması hususunda baskı yaparak politika değişikliğine gitmişlerdir (Abbott, 1990: 43). Bunun gibi, eğitimde öğrencilerin hangi dili konuşacağından nasıl bir eğitim alacağına kadar baskı grupları rol alabilmektedirler (Sailors and Hoffman, 2004).

İnsan haklarının savunulması konusunda evrensel olarak bilinen Türkiye kökenli herhangi bir sivil toplum örgütü bulunmamaktadır. Ancak birkaç sivil toplum örgütünün dışında devlet kurumlarına bağlı olarak insan hakları ile ilgili birimlerin olduğu bilinmektedir². Devlet kurumlarına bağlı olmayan yani hükümet dışı örgütler ise çok zayıf veya yeterli bir bütçeye sahip değildir. İnsan hakları konusunda en fazla batı dünyası yani demokrasi savunucuları çalışma yapıp bu tür örgütlere destek vermektedir.

Bir baskı grubu olan sivil toplum örgütleri, demokrasinin vazgeçilmez unsurlarıdır. Sivil toplum fikri, özellikle 1900’lerin başlarında ve ortalarında ortaya çıkan Hitler, Mussolini tarzı yönetimlerin tecrübe edilmesinden sonra önem kazanmıştır. Hatta, Beetham ve Boyle (2009: 36), demokrasinin olmazsa olmaz organlarından medya, sendika ve ticarethanelerin yanı sıra sivil toplum örgütlerini dile getirmektedirler. Toplumun siyasi otoriteden bağımsız ve özgür hareket etmesi olarak tanımlanabilecek sivil toplum örgütleri iktidara dur diyebilecek kapasitede ki gruplardır Beetham (1994, 1999, 2005). Akıncı’ya (2014: 194) göre, “sivil toplum, gönüllü, kendi kendini oluşturan, kendi desteklerine sahip, devletten özerk, özel alan ile devlet arasında aracı niteliğinde örgütlü sosyal yapılandırma”. Sivil toplumun kendine ait beş temel özelliği bulunmaktadır (Tağma, 2001): “Özerklik, Baskıcılık, Örgütlülük, Gönüllülük, Farklılık”. Bu özelliklerden en önemlisi bize göre baskı kurabilmektir. Bazı araştırmacılara göre (Çam, 2000), sivil toplum küresel bir yapıya sahip olup kendi içinde farklı gruplardan oluşan bir bütün halindedir. Yani grupların birbirleri ile bağlantılı olması için ortak bir bağın olması gerekir. Diğer yandan, sivil toplum dinamik bir özelliğe sahiptir, sürekli değişkenlik gösterir, tarihe ve topluma ayak uydurur. Sivil toplum, düzenli ve disiplinli örgütlü bir gruptur. Özellikle iç politikaya etki eden gruplarla uluslararası gruplar birlikte hareket etmeleri durumunda daha güçlü hale gelirler. İnsan hakları hususunda gelişme kaydetmek isteyen rejimler sivil toplum örgütlerini kullanarak hareket ederler³. İnsan haklarını savunma dernekleri ve sivil toplum

² <http://www.hatay.gov.tr/insan-haklari-ile-ilgili-baslica-kuruluslar>

³ Bu örgütler bazı durumlarda bir ülkenin seçilmişlerini devirmek amacıyla kullanılabilirler. Özellikle, çevresel ve haklı bir protestodan ciddi bir çatışma alanına ve zarar verici bir

örgütleri güçlü olduğu ve desteklendiği sürece demokrasi güçlüdür (Hafner-Burton and Tsutsui 2005; Risse-Kappen, Ropp, and Sikkink 1999; Schmitz and Sikkink 2002). Bu yüzden uluslararası insan hakları sözleşmelerinin taraf ülkelerce imzalanması ve onaylanması bu örgütlerin hukuki alt yapılarını oluşturmakta ve desteklemektedir. Küreselleşen dünyanın siyasi aktörleri olan sivil toplum örgütleri, toplumu yönlendiren önemli aktörler olup, neo-liberalizmin vazgeçilmez siyasi kaynağıdır (Talas, 2011: 391). Ekonomi, kültür, eğitim, sağlık, sanayi gibi birçok alanda söz sahibi olmaya başlamışlardır.

Sivil toplum örgütlerinin faaliyetleri ile sosyal hareketler kavramı nadirde olsa karıştırılmakta ve aynı bilim alanında değerlendirilmektedir. Oysaki sivil toplum örgütleri siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler disiplinlerinde değerlendirilirken sosyal hareketler sosyoloji bilimi alanında çalışılır (Stammers, 1999: 984). Sosyal hareketler, sivil toplum örgütleri tarafından desteklenebilirler. Bu durumda siyasi karar mekanizmasının daha dikkatli adım atması gerekir. ABD ve Avrupa’da yaygın olan sivil toplum örgütleri Türkiye’de gittikçe yaygınlaşan ve güçlenen bir olgu olmuştur (Gündüz and Kaya, 2014: 132). Yatkin (2008: 31), sivil toplum örgütlerinin “yasama, yürütme, yargı ve medyadan sonra “Beşinci Güç”, kamu ve özel kesimden sonra “Üçüncü sektör” olarak” betimlemektedir. Avrupa Birliği özellikle aday ülke ve üye devletlerin sivil toplum kuruluşlarına tanıdığı özgürlük sınırları ile yakından ilgilidir. Toplantı yapabilme veya grup oluşturabilme hakkı ile ilgili eleştiriler Türkiye ile ilgili ilerleme raporlarına yansımış ve hibe programları bu kuruluşların geliştirilmesi için planlanmıştır⁴.

İNSAN HAKLARI İZLEME ÖRGÜTÜ

İnsan hakları izleme örgütü, ikinci dünya savaşında yıkılan insanlık onurunu yeniden inşa etmek için kurulan sivil toplum örgütlerinden biridir. Özellikle hali hazırda ABD tarafından finansal olarak desteklenen Uluslararası Af Örgütü’nün mevcudiyeti böyle bir kuruma destek verilmesi hususunda tartışmalar yaratmıştır. Yine de 1970’lerde bu örgütün kurulması engellenememiş hatta bazı tesadüfi olaylar ile birlikte “1981 yılında Carter yönetiminin insan hakları

örgüte dönüşen Gezi Parkı protestocuları bu örgütlerin maşası haline gelmişlerdir. Yine 15 Temmuz 2016 yılında yapılan darbe girişiminde, Türkiye’de sivil toplum örgütü olarak görülen Fetullah Gülen Hareketinin tehlikeli bir terör örgütü haline dönüştüğü görülmüştür. Kanaat önderi olarak görülen şahısların darbe girişiminde bulunması ilk değildir. Kanaat önderlerinin darbe yapabileceğine dair çalışmalar bulunmaktadır (Bkz: John A. Wiseman & Elizabeth Vidler. 1995. The July 1994 coup d'Etat in the Gambia: The end of an era?, The Round Table, Vol. 84, Iss. 333)

⁴Avrupa Birliği Bakanlığı, İlerleme Raporları, http://www.ab.gov.tr/files/2012_ilerleme_raporu_02_01_13_fotomat_version.pdf (Erişim Tarihi: 15.12.2017) diğer ilerleme raporlarında da aynı durum geçerlidir.

İnsan Hakları İzleme Örgütü Raporlarında...

konusunda Reagan yönetimine karşı mücadelesinde kullanılmasına sebep olmuştur” (Neier, 2012: 204). İnsan hakları izleme örgütünün asıl doğduğu yer olan Helsinki şehri, bu sivil toplum örgütünün adını aldığı yer olup Helsinki İzleme Örgütü daha sonra İnsan Hakları İzleme Örgütü adını almıştır. Böyle bir isim değişikliğine gidilmesinin sebebi, soğuk savaş sonrası dünyada gelişen siyasi olaylardır. Bunların başında, 1979 İran Devrimi, Sovyetlerin 1979 yılında Afganistan’ı işgali, 1980 yılında Polonya’da Stalinizm’i yıkan İşçi olayları (Solidarnosc) (Heyns and Bialecki, 1991: 352) ve ABD’de Jimmy Carter’ın insan hakları konusunda yaptığı reformları kabul etmeyeceğini açıklayan Ronald Reagan’ın 40. Başkan olarak seçilmesidir (Forsythe, 2017: 34). Bugün bağımsız bir sivil toplum örgütü olan İnsan Hakları İzleme Örgütü hükümetler hariç olmak üzere hem tüzel kişilerden hem de dünya çapında çok çeşitli kurumlardan destek almaktadır (Watson, 2004: 442). İnsan Hakları İzleme Örgütü böylece dünyada insan hakları konusunda araştırma yapan ve insan haklarını savunan önemli sivil toplum örgütü haline gelmiştir. İki örgütün odaklandığı konular ise eğitim ve sağlık alanındayken zamanla sivil ve siyasal hakların istismarından kaynaklı kültürel, sosyal ve ekonomik hakların çiğnenmesine ve küresel adalet arayışına odaklanılmıştır (Brody et al., 2001). Uluslararası sivil ve siyasal haklar sözleşmesinde geçen insan hakları ile ilgili maddelerin uygulanıp uygulanmadığı ilgi odağıdır. Özellikle demokrasinin beşiği olarak görülen ve demokrasiyi korumakla görevli olduğu düşünülen Batı dünyası ile ilişkiler ve bütünleşme konularında dikkati çekmek istemektedir. Bu açıdan, insan hakları ve demokrasi konusunda Avrupa Birliği’nin ortaya koyduğu Kopenhag kriterlerine uyum konusuna önem vermektedir.

İNSAN HAKLARI İZLEME ÖRGÜTÜ RAPORLARINDA TÜRKİYE

İnsan hakları izleme örgütü, 1990’da Türkiye ile ilgili ilk raporunu Helsinki İzleme Örgütü altında yapmıştır⁵. İnsan hakları ile ilgili durumun çok kötü olduğundan bahseden raporda, işkence ile ilgili bilgilerden, ifade özgürlüğünden ve patlak verecek Körfez Savaşından dolayı Kürt göçmenlerin durumlarını ele almaktadır. Çalışmamızın içeriği ve konunun önemi açısından burada sadece 2002-2017 yılları arasından yayınlanan raporları ele alacağız. Nitekim Ak Partinin iktidara gelişi ve insan hakları konusunda tutumu dikkate değer bir şekilde değişiklik göstermiştir. İşte bu sebepten dolayı, insan hakları ve demokrasi konusunda raporların önemi artmaktadır.

⁵ Human Rights Watch Reports, 1990 Report, https://www.hrw.org/reports/1990/WR90/HELSINKI.BOU-04.htm#P585_134572 (Erişim Tarihi: 15.12.2017)

2002 yılında Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) insan hakları ve demokrasi konularına daha fazla eğilip, Avrupa Birliği üyeliğini öncelik haline getireceğine söz vererek, %34 gibi bir oranla ve 363 milletvekiliyle iktidar oldu (Ahmad, 2010: 219). Ülkenin ekonomik kriz içerisinde olması, dış politikada istenmeyen olaylar ve Erdoğan'ın karizmatik liderliği ile AK Partinin iktidar olması kaçınılmazdı. İnsan Hakları İzleme Örgütü, 2003 yılını değerlendirdiği raporunda, Avrupa Birliğinin Kopenhag kriterlerinin ele alınması, idam cezasının kaldırılması, azınlık haklarının tanınması, Türkçe'nin dışında eğitim hakkının getirilmesi saygıyla karşılanırken, işkencenin halen daha var olması, ifade ve toplanma özgürlüğünün tam olarak verilmemesi, okullarda başörtüsü yasağından dolayı binlerce öğrencinin eğitim hakkının ellerinden alınması ve son olarak namus davaları ve kadınların güneydoğu ve doğu Anadolu bölgelerinde öldürülmeleri başlıca ele alınan konulardır⁶. Raporlara yansıyan bu konular Avrupa Birliği ve diğer batı kökenli uluslararası örgütlerin desteği ile ortaya konulmuştur.

2004 yılında İnsan Hakları İzleme Örgütü bir tavsiye karar yayınlarken, özellikle başörtüsü konusuna ve yükseköğretimde eğitim hakkına ve aynı zamanda akademik özgürlük konularına değinmiştir. Bu kararlarda, demokrasi ve insan haklarının üstün tutulması, ifade özgürlüğü ve eğitim alma hakkı olarak temel hak ve özgürlükler konularına değinilmiş, başörtüsü yasağı nedeniyle eğitim hakkı ellerinden alınan kız çocuklarına gerekli olanakların sağlanması istenmiştir. Diğer yandan, AK Parti iktidarının muhafazakâr demokrasiyi benimsemesi ve 28 Şubat döneminde yapılan uygulamaların intikamını alacağı düşüncesi ile İnsan Hakları İzleme Örgütü uyarıda bulunmuştur. Henüz ortada böyle bir uygulama yok iken örgütün böyle bir uyarıda bulunması düşündürücüdür⁷. 2004 yılında bu tavsiye karar haricinde herhangi bir rapor yayınlanmamıştır. Zira AK Parti iktidarı bu dönemde demokratikleşme ve insan hakları adına birçok yenilik getirmiş ve reformlar yapmıştır.

2005 yılında yayınlanan rapor, ifade özgürlüğü, işkence ve yanlış muamele, yerlerinden edilme, temel uluslararası aktörler başlıkları altında yazılmıştır. Burada daha çok yavaş fakat istikrarlı bir şekilde gerçekleşen insan hakları ile ilgili gelişmeler ele alınmıştır. İfade özgürlüğü kısmında, Kürtlerin durumu, Kürtçenin serbest olarak konuşulması ve farklı dillerde yayınların olması ile 1994 yılından beri hapis yatan Leyla Zana, Orhan Doğan, Hatip Dicle ve Selim Sadak adlı milletvekillerinin serbest kalması

⁶Human Rights Watch, Turkey Report, <http://pantheon.hrw.org/legacy/wr2k3/pdf/turkey.pdf> (Erişim Tarihi: 15.12.2017)

⁷Human Rights Watch, 2004 Report on Turkey, https://www.hrw.org/legacy/backgrounder/eca/turkey/2004/headscarf_memo.pdf (Erişim Tarihi: 15.12.2017)

İnsan Hakları İzleme Örgütü Raporlarında...

dile getirilmektedir. Diğer yandan, işkence ve yanlış muamele konusunda özellikle polis karakollarında görülen vakalarda azalma olmasına rağmen bu vakaların devam ettiğine vurgu yapılmış ve bu tür yerlere kamera takılması istenmiştir. Bunun haricinde, 1990'larda PKK terör örgütü ile güvenlik güçleri arasında çıkan çatışmalarda yerlerinden edilen köylülerin geri dönmeleri ve eski yaşamlarına yeniden kavuşmalarını istemeleri durumunda hükümetin tedbir alması istenmiştir. Son olarak, temel uluslararası aktörler olarak, Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi, Birleşmiş Milletler, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ile işkenceyi önleme komitesi 2004 yılında insan haklarının gelişimi konusunda gözlemlerde bulunmuş ve 2005 yılında katılım müzakerelerinin başlangıcına kadar reformlar yapılan alanlardan bahsedilmiştir⁸.

2006 yılında yayınlanan raporda⁹ ilginç tespitler ve bulgular bulunmaktadır. Öncelikle giriş kısmında PKK terör örgütü ifadesi yerine Kürdistan Çalışanları Partisi olarak vurgu yapılmaktadır. Türkiye'nin 2005 yılında AB ile tam üyelik müzakereleri başlatmasından ve tam üye olabilmesinin 10 yıl veya daha fazla bir süre alabileceğinden bahsetmektedir. Temel başlıklar, ifade ve inanç özgürlüğü, azınlıklara saygı, toplanma özgürlüğü, hukuk dışı yargılamalar, karakol ve akıl hastanelerinde yapılan işkence ve yanlış muamele, insanların yerlerinden edilmesi, insan hakları taraftarları ve temel uluslararası aktörlerdir. İfade ve inanç hürriyeti kapsamında hiç kimseye kısıtlama yapıp hapis cezası verilmediği ancak cumhurbaşkanına, devletin kurumlarına ve bayrağa hakaretten dolayı ceza ve müeyyidelerin olduğu ve bu konu ile ilgili herhangi bir yaptırım olmadığından bahsedilmektedir.

Bilindiği gibi Türk Ceza Kanununda Cumhurbaşkanına hakaret hapis cezasına sebep olmaktadır. Böyle cezalar sadece ülkemizde uygulanmayıp demokrasi ve insan haklarını savunan Batı Avrupa ülkelerinde de mevcuttur. Örneğin İtalya¹⁰, Almanya¹¹, Belçika¹² ve Hollanda¹³, da cezalar en az üç ay hapisten başlıyor bunun haricinde birde

⁸Human Rights Watch, 2005 Turkey Report, <https://www.hrw.org/world-report/2005/country-chapters/turkey> (Erişim Tarihi: 15.12.2017)

⁹ Human Rights Watch, 2006 Turkey Report <https://www.hrw.org/world-report/2006/country-chapters/turkey> (Erişim Tarihi: 15.12.2017)

¹⁰ Venedik Komisyonunun İtalya'da Cumhurbaşkanına Hakarete dair Rapor,[http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdfid=CDL-AD\(2013\)038-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdfid=CDL-AD(2013)038-e) (Erişim Tarihi: 15.12.2017)

¹¹ Almanya'da Devlet Başkanına hakarete verilen ceza yönetmeliği için Bkz, <http://legaldb.freemedia.at/legal-database/germany/?target=criminal-defamation-of-the-head-of-state> (Erişim Tarihi: 15.12.2017)

¹²Belçika'da Krala hakarete verilen ceza yönetmeliği için http://www.ejustice.just.fgov.be/cgi_loi/change_lg.pl?language=fr&la=F&cn=1847040630&table_name=loi (Erişim Tarihi: 15.12.2017)

¹³ Hollanda'da Krala hakarete verilen ceza yönetmeliği için <http://legaldb.freemedia.at/legal-database/netherlands/> (Erişim Tarihi: 15.12.2017)

Recep GÜLMEZ

para cezası verilebiliyor. Fransa¹⁴ hapis cezası ve başkana hakaret cezasını 2013 yılında kaldırmış ancak kamu görevlilerine hakaret cezasını kaldırmamıştır. Kamu görevlilerine hakaret cezası 45.000 Avro 'dur. Cumhurbaşkanını kamu görevlisi olarak tanıtmış ve başkana hakaret eden herkes 45000 Avro ceza ile cezalandırılmaktadır.

Başörtüsü yasağından dolayı kadınların eğitim haklarının halen daha korunmadığı 2006 yılı raporunda vurgulanmıştır. Ankara barosunun başörtülü bir avukata disiplin soruşturması başlattığı belirtilmiştir. Azınlıklara saygı konusunda, raporda, dil hakları konusunda henüz ilerleme sağlanmadığı, Lazca ve Kürtçe yayın ve basın haklarının vermediği ayrıca derneklerin kendi dillerinde ve Türkçe olmak üzere çift dilde materyal hazırlamasının anayasaya aykırı olduğu belirtilmiştir. Toplanma hakkı hususunda, İstanbul'da göstericilere polisin müdahale etmesi ve biber gazı sıkmasının insan haklarının ihlali olarak değerlendirilmiştir. Bugün Batı dünyasında devletin istemediği gösteri ve toplantılarda polislerin aşırı müdahalesi ve şiddeti mevcuttur. Her ne kadar işkence ve yanlış müdahale azalmış olsa da, işkencenin ve sert müdahalelerin hem karakollarda hem de akıl hastanelerinde devam ettiğinden bahsedilmektedir. Böyle vakalarda, devletin en ağır cezaları vermesi gerekir.

1980 ve 1990'larda yerlerinden edilen Kürtlerin kendi köylerine dönmesi için yapılan çabaların yetersiz olduğu ve hatta başarısız olduğundan bahsedilerek, hem güvenlik hem de yeterli fiziki alt yapının olması durumunda geri dönüşlerin olabileceğinden bahsedilmektedir. Ancak geri dönmek isteyenlerin özellikle köy korucuları tarafından rahatsız edildiğinden bahsedilmektedir. İnsan hakları taraftarları konusunda hükümetin daha fazla adım attığı ve bunun için insan hakları örgütleri ile toplantı yaptığını dikkat çekilmektedir. Demokratikleşme adına bu tür örgütlerin varlığı Türkiye'nin gücünü artırmaktadır. Uluslararası aktörler olarak, Avrupa Komisyonu, İnsan Hakları Mahkemesi ve Birleşmiş Milletlerin tavsiyeleri ile gözlemleri burada tekrar vurgulanmıştır. Avrupa Komisyonu, polisin şiddet uygulamasına ve kadınlara yönelik şiddete vurgu yapmıştır.

2007 yılında yayınlanan rapor, 2006 yılında meydana gelen olayları temel alarak hazırlanmış ve ifade özgürlüğü, karakollarda işkence ve yanlış muamele orantısız güç kullanma, azınlık hakları, insan hakları taraftarları, Kürtlerin yerlerinden edilmesi ve geri dönüşler, askeri ve illegal muhalif gruplar tarafından bombaların patlaması ile temel uluslararası aktörler başlıca konulardır. Bunlar içerisinde en fazla vurgu

¹⁴ Fransa'da Devlet Başkanına hakarete verilen ceza yönetmeliği için Bkz <http://legaldb.freemedia.at/legal-database/france/?target=criminal-defamation-of-the-head-of-state> (Erişim Tarihi: 15.12.2017)

yapılan konu Türk Ceza Kanununun 301. Maddesi ile Türk milletine ve Türklüğe hakaret dolayısıyla Hrant Dink olayıdır. 1915 olaylarını ele alan köşe yazısından dolayı Hrant Dink'e hapis cezası istenmiş ancak bu ceza ertelenmişti. 2007 yılında Hrant Dink'in öldürülmesi ülke içerisinde faili meçhul cinayetlerden biri olarak görüldü. Diğer yandan TV ve Radyoda Kürtçe yayın demokratikleşmenin bir adımı olarak görülmüş ancak bir saatlik yayın yeterli görülmemiştir. İnsan hakları taraftarları sıklıkla gözaltına alındığına dair bu raporda vurgu yapılmıştır. Din özgürlüğü konusuyla ilgili olarak, başörtülü bayanların üniversitelere giremeyeceği, gazeteci ve avukatların mahkemelerde ve üniversitelerde toplantı salonlarına alınmayacakları belirtilmiştir. Uluslararası aktörler değişmeden, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Avrupa Komisyonu, Birleşmiş Milletler ve Avrupa Konseyi İşkenceyi Önleme Komitesinin kararları dikkate alınarak rapor tamamlanmıştır.

2007 yılında Türkiye'de Cumhurbaşkanı seçimi oldukça hararetili geçmiş olup, Türkiye'nin anayasal kriz çıkmış cumhurbaşkanı adayı Abdullah Gül'ün eşinin başörtülü olması sebebiyle kriz derinleşmiş cumhuriyet mitingleri düzenlenmiştir (Ozbudun, 2014; Polat, 2009). Bu konu ile ilgili olarak insan hakları izleme örgütü herhangi bir yorumda bulunmamıştır. Azınlıkların hakları konusunda iyileştirmelerin yavaş ve toplumun tepkisini çekmeden yapılması bir olumlu gelişme olarak görülecekken eleştirilmiştir. Karakollarda işkencenin olması devletin yasalarında ve gözetiminde olmayıp tamamen şahsi bir konu olduğu ve işkence yapanların cezalandırıldığı belirtilmemiştir.

2008 yılında İnsan Hakları İzleme Örgütünün yayınladığı rapor, genel olarak ülkede ki siyasi gelişmeleri ele aldıktan sonra İnsan Hakları Savunucuları, İfade ve Toplanma Özgürlüğü, Güvenlik Güçleri tarafından İşkence, Kötü Muamele ve Öldürme, Sivillere Yönelik Saldırıları, Cezasızlık ve Temel Uluslararası Aktörler başlıkları altında rapor tamamlanmıştır. İnsan Hakları Savunucuları başlığı altında, Hrant Dink'in öldürülmesi ve LGBT derneğinin kapatılması değerlendirilmiştir. Ermeni soykırımı ile ilgili bir yazıdan dolayı Türklüğe hakaret suçundan cezaya çarptırılan ancak cezası ertelenen Hrant Dink insan haklarını savunan biri olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca ifade ve toplanma özgürlüğü başlığı altında Dink olayı ile bazı Kürt milletvekillerinin ifadelerinden dolayı ceza almaları değerlendirilmiştir. Burada, halkı kışkırtıcı ve çatışmaya yol açacak ifade ve açıklamaların ifade özgürlüğü kapsamında değerlendirilmeyeceğinden bahsedilmemektedir. PKK sivillere yönelik Ankara Ulus'ta saldırı düzenlemiş ve birçok vatandaş ölmüştür. Bununla ilgili olarak İnsan Hakları İzleme Örgütü, PKK'ya terör örgütü olarak hitap etmemiştir. Böyle bir örgütün öncelikle bir terör örgütü olduğundan bahsederek tarafsızlığını ilan etmesi gerekir. Kötü muamele ve işkence konularında yine karakollarda az da olsa böyle

vakaların olduğundan bahsedilmektedir. Temel uluslararası aktörler ise, Avrupa Komisyonu, Avrupa Konseyi, AIHM, Avrupa Konseyi Parlamento Meclisi dikkate alınmış ve görüşleri değerlendirilmiştir.

2009 yılında yayınlanan raporda, özellikle giriş kısmında AKP'nin kapatılma davasına vurgu yapılmış ve bu sebepten insan hakları konusunda ilerlemelerin durma noktasına geldiği belirtilmiştir. İfade özgürlüğü dernek ve toplantı başlığı altında partinin başörtüsünü serbestleştirme girişimlerinden dolayı kapatma tehlikesi ile karşı karşıya kaldığı ve Avrupa Birliği ve Avrupa Konseyinden parti kapatmaya yönelik tepkiler geldiği açıkça belirtilmiştir. Bunun yanı sıra, Demokratik Toplum Partisi de ayrılıkçı söylemlerden dolayı kapatılma riski ile karşı karşıya kalmıştır. İnsan hakları savunucuları için Dink davası ve katil zanlısı ile LGBT taraftarlarının durumuna dikkat çekilmiştir. Cezasızlık başlığı altında Ergenekon soruşturmaları ve işkence yapan polislerin yargılamasında adaletin ilgisizliği ele alınmıştır. Ergenekon davasının başlaması ve 100'den fazla askeri ve sivil personelin tutuklanması hususunda sadece bilgi verilmiştir. Sivillerin saldırıya uğraması ile birlikte PKK ve askeriye arasında çatışma olduğundan bahsedilmekte ancak terör örgütü olarak görülmemektedir.

2010 yılında yayınlanan raporda, 2009 yılı siyasi olayları ele alınmış ve insan hakları konusunda özellikle demokratik açılım adı altında Kürtlerle yeniden müzakere yapılması desteklenmiştir. Bu minvalde, Kürtçe kanal TRT 6 kurulmuş ve 24 saat yayın hakkı verilmiştir. Ayrıca diğer dillerde yayın kısıtlaması kaldırılmıştır. Bu açıdan hükümetin hakları tanımaya dayalı politikası takdir edilmiş ve PKK ile silahlı mücadele taraftarı bir tutumun olmaması değerlendirilmiştir. Ancak yine de PKK'nın saldırıları ve silahlı çatışma devam etmiştir. Kürtçe çıkan gazete ve dergiler terör propagandası yapmak ve halkı kışkırtmak suçundan kapatılmış ve bunları destekleyen birçok gazeteci tutuklanmıştır. Ayrıca PKK'nın şehir yapılanması olan KCK üyeliğinden 7 belediye başkanı tutuklanmıştır.

2010 yılında halen daha işkence ve yanlış muameleler olduğu ve bunun insan haklarına aykırı olduğu raporda tekrardan vurgulanmıştır. Ergenekon davası ile ilgili görüşler ve haksız yere hapisshanede tutuklu bulunanların adil yargılanma sürecinin devam etmesi gerektiği vurgulanmıştır. İnsan hakları izleme örgütünün tüm bu değerlendirmeleri yaparken ülkenin iç siyasi politikası ve toplumsal yapıyı tanımadığı açıktır. Zira Türkiye PKK'yı bir terör örgütü olarak görürken, insan hakları izleme örgütü ne PKK'yı ne de onun şehir uzantısı KCK'yı tehlikeli bir örgüt olarak değerlendirmemektedir. Yine bu dönemde Türkiye'nin yönünü doğuya çevirdiği tartışmaları devam etse de Batı ile ilişkilerde bir değişim olmadı. İnsan Hakları İzleme Örgütü Avrupa

İnsan Hakları İzleme Örgütü Raporlarında...

Birliğin anayasal reformları desteklediğini belirtmiştir. Bu açıdan batı kökenli örgütlerin aynı dili konuştukları ve demokratik açılımların her zaman ön planda olması gerektiği belirtilmiştir.

2011 yılında yayınlanan raporda Türkiye'nin demokratik açılımı hususunda ilerleme kaydedilmediği hatta 2005 yılından beri hedeflenen reformlara ulaşılmadığı belirtilmiş Kürtlerin azınlık haklarının tanınmadığı belirtilmiştir. Aslında burada demokratik açılım Kürtlere yönelik değil demokratikleşmenin bir gereği ve hukuk devletinin özelliği olarak her vatandaşın kanun önünde eşit olması için gerekli denkleştirici adaleti sağlamaya yönelik bir projeydi. Ancak Batı dünyası ve özellikle insan hakları izleme örgütü de sadece Kürt haklarına vurgu yapmaktadır. AK Partinin %50 gibi bir oranla iktidar olması 1982 anayasasını değiştirme kararlılığına neden olmuştur. Suriye'de patlak veren savaş Türkiye'ye ilk sığınmacıların gelişine yol açmış ve 7500 Suriyeli mülteci Türkiye'de ki kamplarda kalmıştır. Ancak bu insanlık dramına İnsan Hakları İzleme Örgütü diğer ülkelerin kayıtsız kalmasından bahsetmemiştir.

2011 yılında en fazla göze çarpan nokta, Ergenekon davası ile ilgili Ahmet Şık ve Nedim Şener gibi gazetecilerin tutuklanmasıdır. Bu hususta özellikle raporda ifade ve toplantı yapma özgürlüğü başlığı altında belirtilmiştir. Diğer yandan KCK davaları devam etmiş ve sanıkların Kürtçe savunma taleplerinin reddedildiği belirtilmiştir. Ancak neden reddedildiği hususunda herhangi bir veri verilmemiştir. Bu raporda bir öncekilerden farklı olarak kadına karşı şiddet başlığı bulunmakta ve şiddet göre kadınların korunmasına ve haklarının savunulmasına yönelik Türkiye'nin ciddi reformlar yaptığı ancak bu reformlardan henüz iç politikada verim alınmadığına değinilmiştir. 2011 yılında yine karşımıza işkence, ölümcül silahlar ile muamele başlığı çıkmaktadır. Halen daha işkencenin var olduğu ancak somut delillere dayalı bir durumun olmadığı açıktır. Uluslararası temel aktörler söz konusu olunca önceki raporlardan farklı olarak ABD hükümetinden bahsedilmekte ve gazetecilerin tutuklanması ile ilgili endişeler olduğu belirtilmektedir. Burada uluslararası bir örgüt olarak insan hakları izleme örgütü ABD hükümetini uluslararası bir baskı grubu gibi değerlendirip raporda yer vermiştir. Ayrıca, ABD Türkiye'nin PKK ile mücadelesinde askeri koordinatlar verdiğine dair bilgiler bulunmaktadır. Avrupa Komisyonu, Avrupa Konseyi, Avrupa Birliği, Birleşmiş Milletler ve ABD temel aktörler olarak değerlendirilmiştir. Burada farklı olan tek konu ABD'nin baskı grubu olarak değerlendirilmesidir.

2012 ve 2013 yıllarında Türkiye'nin demokratik açılım ile ilgili herhangi bir gelişmenin veya ilerlemenin kaydedilmediği, iç gelişmelerden daha çok dış politika konularına ağırlık verildiği ve

özellikle Suriyeli Mülteci krizinden dolayı hükümetin yeni bir politika alanı ortaya çıkmıştır. Her ne kadar ekonomide gerileme yoksa da bu dönemde ekonomik büyümede yavaşlama görülmüştür. Türkiye'nin bölgesel bir güç olma politikası eleştirilmiş ve iç politikada insan hakları ihlalleri olduğu belirtilmiştir. Özellikle Kürt milletvekilleri ve siyasi aktivistlerin terörle mücadele kanununa göre tutuklanmaları sert bir şekilde eleştirilmiştir. Azınlık hakları olarak yine Kürtlerin hakları dile getirilmiş, hükümetin anayasayı değiştirme düşüncesi takdir edilmiştir. PKK bu raporda da terör örgütü olarak görülmemiş ancak PKK'nın yaptığı saldırıların yüzlerce sivil ve askeri personelin ölümüne neden olduğu belirtilmiştir. Uluslararası aktörler olarak, Fransa'da François Hollande'ın seçilmesi ile Türk-Fransız ilişkilerinin güçlenmesi gündeme gelmiş ve Avrupa Birliği Kürt meselesini demokrasinin bir gereği olarak yeniden belirtmiştir. ABD ise yine uluslararası aktörlerden biri olarak, gazetecilerin tutuklanması ve LGBT, kadın ve çocuk hakları konusunda endişeler beyan etmiştir. Avrupa Konseyi adaletin işlenmesinde uzun soluklu ve sistemik problemlerden şikayet etmiştir.

2014 yılında yayınlanan rapor, temel olarak 2013 yılında meydana gelen siyasi gelişmeleri ele almış, Gezi olaylarına değinerek hükümetin son on yılda hiç olmadığı kadar farklı görüşlere ve muhalefet partilerine hoşgörüsüz olduğundan bahsedilmektedir. Demokratikleşme paketi eylül ayında yürürlüğe girmiş, Abdullah Öcalan doğrudan Kürt sorununu çözmek için muhatap alınmış ve PKK ateşkes ilan etmiştir. Diğer yandan Kürtçenin ana dil olarak özel okullarda okutulmasına ve eğitimde başörtüsüne izin verilmiştir. Vatandaşlık kavramı ile azınlıkların durumu gündeme gelmiştir. Suriyelerin sayısı 500.000'i bulmuş ve mülteci kampları her geçen gün daha fazla sorun olur hale gelmiştir. 17-25 Aralık 2013 tarihinde meydana gelen sivil darbe girişimi iddiaları raporda hiç bahsedilmemiştir. Bu durum bize İnsan Hakları İzleme Örgütü'nün taraflı davrandığını bir kez daha göstermektedir. Avrupa Komisyonunun düzenli olarak yayınladığı ilerleme raporlarında Gezi Parkı olaylarına daha çok yer verildiğinden bahsedilmektedir. Günümüzde Batı dünyasında Türkiye ile ilgili yayınlanan kaynaklar, Gezi Parkı olayları, Kürt sorunu ve Kıbrıs ile Suriye Krizini temel konular olarak ele almaktadır. Balyoz ve Ergenekon davalarında tutuklamaların haksız olduğu da dile getirilen konulardandır.

2015 yılında yayınlanan rapor genel olarak Türkiye'de otoriterleşmenin Recep Tayyip Erdoğan'ın cumhurbaşkanı olduğunda başladığını belirtmektedir. Bu dönemde AK Partinin daha önceki yıllarda insan hakları ile ilgili atılan adımları geri aldığını ve eleştirilere kapalı olduğu yazılmıştır. Özellikle yolsuzluk iddialarının kapatılması, internet özgürlüğünün kısıtlanması, yargıya atamalarda müdahale, bir zamanlar yakın müttefik olan Gülen Hareketi ile çatışmaların yaşanması bu

İnsan Hakları İzleme Örgütü Raporlarında...

dönemde yayınlanan rapora yansıyan birkaç konudur. Kürt sorunun çözümü için müzakereler devam etmiş ancak hükümetin Suriye’de Ayn-al Arab şehrinin IŞİD tarafından işgaline tepkisiz kalması eleştirilmiştir. Hükümete hakim ve savcılar ile polisin 17-25 Aralık 2013 tarihinde müdahalede bulunması hükümet tarafından tepkisiz kalmamış yargıda ve polis teşkilatında Gülen hareketinin etkisini azaltmak için yasal değişikliklere gidilmiştir. Yapılan değişiklikler ile Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulunun yapısı değişikliğe uğramış ve kuvvetler ayrılığı kavramı değişmiştir (Ozbudun, 2015). Kürt hakları yoğun bir şekilde savunulmuş ve Suriyeli mülteciler için Türkiye’nin coğrafi sınırlama getirdiği belirtilmiştir. Demokrasiyi savunan Batı, ABD, AB ve Avrupa Konseyi Türkiye’nin yargı bağımsızlığına müdahalesi, internet kısıtlamaları ve hukuk devletinden uzaklaşması hususunda endişelerini bildirmiş, Suriyeli sığınmacılara ev sahipliği yapmasından dolayı takdir etmişlerdir. Batının çifte standardı burada karşımıza çıkmaktadır. Raporlar içerisinde ilk kez 2015 yılında yayınlanan raporda dış politika başlığı altında eleştiriler verilmiştir. Dış politika olarak, Türkiye’nin IŞİD ile mücadelesi, Suriye ve Irak’ın kuzeyine askeri müdahale, Mısır’da Mursi’nin devrilmesi ve İsrail’in Gazze’ye askeri saldırısı ele alınmış, Ermenistan ile ilişkilerin düzelmediğinden bahsetmiştir.

2016 yılında yayınlanan raporda¹⁵ insan hakları ile ilgili gelişmelerin tamamen durduğu, 2015 yılında iki seçimin yapıldığı ve hükümetin yenilgiyi kabul etmediği belirtilmiştir. İkinci seçimin arifesinde 102 kişinin ölümüne sebep olan patlama IŞİD tarafından üstlenilmiştir. Mülteci sayısı 2 milyonu aşmış ve bu yüzden Avrupa Birliği ile geri kabul anlaşması imzalanmıştır. AK Partinin Suriye’de güvenli bölge oluşturma ısrarı ve Beşar El Esad’ın iktidardan indirilmesi talebi devam etmiştir. Kürtlerin oylarını alamayan AK Parti iktidarı bu kez güneydoğu anadolu bölgesinde PKK ile mücadele başlatmış ve tamamen bu bölgeyi terörden temizleme kararı almıştır. Ancak raporda terörle mücadelenin insan hakları ihlallerini doğurduğu belirtilmiştir. Suruç’a Kobani’yi yeniden inşa etme kampanyasına katılan 32 öğrencinin IŞİD tarafından öldürülmesi ancak PKK’nın bunu kabul etmeden Türk hükümetini suçlayarak Ceylanpınar’da iki polisi şehit etmesi ile PKK ile hükümet arasında ki çatışma tırmanmıştır. Bu yüzden bu bölgede birçok yerde sokağa çıkma yasağı ilan edilerek, PKK ile kesin mücadele başlatılmıştır. Raporda bölgede yürütülen operasyonlara geniş yer verilmesi gözden kaçmamaktadır. 2016 yılında yayınlanan 2015 yılı olayları Fetullahçı Terör Örgütü ile mücadele, bu örgüte yakın gazete, dergi, haber sitesi, internet servisleri, şirketler ve kanallara operasyonlar

¹⁵Human Rights Watch, 2016 Turkey Report <https://www.hrw.org/tr/world-report/2016/country-chapters/284990> (Erişim Tarihi: 15.12.2017)

yapılmış, birçoğu hakkında hukuki işlem başlatılmıştır. Sadece bu örgüt ile ilgili değil aynı zamanda hükümete muhalif bir çok yayın kuruluşu da aynı şekilde kapatılmış ve çalışanları hapse atılmıştır. Yargı bağımsızlığı başlığı altında Gülen hareketi ile irtibatı olduğu düşünülen hakimler ve savcılar ile polislerin darbe girişiminde bulunduğu iddia edilerek hapse atılmışlardır. Türkiye'nin Suriyelilere mülteci statüsü vermemesi, geçici koruma sağlaması eleştirilmiştir. Burada İnsan Hakları İzleme örgütü uluslararası hukuktan bahsetmemekte ve Türkiye'nin 1951 Mülteci sözleşmesi ve 1967 ek protokole taraf olduğu bu yüzden coğrafi sınırlama koyduğu hususunda bilgi sahibi değildir. 3 yaşında ki Aylan Kurdi bebeğin Türkiye kara sularına cesedinin vurması geri kabul anlaşmasının AB ile imzalanmasını hızlandırmıştır. Uluslararası aktörler, AB, Avrupa Konseyi, ABD, Birleşmiş Milletler Türkiye'nin insan hakları ile ilgili gerilemeden dolayı endişe duyduklarını belirtmişlerdir.

2017 yılında yayınlanan rapor 15 Temmuz 2016 tarihinde gerçekleşen darbe girişimi sonrası Türkiye'nin olağanüstü hal ilan etmesini müteakip basın, yargı, akademi, askeri ve daha birçok devlet kurumundan atılan memurların, hakim ve savcılarının, akademisyenler ve askeri subayların durumuna ilişkin bilgiler içermektedir. Atılan personelin Fetullahçı Terör Örgütüne üyeliği tespit edilmiş ve OHAL kapsamında devlet kurumlarından ihraç edilmişlerdir. Ancak bu durum İnsan Hakları İzleme Örgütü¹⁶ tarafından sert bir şekilde eleştirilmiş¹⁷ ve Batı dünyasının Türkiye'ye müdahale etmesi için baskılar oluşturulmuştur. Gözaltıların uzaması, basın mensuplarının tutuklanması¹⁸ ve basın yayın organlarının kapatılması¹⁹, yargı mensubu hakim ve savcılarının tutuklanması²⁰, Güneydoğu Anadolu'da²¹ ki terörle mücadele²², gözaltında bulunanların işkence²³ gördüğüne dair iddialar²⁴ 2017 raporunun temel

---

¹⁶Human Rights Watch, Türkiye ile ilgili haberler, <https://www.hrw.org/tr/news/2017/01/12/298696> (Erişim Tarihi: 15.12.2017)

¹⁷ BBC haber kanalı, HRW: Türkiye yeni bir cadı avı başlatmamalı <http://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-36831937> (Erişim tarihi: 15.12.2017)

¹⁸ BBC haber kanalı, HRW: Türkiye'de Eleştirel gazeteciliğe saldırı derinleşti, <http://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-38326437> (Erişim Tarihi: 15.12.2017)

¹⁹ Human Rights Watch, Türkiye: Basını Susturmak, <https://www.hrw.org/tr/news/2016/12/15/297688> (Erişim Tarihi: 15.12.2017)

²⁰ BBC Haber Kanalı, İnsan Hakları İzleme Örgütü: Türkiye son bir neslin en ağır krizinde, <http://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-38594801> (Erişim Tarihi: 15.12.2017)

²¹ Human Rights Watch, Türkiye: Devlet Güneydoğudaki Ölümün Soruşturulmasını Engelliyor, <https://www.hrw.org/tr/news/2016/07/11/291848> (Erişim Tarihi: 15.12.2017)

²² BBC haber kanalı, HRW: Türkiye'de baskı giderek artıyor, <http://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-37828318> (Erişim Tarihi: 15.12.2017)

²³ HRW: Türkiye İşkenceye karşı teminatları askıya alıyor, <http://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-37758675> (Erişim Tarihi: 15.12.2017)

²⁴ Türkiye'ye gözaltındaki işkencelerle ilgili çağrı, <http://www.dw.com/tr/t%C3%BCrkiye-g%C3%B6zalt%C4%B1ndaki-i%C5%9Fkencelerle-ilgili-%C3%A7a%C4%9Fr%C4%B1-a-40918162> (Erişim Tarihi: 15.12.2017)

İnsan Hakları İzleme Örgütü Raporlarında...

konusu haline gelmiştir²⁵. Hatta örgüt, Avrupa Birliği ile ilişkilerin askıya alınması veya en azından müzakerelerde insan hakları konularına öncelik verilmesi için baskı yapmıştır²⁶. İnsan hakları savunucularının FETÖ üyeliğinden tutuklanması endişe verici olarak açıklanmıştır²⁷.

2017 yılı raporu İnsan Hakları İzleme örgütünün 2002 ile 2017 yılları arasında yayınladığı en uzun rapordur. 15 Temmuz 2016 darbesini Gülen Hareketinin yaptığını doğrudan belirtmeksizin, raporda tutuklananların veya ihraç olan devlet görevlilerinin Gülen örgütü ile bağlantılı oldukları iddia edilmiştir. Bununla birlikte, bu hareket ile ilişkisi olmayan Kürt milletvekilleri ile belediye başkanlarının da aynı şekilde tutuklanması ve göz altına alınmasına dikkat çekilmiş hatta belediye başkanlarının milyonlarca seçmenin oyuyla seçildiğine değinilmiştir. Darbe girişimi sonrası yapılanlar ve terörle mücadele hükümetin artan otoriterliğinin tipik göstergesi olarak değerlendirilmiştir. OHAL sebebiyle Türkiye uluslararası sözleşmelerden doğan yükümlülüklerden muaf olduğu ancak temel hakların sağlanmasından muaf tutulmadığı özellikle işkence ve savunma haklarının tutuklananların ellerinden alındığına değinilmiştir. Birçok dergi, gazete ve basın yayın kuruluşu FETÖ ile ilişkisi olması sebebiyle kapatılmıştır. Raporda özellikle Güneydoğu Anadolu bölgesinde gerçekleşen operasyonlara ayrı bir yer verilmiş ve sert bir şekilde operasyonlar eleştirilmiştir. Bu raporda, göçmenler ve mülteciler ile kadın hakları bağliıkları ayrıca bulunmaktadır. Avrupa'ya giden Suriyeli mültecilerin sayısında geri kabul anlaşmasına müteakip azalma olduğu ve mültecilerin sayısının Türkiye'de arttığına değinilmiştir. Venedik Komisyonu Raporu Avrupa Konseyine referans olup Konsey'in Türkiye'yi izlenme kararı almasına neden olmuştur. Birleşmiş Milletler, AB, Avrupa Konseyi ve Obama yönetimi temel aktörler olmuştur. Avrupa Komisyon ve AB, Türkiye'de ki insan hakları ihlallerine duyarsız kalması eleştirilmiş, stratejik önceliklere vurgu yapması kınanmıştır.

SONUÇ

Baskı ve çıkar grupları, sendika, dernek, ulusal veya uluslararası işçi ve memur örgütleri gibi resmi olarak siyasiler tarafından tanınan gruplardır. Bu gruplardan günümüzde en fazla insan hakları ile ilgili örgütler ön plana çıkmaktadır. Zira insan haklarının teşvik edilmediği,

²⁵Türkiye: Giderek bozulan insan hakları iklimi, Human Rights Watch <https://www.hrw.org/tr/news/2016/01/27/286112> (Erişim Tarihi: 15.12.2017)

²⁶Human Rights Watch, AB/Türkiye: Erdoğan'la Toplantının Merkezinde Haklar Olmalı, <https://www.hrw.org/tr/news/2017/05/24/304154> (Erişim Tarihi: 15.12.2017)

²⁷Human Rights Watch, Türkiye: İnsan Hakları Savunucuları Utanç Verici Bir Yargı Kararıyla Tutuklandı, <https://www.hrw.org/tr/news/2017/07/18/306815> (Erişim Tarihi:15.12.2017)

korunmadığı durumlarda demokrasi var olmaz. Bu örgütlerden İnsan Hakları İzleme Örgütü (Human Rights Watch) ve Uluslararası Af Örgütü insan haklarını savunan günümüzde tanınmış en önemli örgütlerdir. Hükümetlere baskı yapan ve Batı kökenli bu örgütler insan haklarının tüm dünyada korunması için yayımlar yapmakta, araştırmalar yürütmektedir. Finansal kaynağını yine Batılı kurum ve kuruluşlardan sağlayan bu iki örgütten İnsan Hakları İzleme Örgütü çalışmamızın odak noktası olup özellikle Türkiye ile ilgili yayınladığı raporlar konumuzun ana temasıdır. Nvivo11 analiz programı ile analiz ettiğimiz raporlarda, en fazla insan hakları kelimesi karşımıza çıkmış olup daha sonra ifade özgürlüğü kavramına yer verilmiştir. Nitekim 2002-2017 yılları arası yayınlanan raporların tamamında ifade özgürlüğü başlığı bulunmakta ve bu başlık altında basın yayın kısıtlamaları, gazetecilerin tutuklanması, dil hakları, medya erişim yasağı gibi konular ana temalardır.

İnsan Hakları İzleme Örgütü tipik Batı dünyasının vurguladığı Kürt sorunu ve işkence konularına tüm raporlarda yer vermiştir. Kürt meselesi ile Kürtlerin dil hakları ayrıca azınlık hakları konuları sıklıkla raporlara yansımıştır. Türkiye’de sanki sadece Kürt sorunu varmış gibi bir tutum içinde olan örgüt, demokrasiyi savunan AB, ABD ve Birleşmiş Milletler gibi ulus ve ulusüstü yapıların savunduğu iddiaları aynen raporlara yansıtmıştır. Bağımsız ve özgür bir örgüt olması gereken İzleme Örgütü, Batının sözcülüğünü yapmıştır. Yaptığı tespitlerin doğru olma olasılığı yüksek olan izleme örgütünün, özellikle Türkiye’nin terörle mücadelesini anlama ve anlamlandırmada yetersiz kalmıştır.

İnsan hakları izleme örgütünün yayınladığı raporlar, özellikle insan hakları, otoriterleşme, demokrasi konularında çalışmalar yapan akademisyenler için kaynak oluşturmaktadır. Zira gazetecilerin tutuklanması, basın ve yayın özgürlüğü ile muhaliflerin özgür bir şekilde yapıcı eleştiriler her hükümet için elzemdir. 2002-2017 yılları arasında demokrasiyi savunarak, özgürleştirmeyi amaçlayan bir hükümet olarak iktidara gelmiş Adalet ve Kalkınma Partisi raporlara göre özellikle 2005 sonrası insan hakları ile ilgili değerlerden uzaklaşmış görünmektedir. Bu raporların hukuki bir yaptırımı olmasa da Batı ile entegrasyonu amaçlamış bir Türkiye’nin uluslararası görünümünü olumsuz etkilemektedir. Venedik Komisyonu kararları ile İnsan Hakları İzleme Örgütü raporları nitekim Avrupa Konseyini etkilemiş ve Türkiye’nin AB ile ilişkilerinin askıya alınmasına neden olmuştur.

İfade özgürlüğü, kadın ve LGBT hakları, işkence ve yanlış muamele ve son dönemde 15 Temmuz darbe girişimi ile ilgili değerlendirmeler, raporların öne çıkan başlıklarıdır. Raporlar yazılırken dikkat çeken bir husus sabit başlıkların yanı sıra dönem dönem farklı başlıklar ortaya çıkmıştır. Örneğin, 2017 yılı raporunda darbe ve ihraçlar

İnsan Hakları İzleme Örgütü Raporlarında...

konusuna değinen bir başlık bulunmaktadır. Her raporun sonunda mutlaka Avrupa Birliği, Avrupa Komisyonu, Birleşmiş Milletler ve Avrupa Konseyi gibi kurumların değerlendirmelerine kısa da olsa değinilmiştir.

Sonuç olarak, Türkiye'nin bu tür baskı ve çıkar gruplarının en azından yapıcı eleştirilerine kulak vermesi ve insan hakları ihlallerine yol açacak her tür tutum ve davranıştan ayrıca yaptırımdan uzak durması demokratik değerleri savunan Türkiye için olumlu bir adım olacaktır.

Recep GÜLMEZ

KAYNAKÇA

- Abbott, Randy L. "Pressure groups and intellectual freedom." *Public Library Quarterly* 1990/10 (2):43-62.
- Akad, Mehmet. *Baskı gruplarının siyasal iktidarla ilişkileri*: İstanbul Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, 1976.
- Akıncı Selçuk. "Sivil Toplum, Sivil Toplum Kuruluşları ve Sivil Toplum Kuramcıları." *Gümüşhane University Electronic Journal of the Institute of Social Science/Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi* 2014/5 (11).
- Arı, Tayyar. *Uluslararası ilişkiler ve dış politika*: Marmara Kitap Merkezi 2008, İstanbul.
- Bal, Alan R. *Modern politics and government*: Springer,1988.
- Bal, İdris, Sütçü Güliz ve Silinir, Murat. "Uluslararası Siyasetin Aktörleri." In *Değişen dünyada uluslararası ilişkiler: uluslararası siyaset, uluslararası hukuk ve temel sorunlar*, edited by İdris Bal, 21-53, 2006. Lalezar Kitabevi.
- Beetham, David ve Boyle, Kevin. *Introducing Democracy 80 Questions and Answers*: UNESCO, 2009.
- Beetham, David. *Defining and measuring democracy, Sage modern politics series*. London ; Thousand Oaks, Calif.: Sage Publications, 1994.
- Beetham, David. *Democracy : a beginner's guide, Oneworld beginners' guides*. Oxford: Oneworld, 2005.
- Beetham, David. *Democracy and human rights*. Cambridge, UK Malden, MA: Polity Press ; Blackwell Publishers, 1999.
- Brody, Reed, Narula Smita, Ganesan Arvind, Stork Joe, Buttigieg Joseph, Swanson Jacinda, ve Gordon Neve. "Human Rights and Global Capitalism: A Roundtable Discussion with Human Rights Watch." *Rethinking Marxism*, 2001/13 (2):52-71.
- Çam, Esat. *Siyaset Bilimine Giriş*. İstanbul: Der Yayınları, 2000.
- Forsythe, David P. *Human rights in international relations*: Cambridge University Press, 2017.
- Gündüz, Ali Yılmaz ve Kaya, Mehmet. "Küresel Dünyada Sivil Toplum Kuruluşlarının Ekonomik Kalkınmadaki Rollerini Üzerine Bir Değerlendirme." *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi* 2014/6(10).

- Hafner-Burton Emilie M. ve Tsutsui Kiyoteru. 2005. "Human rights in a globalizing world: The paradox of empty promises." *American Journal of Sociology* 110 (5):1373-1411.
- Heyns, Barbara ve Bialecki Ireneusz. "Solidarność: Reluctant Vanguard or Makeshift Coalition?" *American Political Science Review* 1991/85 (2):351-370.
- Neier, Aryeh. *The international human rights movement: a history*: Princeton University Press, 2012.
- Ozbudun, Ergun. "AKP at the Crossroads: Erdogan's Majoritarian Drift." *South European Society and Politics* 2014/19(2):155-167. doi: 10.1080/13608746.2014.920571.
- Ozbudun, Ergun. "Turkey's Judiciary and the Drift Toward Competitive Authoritarianism." *International Spectator* 2015/50(2):42-55. doi: 10.1080/03932729.2015.1020651.
- Polat, Rabia Karakaya. "The 2007 Parliamentary Elections in Turkey: Between Securitisation and Desecuritisation." *Parliamentary Affairs* 2009/62 (1):129-148. doi: 10.1093/pa/gsn039.
- Risse-Kappen Thomas, Ropp Stephen C ve Sikkink Kathryn. *The power of human rights: International norms and domestic change*. Vol. 66: Cambridge University Press, 1999.
- Sailors, Misty ve Hoffman James. "The language police: How pressure groups restrict what students learn." *Journal of Literacy Research* 2004/36 (2):283-288.
- Schmitz, Hans Peter ve Sikkink Kathryn. "International human rights." *Handbook of international relations*:517-537, 2002.
- Stammers, Neil. "Social movements and the social construction of human rights." *Human Rights Quarterly*, 1999/21 (4):980-1008.
- Şahin, Levent ve Öztürk Mustafa. Küreselleşme sürecinde sivil toplum kuruluşları ve Türkiye'deki durumu, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi* 2008, (54)
- Tağma, Korkmaz. *Yeniden Yapılanma Kuralları*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2001.
- Talas, Mustafa. "Sivil Toplum Kuruluşları ve Türkiye Perspektifi." *Türklük Bilimi Araştırmaları* 2011/29 (29):387-401.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Siyasal kurumlar ve anayasa hukuku*. 1980/Vol. 554: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi.

Recep GÜLMEZ

- Watson, Alison MS. "Global monitor: Human Rights Watch." *New Political Economy* 2004/9 (3):441-453.
- Watts, Duncan. *Pressure groups*: Edinburgh University Press, 2007.
- Wong, Wendy H. *Internal affairs: How the structure of NGOs transforms human rights*: Cornell University Press, 2012.
- Yatkın, Ahmet "Avrupa Birliği Üyelik Sürecinde Sivil Toplum Kuruluşları: Güçlü Sivil Toplum Kuruluşları." *Avrupa Birliği Üyesi Türkiye, Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları Dergisi* 2008/(2):29-38.

İSTANBUL SURİÇİNİN GECE ISSIZLAŞAN SEMTLERİNDE SOSYAL HAYAT: CAMİ LOJMANLARINDA YAŞAYAN AİLELER ÜZERİNE NİTEL BİR ARAŞTIRMA

Hatice GÖKCE*

Geliş Tarihi/Received Date: 30.10.2017-Kabul Tarihi/Accepted Date: 19.01.2018

Doi: 10.30913/alinterisosbil.347683

Atıf Künyesi: Gökçe, Hatice, "İstanbul Suriçi'nin Gece İssızlaşan Semtlerinde Sosyal Hayat: Cami Lojmanlarında Yaşayan Aileler Üzerine Nitel Bir Araştırma", *Alinteri Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD)*, C. 2, S. 3, 2018, ss. 45-58.

Öz

İstanbul'un tarihsel kent merkezlerinden "Suriçi" diye ifade ettiğimiz semt maalesef sosyal dokunun, demografik yapısının ve işlevinin uğradığı büyük ve köklü değişimler yaşamıştır. Bu doğrultuda gece ile gündüz arasındaki demografik yapının ya da nüfus kompozisyonunun farklılaşması arasındaki makasın açıklığı; özellikle gece de bu semtte yaşamak durumunda kalan cami görevlileri ve aileleri açısından, fark ettiğimiz dışında bir sosyal hayat oluşturmuştur. Bu bağlamda Suriçi'nin gece ıssızlaşan Beyazıt bölgesindeki cami lojmanlarında yaşayan katılımcılarla nitel bir veri toplama yöntemi olan derinlemesine görüşmeler yapılarak veriler içerik analizi sonuçları yorumlanmıştır. Gelir-geçer bir nüfus popülasyonu ile gündüz işyeri gece ise otel müşterileri tarafından kullanılmak suretiyle geceleri ıssızlaşan; kayıtlı nüfusu her geçen gün hızla eriyen ve dolayısıyla sağlıklı bir mahalle ya da komşuluğun sosyal hayatından kopan Suriçi'nde zorunlu ikamet eden camilerin din görevlileri ve ailelerine yönelik yapılan araştırmada lojman konut biçimi incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İssızlaşma, Mekânsal Dönüşüm, Demografik Dengesizlik, Kentsel Hareketler, Konut.

Social Life in the Desolate Social Surroundings of İstanbul Suriçi at Night: A Qualitative Research on the Families Living in the Mosque Lodgments

Abstract

Unfortunately, the district we call "Suriçi" from the historical city centers of İstanbul has gone through a great and radical change of social fabric, demographic structure and function. In this respect, the gap between the nighttime and daytime demographic structure or the differentiation of the population composition; especially in terms of the mosque officials and families who have to live in this district at night, has created a social life outside of what we noticed. In this context, in-depth interviews were conducted with attendees living in the mosque lodgings of Beyazıt district in the desolate area of the city, and the results of the content analysis were interpreted. With a population passing through and a daytime workplace, Suriçi which is used as hotel by the tourists at night becoming deserted, of which type of housing in the study of religion officials and families of the mosques who are forced to reside in the walls of the residential population that has rapidly dissipated from the social life of a healthy neighborhood or neighbors has been examined.

Keywords: Becoming desolated, Spatial Transformation, Demographic Disparity.

* İstanbul Ticaret Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Uygulamalı Sosyoloji Lisansüstü Öğrencisi, htc_gokce@hotmail.com

Hatice GÖKCE

GİRİŞ

Köksal Alver'in dikkat çektiği “*yakın ve yanı başında olan*” komşu kavramının (2012, s. 341) İstanbul'un hemen her yerinde zayıflamasının yanında, suriçinde tamamen yok olduğunu göz önünde bulundurursak; suriçi konu bağlamında tam bir laboratuvar özelliğindedir. Alver mekân ve komşuluk ilişkisini “*Mekânsal yakınlığın bir ifadesidir komşu... Evlerin birbirine dayanması, evlerin havasının birbirini etkilemesi gibi bir yakınlığın karşılığıdır komşu... Komşu hem mekân toplumsal bir çevreyi ifade eder.*” (s. 342) şeklinde tanımlar. Cevaplanması gereken bir takım soruyu doğurur bu tanım: Komşuluk, dolayısıyla da sosyal hayattan kopmak durumunda ve geceleri ıssızlaşan, demografik dengesizliğe sahip suriçinin mekânsal dönüşümüne muhatap kalan, cami lojmanlarında yaşayan aileler nasıl bir durumun içindeler? Bu süreç nasıl başladı ve gelişti? Süreci değiştirebilecek neler yapılabilir?

Türkiye'de başta İstanbul olmak üzere tarihsel kent merkezleri fiziksel-mekânsal özellikleri açısından yıpranmış bina ve düşük nitelikli çevre kalitesi, mekânsal ayrışma karakteri yanında kentsel hizmetlerin yetersizliği ve kentle bütünleşememe sorunlarını da derin biçimde yaşayan kent bölgeleri haline gelmişlerdir. Aynı zamanda bu bölgelerin, giderek sosyal dokularında ve nüfus kompozisyonlarında da büyük değişimler yaşadıkları görülmektedir (Şen, 2012, s. 294).

Kentsel Dönüşüm ve İstanbul'un Gece İssızlaşan Kent Merkezi

İstanbul merkezi iş alanında 20. yüzyıl'da, kentin geri kalan konut, sanayi ve ticaret alanlarındaki dönüşümü de etkileyen bir dönüşüm yaşanmaya başlamıştır. Kent plânlaması, yoğun iç göç ve kente yatırımlar gibi birçok faktör bu değişimi tetiklemiştir. Prost Planı (1936-1950) bu faktörlerden biridir. Plan sonucunda öne çıkan ise Haliç'in, İstanbul içerisinde bir endüstri bölgesi olarak inşa edilme çabası olmuştur. Böylece kritik bir evre olan Haliç ve çevresi ile Tarihi Yarımada Bölgesi'nin geçiş bölgesi ve kent merkezinde sanayi alanına dönüşmeye geçilmiştir (Erden, 2009, s. 5).

Kent merkezinde yer alan mahalleler en fazla nüfus kaybeden yerler olmuştur. Merkezi iş alanı faaliyetlerinin gelişmesi, ticarethaneler, oteller, galeriler, okullar, hastaneler ve benzeri binaların artışına paralel konutların işlevlerinin değişerek ikamet dışı-işyeri kullanımına sahne olmaya başlaması gibi kentsel fonksiyon artmıştır. Bu da eskiden beri kentin en yoğun yerleşim alanlarını oluşturan merkez bölgelerinde aile ve ikamet eden nüfusun azalmasını açıklayan başlıca faktörleri oluşturmuştur. Böylece İstanbul süreç içinde birden fazla merkezi iş alanına sahip, çok merkezli bir mega kente dönüşmüştür.

İstanbul Suriçi'nin Gece Issızlaşan Semtlerinde Sosyal Hayat

İlber Ortaylı da geçiş bölgesi özelliği taşıyan Eminönü'nde konut yerleşimine çalışmalarında yer vermiştir.

“İş bölgesi ile bekâr odaları ve hanların da bulunduğu geçiş bölgesi (transition area), ardından konut bölgesinin merkez ve iç kısmında Müslüman nüfus, periferide ise gayrimüslim nüfus ve sistem dışı kesimler yer alırdı. Geleneksel Osmanlı kent yapılanması içinde Suriçi Bölgesi-Tarihi Yarımada kısmının genel adı olarak İstanbul bölgesi ve Galata olmak üzere iki kent parçasından oluşmaktaydı. İstanbul Bölgesi içinde yer alan Aksaray, Laleli, Şehzadebaşı, Süleymaniye, Vefa, Zeyrek, Çarşamba, Fatih, Atikali, Dizdariye Müslüman ikametçilerin çoğunlukta olduğu yerlerdi.” (1977, s. 85)

1940-70 arasında nüfus artışı yaşayan merkezdeki bölgelerin en önemlilerinden olan Eminönü; bu dönemden sonra nüfus bakımından önemli bir azalma yaşanmıştır. Kentsel mekân içerisinde belirli bir alanda kümelenen nüfusa karşı talebi karşılayamayan iç kentlerde kentsel rantın yükselmesi bölgede konut alanlarının hem nitelik değiştirmesine hem de bölgenin çöküntüleşme eğilimi göstermesine neden olmuştur. 20. yüzyılın ortalarından itibaren İstanbul'un yaşadığı derin dönüşümler sonucu bilhassa suriçinin geçiş bölgesi niteliği taşıyan alanlarındaki mekânsal form değişikliği dikkati çekmektedir. Mahallelerin hızla işyeri ve konut olarak karma bir mekânsal form kazanma eğilimi kazandığı görülür. Bu da binaların kullanım fonksiyonları ve dolayısıyla bölgenin nüfus kompozisyonunda önemli ölçüde değişikliğe sebep olur. Kentli yerleşik ailelerin taşınması ile bakımsız ve metruk binaların artışı, işyerlerine dönüşen konut alanları, yoksul ailelerin ve bekâr odalarında kalanların yerleşik nüfusun içindeki payının genişlemesiyle bölge; nüfus kompozisyonu anlamında ‘çöküntü mahallesi/alanı’ olarak değerlendirilecek bir mahiyet kazanmıştır. Fiziki yapı ve bölgedeki bina stokları çöküntüleşmeyi çağrıştıran alanların başında gelmektedir. Konut olarak kullanım binaların oranının kent ortalamasının çok altında kaldığı, binaların çoğunluğunun ticari-imalat amaçlı kullanıldığı görülmektedir. Fatih Belediyesi sınırları içinde bulunan hemen hemen her üç binadan biri 1929 yılı öncesinde yapılmış eski binalar iken, yarıya yakını ise 1960'tan önce yapılmıştır (Bulut, 2009, s. 455-479).

Tablo 1: 1970 ve 1984’de İstanbul İli İçerisindeki İlçe Belediyelerinde Aile Konutu Ve Konut Birimi Sayısı (Tablo D1E’nin D1E, 1970 ve 1984 Bina Sayımı Sonuçlarından Derlenmiştir.) (Şen, 2012)

İstanbul İli (Bütün Belediyeler)	1970		1984	
	Binalar	Yerleşim Birimleri	Binalar	Yerleşim Birimleri
	275.614	630.767	455.276	1.394.827
Adalar	4.163	10.188	4.829	14.137
Bakırköy	8.242	33.144	83.320	286.940
Beşiktaş	11.166	35.829	10.458	47.826
Beykoz	9.283	14.518	16.538	29.289
Beyoğlu	20.361	54.276	21.616	69.885
Eminönü	9.022	28.070	5.412	19.450
Eyüp	10.066	17.683	33.438	70.083
Fatih	31.359	98.068	29.506	142.884
Gaziosmanpaşa	10.447	17.813	34.403	61.841
Kadıköy	22.006	66.798	28.566	152.178
Kartal	-	-	49.022	127.501
Sarıyer	9.593	15.477	15.470	31.621
Şişli	22.859	64.910	43.845	132.400
Üsküdar	14.403	32.328	46.575	114.789
Zeytinburnu	13.452	21.507	14.622	31.387

Tarihi eser vasfı bulunmayan binaların yarıya yakını da bakımsız ve kötü durumdadır. İkamet edilen konutların büyük bölümü (%73) en az 50 veya daha fazla yaşa sahip eski binalardır. Bu binaların yeterli konfor ve donanımdan ve yeşil alandan yoksun oluşu, bina kuruluşunun küçüklüğü ve konut olarak kullanılan binaların azlığı gibi hususlar ailelerin bölgeyi terk etmesinde belirleyici nedenler arasında sayılabilir. Özellikle geceleri boşalan nüfusuyla ıssızlaşan, tekinsiz ve güvencesiz yerler olarak ürkütücü görünümü ile güven kaygısının güçlenmesi nedeniyle de aileler buradan ayrılmaktadır. 1990 yılına ait verilerde, Eminönü’nde 17.514 bina ve bu binalara ait, 11.327’si konut, 64.787’si özel ve 510’u da kamuya ait olmak üzere 65.297’si de işyeri olmak üzere 77.607 bağımsız bölüm bulunmaktadır (Avcı, 1994, s. 165).

Tablo 1’de Eminönü ilçesindeki 1970-1984 arasında görülen değişim dikkat çekmektedir. 14 yılda yerleşim birimleri sayısı 28.070’ten

İstanbul Suriçi'nin Gece İssızlaşan Semtlerinde Sosyal Hayat

19.450'ye düşmüştür. Bina sayısı da aynı şekilde 9.022'den 5.412'ye gerilemiştir.

İmar hareketlerinin tarihi kent merkezi olması nedeniyle yapılamayı, yaşam alanı olarak bölgeyi demografik açıdan gece-gündüz arasındaki makası açarak, gece nüfusunu ıssızlaştırmıştır. İssızlaşmanın bir diğer önemli parametresi ise bölgedeki nüfusun değişimi ve nüfusun niteliğinde görülmektedir. Tablo 2'de de görüldüğü gibi, 1955 yılında 146.896 kişiyle en yüksek düzeye ulaşan Eminönü nüfusu, 1935'te 100.933 kişidir. 1955'ten itibaren (1965 yılı istisna olmak üzere) ilçenin nüfusu sürekli azalarak, 1990 sonrasında hızla gerilemiş ve 2000 yılı nüfus sayımında 55.548'e, 2009 ADNKS'de ise 31.080'e düşmüştür.

Tablo 2'de ise bir önceki döneme göre azalma oranı 2000 yılında % 33.43 olan Eminönü nüfusunun, 2009 yılında % 44.04 gibi oldukça yüksek bir düzeye çıktığı görülmektedir. Türkiye genelinde yıllık nüfus artış hızı 1990-2000 döneminde %18.28, İstanbul genelinde ise %33.09 olurken; bu oran Eminönü'nde -40.53'lere düşmüştür (Murat, 2006, s. 206). 1935'te Eminönü nüfus oranı açısından, İstanbul nüfusu içinde Beyoğlu ve Fatih'ten sonra en yüksek paya sahip üçüncü ilçeyken (İstanbul nüfusunun % 11.4'ü) (a.g.e.) (s. 205) takip eden yıllarda, nüfusu sürekli azalma eğilimi gösteren ilçe haline evrilmiştir. Genel olarak, Eminönü için bu durum 1950'lerden sonra hız kazanmış, 1990 yılında İstanbul nüfusunun %1.1'i bu ilçede yaşarken, bu rakam 2000 yılında %0.6'ya kadar gerilemiştir (Murat, Ersöz, & Şener, 2006, s. 10). TÜİK 2009 verilerine göre Eminönü, İstanbul'un nüfusu en düşük üç ilçesinden biri olarak 31.080 kişilik bir nüfusa sahiptir. Eminönü ilçesinin 1950 sonrasında merkezi iş alanına dönüşmesi, ilçeyi düşük nitelikli konut alanı ve gündüzleri kalabalık ve geceleri ıssız bir bölge haline getirmiştir. Aynı zamanda merkezi iş alanlarının olduğu suriçi bölgelerini çevreleyen geçiş mahallerinde de düşük gelirli aileler, öğrenci yurtları, bekâr odaları ve pansiyonlar ağırlık kazanmıştır. Mercan ve Tahtakale dâhil Eminönü-Süleymaniye Bölgesi'nin tamamını içine alan sekiz mahalle dikkate alınarak yapılan hesaplamada, 1990'da bölgede 15.258 kişi yaşarken, bu sayı 2000 yılında 10.740'a gerileyerek yaklaşık %30 oranında azalma göstermiştir (Bulut, 2009, s. 458). İssızlaşmanın etkileri her yerde aynı olmamakla birlikte, bölgedeki yapıların çöküntüleşip metruk ve ıssız hale gelmesinde tüm yapılarda imar faaliyetlerinin tarihi koruma kurullarının iznine tabi olması ve uzun bir mevzuat gerektirmesi önemli bir etken olmuştur. Böylece büyük binalar farklı araçlar eliyle bekâr odalarına çevrilmiş olup, bekâr ve vasıfsız genç erkek nüfus için hala cazibesini yitirmemiştir.

Hatice GÖKCE

Tablo 2: Eminönü İlçesinin Nüfusu (1935-2009) (2009 ADNKS ve TÜİK verileri ile bunlara dayanılarak yapılan hesaplamalardan oluşturulmuştur.) (Şen, 2012)

Yıl	Nüfus	Artış (+) Azalış (-) Oranları
1935	100.933	
1940	105.683	4,7
1945	111.064	5,09
1950	123.056	19,37
1955	146.896	10,4
1960	134.852	-8,19
1965	137.849	2,22
1970	136.997	-0,61
1975	122.885	-10,3
1980	93.324	-24,05
1985	93.383	0,06
1990	83.444	-10,64
2000	55.548	-33,43
2009	31.080	-44,04

1. YÖNTEM

1.1. Araştırma Modeli

Kitapların, makalelerin taranması, ilgili bölümlerin konu ile irtibatlandırılması ile nitel bir veri toplama yöntemi olan derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Araştırmanın içeriğine ilişkin olarak yabancı ve yerli literatür taranarak kavramların örnek araştırma ile bağlam ilişkisi kurulmaya çalışılmıştır. Araştırmanın devamında suriçinin gece ıssızlaşan Beyazıt bölgesindeki cami lojmanlarında yaşayan katılımcılarla derinlemesine görüşme yapıp sonuçları yorumlanmıştır.

1.2. Örneklem veya Çalışma Grubu

Araştırma kapsamında en az 10 yıldır suriçinin gece ıssızlaşan Beyazıt semtindeki cami lojmanlarından birinde yaşayan imam, eş ve çocuklarından oluşan katılımcılarla derinlemesine görüşme yapılmıştır.

1.3. Veri Toplama Aracı

Araştırma kapsamında “Derinlemesine Görüşme” için İstanbul suriçinin gece ıssızlaşan semtlerinde sosyal hayatı cami lojmanları örneğinde incelemek amacıyla “Görüşme Formu” geliştirilmiştir.

İstanbul Suriçi'nin Gece Issızlaşan Semtlerinde Sosyal Hayat

Akabinde (i) araştırmanın amacına uygun katılımcı grubu belirlenmiş; görüşme zamanı, süresi (2 saat) ve yeri plânlanarak görüşmeler gerçekleştirilmiştir. (ii) Veri toplarken görüşmede kullanılan sorular 4 ana başlıkta toplanmıştır. (iii) Görüşmeler katılımcıların yaşadığı cami lojmanında, 1 görüşmeci, 1 raportör ve 1 katılımcı ile yapılmıştır.

1.4. Veri Toplama Süreci

Her bir görüşme 2 saatte tamamlanacak şekilde plânlanıp 15 gün içinde görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

1.5. Veri Analizi

Bu çalışmada veri toplama yöntemi olarak *derinlemesine görüşme analizi* kullanılmıştır. Doküman analizinin birinci aşamasını oluşturan (i) görüşme sırasında katılımcıların bilgisi ve izni dâhilinde alınan ses kaydı çözümlenmiştir. (ii) Son aşamada ise *derinlemesine görüşme formları* bilgisayar ortamına aktarılarak, raporlar ve kısa notlar incelenmiş, veriler gözden geçirilip, görüşmeler analiz edilmiştir.

Bulguların tanımlanması. Bu aşamada düzenlenen verilerin tanımlanması ve gerekli olan yerlere doğrudan alıntılar yapılmıştır.

2. BULGULAR

Bu çerçevede yapılan derinlemesine görüşmeler kategorilere ayrılarak katılımcıların ifadeleri tek tek incelenmiş; ifadeler **İ** (İmam), **E** (Eş), **Ç** (Çocuk) olarak gösterilmiştir. 10 yılı aşkındır suriçinde aynı cami lojmanında yaşayan dört çocuklu çift ve doğduğundan itibaren aynı lojmanda büyüyen 13 yaşındaki oğulları ile yapılan görüşmenin en dikkat çekici bölümleri aşağıda olduğu gibi alınmıştır.

Hatice GÖKCE

Lojman Yaşantısı ve Sosyal İlişkiler

Görsel 1: Cami avlusunun sokağa ve otellere açılan kapısı.

- ✓ (i) Yakın çevrede sosyal ilişki kurabilecekleri başka kimseler bulunuyor mu? (ii) Bu ilişkiler komşuluk ilişkilerine benziyor mu? (iii) İlişki biçiminin içeriği nasıldır?

İ- “Suriçindeki diğer cami lojmanlarının sakinleri ile sosyal ilişkimiz söz konusu. Fakat bu lojmanlar birbirine komşuluk ilişkisi kurabilecek kadar yakın değil. Aynı mahallede yaşayan tek komşuluk ilişkisi yapılabilecek kişi yalnız yaşayan bir avukat hanım vardı epey zaman önce. Benim için gündüz esnafı dolaşmak, onlarla sohbet etmek mümkün. Uzun zamandır aynı yerde görev yaptığım için hemen hepsini tanırım, iyi de ilişkimiz vardır fakat bu sadece benim için geçerli. Eş ve çocuklarımız maalesef aynı durumda değil.”

E- “Sosyal ilişkilerimizi yakın çevreden değil, uzak mesafeden plânlı buluşmalar ve görüşmelerle yürütmeye çalışıyoruz. Tabi bu pek komşuluk ilişkilerine benzemiyor. Karşı otelin idarecisi bir hanım var. Otelin bir odasında yaşıyor ve çocuklarını da orada büyüttü. Karşılıklı kahve içebildiğim tek komşum o...”

Okul ve Arkadaşlık

- ✓ (i) Çocukların okulları suriçinde mi? (ii) Okul arkadaşlarıyla okul dışında da görüşebiliyorlar mı?

E- Evet, suriçinde. Okul arkadaşlarıyla ancak bir plân-program dâhilinde, okul gezileri ya da aile görüşmeleri vasıtasıyla bir araya geliyorlar. Zaten suriçinde diğer cami lojmanlarındaki ailelerin çocukları hariç okul arkadaşları genellikle anne ya da babasının işyeri ikameti

İstanbul Suriçi'nin Gece Issızlaşan Semtlerinde Sosyal Hayat

dolayısıyla bu semt okulunda okuyan, daimi ikametleri suriçi dışında olan çocuklar. Belli bir yaşa kadar aile haricinde görüşmeleri, semtin bir çocuk için yeterli güvenlikte olmaması dolayısıyla pek mümkün değil. Ama dört kardeş olmaları bir avantaj. Caminin avlusu ve lojmanın bahçesi, hatta bizzat cami kardeşleriyle birlikte oynaması için iyi bir imkân.”

- ✓ (i) Çocukların oynayabileceği mahalle arkadaşları var mı? (ii) Nasıl zaman geçiriyorlar?

İ-“Maalesef. Şöyle söyleyim; semtimizde bizden başka çocuklu aile aile olmadığından arkadaş olması çok mümkün değil...”

E-“Yok. Zaten okul epey zamanlarını alıyor. Okul tatil olduğunda da en büyük imkân annemlerin Yalova’da olması. Hafta sonlarında ve okul tatillerinde çoğunlukla Yalova’dalar. Evde kalsalar o zaman sıkıntı olabilirdi.”

Ç-“Mahalle arkadaşım yok ama kardeşlerim var. Onlarla oynuyorum. Sultanahmet meydanında paten kayıp, bisiklete biniyorum. Yalova’ya köye gidiyorum. Tatillerde köy olmasa tablete bağlanırdım herhalde. Birkaç arkadaşım olsa iyi olurdu...”

Mekânsal Tercihler

- ✓ (i)Tercih hakları olsaydı yine aynı yerde yaşamayı ister miydiler? (ii) Bu tercihlerinin nedenleri nelerdir? (iii) Tercih sebepleri diğer lojmanlar sakinleri için de geçerli mi?

İ-“İsterdim. Çünkü İstanbul gibi yerde beton yığınlarının arasında küçük de olsa müstakil bir evde yaşıyoruz. Kendimize ait olan bir yaşam alanı ve bahçeye sahibiz. Camiye çok yakın, hatta aynı bahçe içinde olması işe gitmek için trafikte zaman harcayanlara göre bir avantaj. Dezavantajları olmakla birlikte bunları avantaja çevirme gayretindeyiz. Tabi diğer lojmanların fiziki şartları bizim gibi değil. Çoğunun bahçesi yok. Yaz-kış havanın kararına durumuna göre avlunun kapısı içerden kitlenir, kimse dışarıya çıkmaz. Ama avlu ve bahçe bizim için bir nefestir. Bu imkândan yoksun meselâ Mercan’daki arkadaşların eş ve çocukları eve hapsolmek durumundalar. Özellikle kız çocukları olanlar okul yaşına gelince genelde tayin isterler. Tayin olmazsa çocuklar ve bilhassa kızlar belli bir yere kadar bırakılır ve belli bir yerden alınırlar.”

E- “Oturduğumuz bölge istediğimiz vakitlerde ulaşılabilirlik kolaylığı taşıdığı için ve tarihi dokusundan dolayı isterdim. Ama çocuklarım küçükken bir hastaneye bile giderken çocuklarımı bırakacak yakında kimse olmadığından çok zorluk çektim. Her yere beraber gittik-geldik. Yakınlarımızda market ya da semt pazarı yok meselâ. Kapısını tıklatıp bir yumurta, bir fincan un isteyebileceğim komşum da yok. O nedenle misafiri çok sevmemize rağmen ânî misafirden çok korkarım. Birkaç sene

Hatice GÖKCE

önce misafirlerimle akşamdan sonra eve dönerken avlu kapısında madde bağımlısı bir genç tarafından saldırı atlattık. İki sene o korkuyu üzerimden atamadım, mecbur kalmadıkça dışarı çıkmadım. Zaten hep daha işlek yolları kullanırız bir yerlere gidip gelirken. Çocukları da öyle tembihliyoruz. Meselâ yakınlarda park, pastane filan gibi yerler de yok. En yakın Saraçhane'ye gidiyoruz.”

İ-“İlk yıllarda sokak lambaları gasp çeteleri tarafından turistleri soymak için sürekli kırılırdı. Güven timi kurulduktan sonra nadir oluyor böyle olaylar. Yine de gece ıssızlaşan ve daimi olmayan otel ya da pansiyon müşterilerinin kaldığı semt tedirgin edici.”

✓ Geriye dönebilseydiniz çocuklarınızı yine aynı yerde mi büyütme isterdiniz?

İ-“Kendi çocukluğumdaki mahalle hayatı artık İstanbul'un hiçbir yerinde hemen hemen olmadığı için yine aynı yerde büyütme isterdim.”

E-“...kızım olsaydı işim çok daha zor olabilirdi.”

Mekân Kullanım Şekli

✓ (i) Cami ile aynı avluyu paylaşmak bir imkân mı?

Ç-“Avlumuzun ve bahçemizin olması bizim için güzel bir imkân. Evde sıkılınca kardeşlerimle hadi camiye gidelim diyoruz. Orada koşuyoruz, saklambaç oynuyoruz. Yatsıdan sonra gelen misafir çocuklarıyla da aynı şekilde. Kar yağınca kapımızın hemen yanındaki mezar taşlarını karla kaplayıp kardan adam yapıyoruz. Su savaşı yaparken arkasına saklanıyoruz. Kar yağınca arka taraftaki alçak çatıdan kayıyoruz. Sonra kediler var.”

İstanbul Suriçi'nin Gece Issızlaşan Semtlerinde Sosyal Hayat

Görsel 2: Avlunun lojmana açılan kapısı ve çocukların oyun arkadaşı mezar taşları.

İ-“Benim için daha önce de ifade ettiğim gibi bir imkân.”

E-“Evet. Çocuklarımız cami bahçesinde büyüdüler ve bu namaz alışkanlığı kazandırma hususunda çok faydalı oldu. Camimizin bahçesinde oturup misafir ağırlayabiliyoruz. Çocuklarımız da sadece eve kapanan çocuklara göre daha geniş bir mekânda koşup oynayabiliyorlar.”

✓ Cami ile aynı avluyu paylaşmak bir dezavantaj mı?

İ-“Yine dediğim gibi benim için olmasa da eş ve çocuklarımız için daha çok dezavantajı var.”

E-“Meselâ Cuma günleri Cuma Namazında caminin içi, avlu dolduğu gibi işyeri ağırlıklı olması dolayısıyla sokak da doluyor. Boşalana kadar evden çıkamıyor, dışarıdaysam eve giremiyorum. Gelen arkadaşlarıma da durumu izah ediyorum, ziyaretlerini Cuma saatine göre ayarlıyorlar.”

✓ Eklemek istenilen görüşler nelerdir?

İ- “Bu bölgenin otele dönmesi, işyeri olması doğru değil. Hele camiler sadece öğle ve ikinci saatinde o da kısmen cemaat bulurken; sabah ve yatsı namazlarında kimse yok. Teravihte geçen akşam 5 kişiydik; o da 3'ü misafirimdi, dışarıdan sadece 1 kişi vardı. Yaz tatillerinde de iyice boşalıyor. Çocuk olmadığı için yaz kursları da olmaz. Sadece Arap ve Boşnak turist olur yaz tatillerinde. Bayram namazında bile maksimum 15 kişi, onun da bir kısmı yine misafirim. Maalesef belediyeler süreci iyi yönetemedi.

3. SONUÇ VE TARTIŞMA

Derinlemesine görüşmelerin sonuçları araştırma problemini ortaya koyacak şekilde genelleme sayısallaştırmadan, sonuçlar nicelleştirilmeden, bireysel düşüncelerin farklılıkları dikkate alınmıştır. Ayrıca, varsayımlarımın aksine, ortaya çıkan farklılıklar ortaya konmuştur. Verilerin analizinde yöntem olarak içerik analizi yapılmış, kayıt sırasında ya da sonrasında çözümleme yapılırken, belli başlıklar altında anahtar temalar belirlenmiştir. Kayıt sırasında alınan kısa notlar analizlere dâhil edilmiş, gözlem ve örnekler de aktarılmıştır.

1950'den itibaren önu alınmaz biçimde gelir-geçer bir nüfus popülasyonu ile gündüz işyeri gece ise otel müşterileri tarafından kullanılmak suretiyle geceleri ıssızlaşan; kayıtlı nüfusu her geçen gün hızla eriyen ve dolayısıyla sağlıklı bir mahalle ya da komşuluğun sosyal hayatından kopan suriçinde zorunlu ikamet eden camilerin din görevlileri ve ailelerine yönelik yapılan araştırmada lojman konut biçimi incelenmiştir.

Konutlar ve onların oluşturduğu mahallelerin, salt fiziksel yahut mimarî özellikleri bakımından ele alınamayacağını ifade eden Alev Erkilet, Marshall'ın *"konutun niteliği, mekânsal dağılımı ve içinde kimin oturduğu (fiziksel, hukuksal ve finansal açılarından) toplumsal yapı ve süreçlerden etkilenirken; onun da bu özelliklerinin toplumsal sonuçları vardır"* (Marshall, s. 687)'den akt. (Erkilet, 2009, s. 88)) ifadelerinden yola çıkarak konutu; hem toplumsal bir kurgu hem de toplumsal bir etken olarak niteler (2009, s. 88).

Konutların kullanım amacının değişmesiyle ortaya çıkan yeni yapının pek de alışılmış mahalle dokusuna uymadığı, mülâkat sonuçlarıyla irtibatlandırarak söylemek mümkündür.

"Mahalle yaşantısı, insan ve toplum açısından farklı çağrışımlara sahiptir. Bu yaşantı gerek insan gerekse toplum bakımından zorunludur. Mahalle, hep bir başkasını arayan ve onunla hayata dâhil olan, başkası olmadan hayatı ikame edemeyen insanın kaçınılmaz iklimidir. İnsanın bir başkasıyla kurduğu ilişki ağının bir karşılığı olan mahalle, onun zorunlu bir uğrağıdır." (Alver, 2009, s. 145)

İstanbul Suriçi'nin Gece Issızlaşan Semtlerinde Sosyal Hayat

Görsel 3: Caminin hemen karşısında ve sokak boyunca sağlı-sollu konumlanmış otel eğlence mekânları.

Gerek zamanın yetersizliği, gerekse çalışmanın sınırları araştırmanın daha geniş ve derin bir şekilde ele alınmasını gerektirmektedir. Suriçindeki cami lojmanlarında yaşayan daha çok aileyle görüşmeler yapılarak yerel ve merkezî yönetimin dikkatine sunulacak çalışmalarla, süreç bir çözüm ve demografik iyileştirme aşamasına evrilmesi sağlanabilir. Bu amaçla;

(i) Cami ve lojmanı çevresinde, birkaç bina farklı kurum ve kuruluş lojmanı haline getirilerek, küçük mahalle halkaları oluşturulabilir.

(ii) Gece de hem güvenlik hem de sosyal ilişki geliştirilebilecek kafe&pastane tarzı işyerleri teşvik edilebilir.

(iii) Kültür merkezleri, 24 saat açık kütüphane gibi akşamları da semti cazibe merkezi haline getirebilecek mekânlar kurgulanabilir.

Hatice GÖKCE

KAYNAKÇA

- Alver, K. (2009). Mahalleye Giriş. *Hece Dergisi*(13), s. 145. Öncü Basımevi.
- Alver, K. (2012). Komşuluk. *Hece Dergisi*(250), s. 341. Öncü Basımevi.
- Avcı, S. (1994). Eminönü İlçesi. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (Cilt III, s. 165). içinde İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları.
- Bulut, Y. (2009). Bir Semte Vefa. B. İmanov, & Y. Uğur içinde, *Değişen Toplumsal Yapısı İle Vefa Semti* (s. 455-479). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Erden, D. (2009, Mart 11). *Haliç'te Dönüşüm ve Tarihsel Süreklilik*. Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi: http://www.obarsiv.com/e_voyvoda_0809.html adresinden alınmıştır
- Erkilet, A. (2009, Mayıs 31). "Düzgün Aileler" "Yeni Gelenler"e Karşı: Korku Siyaseti, Tahliyeler ve Kentsel Ayrışma. *Hece Dergisi*(13), s. 88. Öncü Basımevi.
- Marshall, G. (1999). Sosyolojik Konut İncelemeleri. *Sosyoloji Sözlüğü* (O. Akınhay, & D. Kömürcü, Çev., s. 687). içinde Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Murat, S. (2006). Cumhuriyet Dönemi'nde Eminönü'nün Nüfus Yapısı ve Göç Hareketleri. *1. Uluslararası Eminönü Sempozyumu Tebliğler Kitabı* (s. 202-239). içinde İstanbul: Eminönü Belediyesi Yayınları.
- Murat, S., Ersöz, H. Y., & Şener, S. (2006). *Eminönü Sosyo-Ekonomik Yapısı*. İstanbul: Bilge Yayıncılık.
- Ortaylı, İ. (1977). İstanbul'un Mekansal Yapısının Tarihsel Evrimine Bakış. *Amme İdaresi Dergisi*, 10(2), s. 77-98. Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü.
- Şen, B. (2012). Metropol Kent Merkezlerinde Çöküntüleşme Eğilimleri: İstanbul Eminönü-Süleymaniye Bölgesi Örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(2), s. 293-323. SDÜ Basımevi.

“RİSÂLE-İ TEDBÎR-İ ‘UMRÂN-İ MÜLKÎ” ADLI RİSÂLEDE İBN-İ HALDUN'UN İKTİSADİ DÜŞÜNCELERİNİN YANSIMALAR¹

Metin AYDAR*

Geliş Tarihi/Received Date: 17.10.2017-Kabul Tarihi/Accepted Date: 10.01.2018

Doi: 10.30913/alinterisosbil.357216

Atıf Künyesi: Aydar, Metin, “Risâle-İ Tedbîr-İ ‘Umrân-İ Mülkî Adlı Risâlede İbn-İ Haldun'un İktisadi Düşüncelerinin Yansımaları”, *Alinteri Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD)*, C. 2, S. 3, 2018, ss. 59-76.

Öz

Osmanlı Devleti'nin farklı dönemlerinde devlet düzeninde yaşanan aksaklıkları ve bunların çözüm yollarını ortaya koymak gayesiyle çeşitli ıslahatnameler, risaleler ya da raporlar hazırlanmıştır. Değişen şartlar göz önüne alındığında, ilk dönemlerdeki daha çok askeri bozulmaları ele alan risalelerden farklı olarak, 19. yüzyılda hazırlanan bazı risaleler, iktisadi düşünceyi ilgilendiren görüşleri kapsamakta ve bu yönde teklifler sunmaktadır. Bunlardan birisi de, *Risâle-i Tedbîr-i ‘Umrân-İ Mülkî* başlığını taşıyan elyazmasıdır. Viyana Milli Kütüphanesi'nde bulunan ve muhtemelen tek nüsha olan bu eser, dönemin iktisadi düşüncesine ışık tutacak mahiyettedir. 1833 yılında kaleme alınmış olduğu anlaşılan ve Osmanlı Devleti'nde iktisadi düşünce tarihi bakımından mevcut kaynaklar içerisinde ilk telif eser olarak nitelendirilebilecek bu elyazması, esas olarak politik ekonomiye dair bilgiler ihtiva etmekte ve bazı bölümlerinde yer yer İbn-i Haldun'a ait görüşlere yer vermektedir. Birçok disipline konu olan görüşleriyle İbn-i Haldun'un iktisadi ve mali görüşleri de önem arz etmektedir. Bu açıdan Osmanlı Devleti'nde telif olunan ilk iktisat elyazmasında İbn-i Haldun'a ait fikirlerin yer alması dikkate değerdir. Bu sebeple, ele alınan çalışmanın başlıca amacı, *Risâle-i Tedbîr-i ‘Umrân-İ Mülkî*'nin müellifinin İbn-i Haldun'a ait aktardığı görüşleri ve eleştirileri ortaya koymaktır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Devleti, İbn-i Haldun, Risale, Politik Ekonomi.

The Reflections of Ibn Khaldun's Economic Thoughts in Treatise Named “Risâle-i Tedbîr-i ‘Umrân-İ Mülkî”

Abstract

In different periods of the Ottoman State, various reforms, treatises or reports have been prepared in order to reveal problems and the ways of solution. Given the changing circumstances, unlike the treatises which deal with more military deterioration in the early periods, some of the 19th century treatises include and offer suggestions on economic thought. One of these manuscript is the *Risâle-i Tedbîr-i ‘Umrân-İ Mülkî*. This work, located in the National Library of Vienna and probably a single copy has the quality to shed light on the economic thought of the period. This manuscript, which we consider that was written in 1833 and which can be described as the first copyrighted work in the existing sources in terms of the history of economic thought in the Ottoman State, contains mainly political economy information and also includes views of Ibn-i Haldun. Ibn-i Haldun's economic and financial views are also important with his many disciplinary views. In this respect, it is worth noting that Ibn Khaldun's ideas were included in the first economics manuscript which was copyrighted in the Ottoman State. For this reason, the main purpose of this paper will be to find out the views and criticisms of the author of the *Risâle-i Tedbîr-i ‘Umrân-İ Mülkî*.

Keywords: Ottoman State, Ibn-i Khaldun, Treatise, Economics.

¹ Bu makale, yazarın “Risâle-i Tedbîr-i ‘Umrân-İ Mülkî: Osmanlı Devleti'nde İktisat İlimine Dair Bir Risâle” isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

* Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi, eposta: metinaydar91@hotmail.com.

GİRİŞ

Günümüzde Osmanlı tarihine kaynaklık edecek çok sayıda elyazmasının yurt dışında olduğu gerçektir. Geçmişteki olaylar ve olgulara ilişkin tarihi değerlendirmelerin yeni bilgilerle farklı bir boyut kazanabileceği ihtimali dikkate alındığında bu kaynakların belirlenmesinin ve incelenmesinin önemi ortaya çıkmaktadır. Nitekim geçmişin karanlıkta kalan noktalarının aydınlatılmasında ciddi bir kaynak niteliğine sahip olan elyazmalar, hangi alanda kaleme alınmış olduğu fark etmeksizin yazıldığı dönemle ilgili önemli verileri içermektedir.

Araştırmacıların çoğu kez başvuru kaynakları arasında ikinci ve üçüncü dereceden kaleme alınmış eserlerden istifade ettikleri görülmektedir. Bununla birlikte araştırmaların teyit edilmesi meselesinde, birincil kaynakların tespiti ve kullanımı, yapılan incelemelerin daha verimli ve sıhhatli olmasını sağlamaktadır. Bu bakımdan belirli bir dönem ya da konu üzerine hazırlanmış olan birincil kaynak niteliğindeki elyazmalarının belirlenmesi ve araştırmacıların hizmetine sunulması büyük önem arz etmektedir.

Tanzimat Dönemi'nden itibaren dış dünyayla bütünleşme yolunda ciddi adımlar atan Osmanlı Devleti'nde siyasi, askeri ve eğitim politikalarında yaşanan değişiklikler, dönemin iktisadi düşüncesinde de görülmüş olup, bu değişiklik genel olarak telif, derleme ya da tercüme eserler kanalıyla kendini göstermiştir. Bu çalışmalar arasında, Osmanlı iktisadi düşünce literatürüne yeni bir soluk getiren *Risâle-i Tedbîr-i 'Umrân-ı Mülki* isimli telif eser dışında Batılı kaynaklardan önemli tercüme de gerçekleştirilmiştir. Tanzimat Dönemi'nden itibaren Serandi Arşizen tarafından Türkçeye kazandırılan *Tasarrufat-ı Mülkiye*, onu takip eden ve Sehak Abru tarafından çevirisi yapılan *İlm-i Tedbîr-i Menzil* önemli tercüme çalışmaları arasında sayılır. Bununla birlikte 1960'ta Londra'da Charles Wells tarafından yayımlanan *İlm-i Tedbîr-i Mülk* adlı eser ise Osmanlı iktisat literatürünün önemli telif eserlerinden biridir (Ortaylı, 2007:94-95).

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıl iktisadi düşüncesine dair önemli bilgiler ihtiva eden ve modernleşme adımlarına ilişkin önemli fikirler sunan *Risâle-i Tedbîr-i 'Umrân-ı Mülki* isimli elyazma bu araştırmanın temel kaynağını oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti'nde Batı iktisadi düşüncesinden hareketle kaleme alınan mevcut kaynaklar içerisinde ilk telif eser olmasının yanı sıra bu elyazmada, önemli fikir adamlarından ilhamların yer alması dikkate şayandır. Öyle ki, çalışmaya konu olan elyazmasının ilgi çeken bir diğer tarafı, birçok disiplinle ilgili önemli değerlendirmeleri olan İbn-i Haldun'un görüşlerine de yer vermesidir. Bu çalışma, risalede İbn-i Haldun'un iktisatla alakalı görüşlerinden ne oranda faydalandığını ve bu görüşlerin nasıl yorumlandığını karşılaştırmalı olarak ortaya koymayı hedeflemektedir.

“Risâle-i Tedbîr-i ‘Umrân-i Mülkî” Adlı Risâlede İbn-i Haldun...

1. RİSÂLE-İ TEDBÎR-İ ‘UMRÂN-I MÜLKÎ’YE GENEL BİR BAKIŞ

Günümüzde birtakım tarihsel problemlerin çözüme kavuşturulması ve sonuçlandırılmasında yazma eserlerin tarih ve diğer ilmi sahalara kazandırılmasının faydalı olacağı muhakkaktır. Bunların tespit edilerek sınıflandırılmalarının henüz bitirilmediği dikkate alınırca, bunların açığa çıkarılmasının ilgili oldukları disiplinlere katkı sağlayacağı ortadadır. Bu çerçevede, Batı iktisadi düşüncesinden esinlenerek kaleme alınan ve yazarı belirtilmeyen *Risâle-i Tedbîr-i ‘Umrân-ı Mülkî* isimli eser, Türk iktisadi düşünce tarihine katkı sağlayacak nadir eserlerden birisidir².

Tek nüshası olan bu elyazması, *Avusturya Milli Kütüphanesi*’nde Şark yazmaları kısmında *Codex Mixt. 1169* numarada kayıtlıdır. Risâlede müellifin kimliğine dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Eserdeki ipuçlarından hareketle yazarın Takvim-i Vekayi’de yazılar kaleme aldığı tespit edilmiştir. Ancak bu dönemde Takvim-i Vekayi’deki yazar kadrosuna erişmek mümkün olmadığından yazarın kimliği konusunda kesin bir hükme varmak olanaksızdır. İlber Ortaylı, risâle yazarının Bâbîâlî’nin Gayrimüslim tercümanlarından olabileceğini ileri sürmektedir. (Ortaylı, 2007:95-96) Ancak Takvim-i Vekayi’de yer alan yazıların muhtevâsından yola çıkarak, kesin olmamakla beraber, *Risâle-i Tedbîr-i ‘Umrân-ı Mülkî* başlıklı elyazmasının müellifinin Ziraat ve Sanayi Meclisinin ilk reisi Mehmed Nuri Bey³ olduğu ihtimali öne çıkmaktadır. Daha önce Osmanlı Devleti’nin Londra ve Paris elçiliği görevlerinde bulunan Mehmed Nuri Bey’in buralarda ekonomiyle ilgili incelemelerde bulunmuş olması, eserde verilen örneklerde özellikle İngiltere ve Fransa’ya vurgu yapılması ve yine bu ülkelere mensup ekonomistlerin zikredilmesi bu tahmini güçlendirmektedir. Öte yandan ortaya çıkabilecek yeni bilgilerin eserin müellifi konusuna farklı bir boyut kazandırabileceği olasılığı göz ardı edilmemelidir.

Eserin yazıldığı tarih metinde belirtilmemiştir. Bununla birlikte, eserin 1833 yılından sonra kaleme alınmış olma ihtimali yüksektir. Nitekim yazarın,

“*Hatta bundan akdem Avrupa’nın gazete evrâkından bi’t-tercüme tedbîr-i ‘umrân-ı mülkî vasfıyla ta’rif ve elli altıncı def’ada tab’ ve temsil kılınan takvim-i vekâyi’de derc ve takrîr olunmuş olan makâlenin meşhûmu bu ma’nâyı îmâ ve tahkîk ider.*” (TUM, vr. 31a, sr. 14-16)

²Risâle-i Tedbîr-i Umrân-ı Mülkî, ileride TUM şeklinde anılacaktır.

³Mehmed Nuri Bey, Divan Kalemî’nden yetişmiştir. Gayretli kişiliği ve zekiliğiyle bilinen Nuri Bey, mümeyyizlik haricinde çeşitli devlet kademelerinde görev yapmıştır. Bürokratik görevleri arasında özellikle 1834 yılındaki Londra sefirliği, 1836 ve 1839’daki Paris sefirlikleri, 1837’deki Hariciye Müsteşarlığı ve 1838’de Hariciye Nâzırı Vekilliği dikkat çekmektedir. 1842’de Meclis-i Vâlâ üyesi olan Mehmed Nuri Bey, Erzurum taraflarında İran ile yapılan hudut görüşmelerine de katılmış ve ertesi yıl orada vefat etmiştir. (Süreyya, 2000: 1272.)

şeklindeki ifadelerinden anlaşılacağı üzere eser, Takvim-i Vekayi'de yer alan yazılarından daha sonra kaleme alınmıştır. Yazarın gazetede yazıları ise 1833 yılının ilk aylarına aittir⁴. Dolayısıyla kronolojik olarak eserin gazetede yazılardan sonra, başka bir deyişle aynı yılın sonraki aylarında kaleme alınması söz konusudur. Eserin telif tarihinin 1833 senesi olduğuna bir başka kanıt yazarın Malthus'a (1766-1834) atfı yapmasıdır. Bu doğrultuda yazarın,

“...nihâyet bundan otuz sene mukaddem tedbîr-i ‘umrân-ı mülkî ilmînde teferrüd ve teşehhür itmiş Maltus nâmında İngilterelü bir zât-ı hikmet-simât ‘aded-i nüfus-ı insânîyenin rû-yı arzda tezyid ve taklîline bâ’is ancak bâlâda serd ve beyân olunan ‘ilel ve esbâb olduğunı tahkik ve isbât zımnında nice delâ’il-i akliyye ve tecârib-i sahihe-i nakliyyeyi şâmil üç cild üzerine bir nüsha-i cesîme te’lif ve tasnîf itmekle sıhhat da ‘vâsında mecmû’-ı ‘ukâla ve hükemâ icmâ’ ve ittîfâk idüp musannif-i merkûmun bu babda da ‘vâsını te’dib ve tahkik ve dahi ziyâde îzâh ve tedkik kasdına mebnî nice kitâb ve resâ’il te’lif ve tasnîf olunmuş idüğü erbâbı ‘indinde müselleme ve ma’rûfdur.” (TUM, vr. 31a, sr. 6-13)

ifadelerinden hareketle risaleyi Malthus’un eserini yayımlamasından 30 sene sonra telif ettiği anlaşılmaktadır. Klasik iktisadî düşüncenin önemli temsilcilerinden Malthus’un “Nüfus İlkeleri Üzerine Bir Deneme” isimli eseri 1798 yılında basılmıştır. (Haftacı, 2014:73-74) Malthus, 1803 yılında eserinin ikinci baskısını gerçekleştirmiştir. (Yalçın, 1976:248) Müellifin atfı yaptığı Malthus’un 30 sene önceki eseri bu ikinci baskı olanıdır. Bu veriler eserin 1833 tarihinde telif edildiğine işaret etmektedir.

Risalenin orijinal yazmasında başlık kısmına rastlanmamıştır. Eserin birinci varığı yazarın, “Eyyâm-ı mâziyyede vücûdu nâ-bûd ve düvel-i sâlipe zamanlarında eser ve haberi ma’dûm ve mefkûd olan eczâ-ı bârût zuhûr ve hudûs idüp...” (TUM, vr. 1b, sr. 1-2) sözleriyle başlamakta olup, varak 43a’da yer alan şu ifadelerle son bulmaktadır:

“Hâsılı hakîm-i zû-fünûn İbn-i Haldun’un bir ‘asrın hâl ve şânı ‘asr-ı âhire kıyâs olunmayup belki her ‘asra taraf-ı Hakk’dan tahsîs olunan usûl-ı maslahata ri’âyet ile hıfz-ı nizâm-ı mülk ve millete sa’y oluna deyu kelâm-ı hikmet iştimâli işbû risâle-i perişan-ı intizâmında serd ve beyân olunan akvâlin sıdk ve hakikatine dâll ve te’yîd-i subûtuna şâhid-i bilâ-cidâldir.” (TUM, vr. 43a, sr. 1-5)

Elyazması eser, mukaddime ve hatme dışında beş fasıldan oluşmaktadır. İlk sayfa boş bırakılmış, metin varak 1b’den başlamış ve 43a’da son bulmuştur. Kısa bir girişle birlikte verilen mukaddime, eserin 1b ile 4a arasındaki varaklarında yer almaktadır. Bunun dışında 4a-9a birinci,

⁴ Yazar tercüme makalesini gazetenin 56. sayısında neşrettiğini belirtmişse de söz konusu yazılar Takvim-i Vekayi’nin 54. ve 55. sayılarında yer almaktadır.

“Risâle-i Tedbîr-i ‘Umrân-i Mülkî” Adlı Risâlede İbn-i Haldun...

9a-12b ikinci, 12b-19a üçüncü, 19a-27b dördüncü ve 27b-32b beşinci faslı oluşturmaktadır. Ayrıca beşinci faslın hemen ardından yazar, *istitrâd* başlığı altında 32b-37a arasında eserin girişinde verdiği bilgilere ek olarak açıklamalarda bulunmuştur. 37b-43a arasındaki bölüm hatme başlığını taşıyan sonuç bölümüdür.

Genel itibarıyla eserin konusu politik ekonomiye dair bilgilerdir. Yazar, politik ekonomi kavramını açıklarken, “*bu ta ‘bîrin mâ-vaz’lesi lisân-ı Türkîde tedbîr-i mâl-ı medenî ve yâhûd tedbîr-i ‘umrân-ı mülkî ta ‘bîrleriyle terceme ve ta ‘bîr olunmağla hülâsa-i meâli menâfi’-i devlet ve ra’iyyete ‘âid ‘ilm ve ma’rifet dimek olur.*” (TUM, vr. 32b, sr. 14-16) sözleriyle bu terimin Türkçedeki karşılığını da eklemiştir. Politik ekonomi ilmine dair açıklamalarından sonra yazarın “...*bu ‘asırda Diyâr-ı Avrupa’da tekellüm olunan elsinede ve ‘ale’l-husûs Fransızlı ve İngilterelü lisânlarında mazbût ve mevcûd olmağla...*” (TUM, vr. 37a, sr. 4-5) ifadeleriyle bu çalışma alanının özellikle Fransa ve İngiltere’de daha çok karşılık bulduğunun altı çizilmiştir. Nitekim müellife göre, bu konuda yazılan eserler daha çok Fransızca ve İngilizcedir.

Müellif, yazmayı kaleme alırken yararlandığı eserleri açıkça belirtmemiştir. Fakat eserin tamamı gözden geçirildiğinde yararlandığı kaynaklara ilişkin bazı ipuçları elde etmek mümkündür. Örnek vermek gerekirse, yazarın kendi yorumlarına yer verdiği *istitrâd* bölümündeki,

“*Pes ‘ilm-i merkûmun tenkîh ve îzâh ve şerh ve tafsiline dâ’ir İngiltere ve Fransa ve İtalya lisânlarında seksen sene ve ‘ale’l-husûs ‘ilm-i mezbûrun rütbe-i kemâle iblâğ olunduğu kırk elli seneden berü te’lif ve tasnîf kılınan kütüb ve resâ’ilin hadd ve hasrı olmayup hatta iki yüz otuz tarihinden otuz dokuz tarihine kadar dokuz sene tarafında gerek usûl ve fîrû’unu şerh ve îzâh ve gerek kısm-ı ‘amelisi müteferri ‘âundan olan ‘amel-i zirâ’at ve ‘amel-i ticâret ya’ni ‘ilm-i merkûmun ‘ilm ve ‘ameline dâ’ir yalnız Fransa memâlikinde Fransızlı lisânında iki bin üç yüz yetmiş altı kütüb ve nesih mü’ellifin-i muhtelifin himmetleriyle te’lif ve tedvîn olunarak tab’ ve temsîl ile neşr olunmuş olmağla.*” (TUM, vr. 36b, sr. 13-21)

ifadelerinden Avrupa’da politik ekonomiye dair kaleme alınmış risale, dergi vs. kaynaklardan haberdar olduğu ve hatta bunlardan yararlandığı anlaşılmaktadır. İngilizce ve Fransızca gibi Batı dillerine vakıf olduğu anlaşılan müellifin “...*İngiltere ve Fransa ve İtalya lisânlarında seksen sene ve ‘ale’l-husûs ‘ilm-i mezbûrun rütbe-i kemâle iblâğ olunduğu kırk elli seneden berü te’lif ve tasnîf kılınan kütüb ve resâ’ilin hadd ve hasrı olmayup*” (TUM, vr. 36b, sr. 14-16) sözlerinden politik ekonomiye dair bir literatür taraması yaptığı ya da bu konuda Batıda kaleme alınmış bazı eserlere başvurduğu anlaşılmaktadır. Yazarın, aynı bölümde yer verdiği,

“...bundan seksen sene mukaddem Fransa memleketinde Kesnay ve anın hem-‘asrı olan İngilterelü Um nâm ehl-i hikmetden iki sâhib-i kemâl tedbîr-i ‘umrân-ı mülkîye ‘âid nizâm ve tedbîrin kısm-ı nazarîsini ibtidâ ‘ilm-i mazbûta rabt ve usûl ve fûrû‘unu tanzîm ve tertîb birle devâvîn-i mahsûsada zabt itmeleriyle...” (TUM, vr. 36a, sr. 18-21)

gibi bilgiler, kendisinin eseri kaleme alırken, fizyokrat okulunun kurucusu Fransız Quesnay ve İskoç filozof ve tarihçi David Hume’dan fazlasıyla yararlandığını ortaya koymaktadır.

Yazmanın nüfus meselesine ayrılan beşinci faslında müellif, genel olarak nüfus teorisini İngiliz Thomas Robert Malthus’un nüfus meselesine dair görüşlerini özetlemiştir. Yazarın “...Maltus nâmında İngilterelü bir zât-ı hikmet-simât ‘aded-i nüfûs-ı insânîyenin rû-yı arzda tezyid ve taklîline bâ ‘is...” sözleri ve devamında kullandığı “...nice delâ ‘il-i akliyye ve tecârîb-i sahîhe-i nakliyyeyi şâmil üç cild üzerine bir nüsha-i cesîme te ‘lif ve tasnîf itmekle...” (TUM, vr. 31a, sr. 7-11) ifadelerinden anlaşıldığı üzere Malthus’un nüfus üzerine olan eseri hakkında malumat sahibidir. Risalede geçen,

“...sıhhat da ‘vâsında mecmû‘-ı ‘ukâla ve hükemâ icmâ‘ ve ittîfâk idüp musannif-i merkûmun bu babda da ‘vâsını te ‘dib ve tahkik ve dahi ziyâde izâh ve tedkik kasdına mebnî nice kitâb ve resâ ‘il te ‘lif ve tasnîf olunmuş idüğü erbâbı ‘indinde müselleme ve ma ‘rûfdur. Hatta bundan akdem Avrupa ‘nın gazete evrâkından bi ‘t-terceme tedbîr-i ‘umrân-ı mülkî vasfıyla ta ‘rif ve elli altıncı def‘ada tab‘ ve temsîl kılınan takvîm-i vekâyi ‘de derc ve takrîr olunmuş olan makâlenin mefhûmu bu ma ‘nâyı imâ ve tahkik ider.” (TUM, vr. 31a, sr. 11-16)

satırları ile yazar, Malthus’un bu eserinin birçok yazar tarafından incelendiğini ve bundan yola çıkılarak çok sayıda risale ve kitap yazıldığını vurgulamıştır. Takvim-i Vekayi’deki, müellife ait olduğu düşünülen, makalesinde görüldüğü kadarıyla Malthus’un bu eseri hakkında çalışan yazarlardan birisi de kendisidir⁵.

Yazar risaleyi kaleme alırken temel kaynaklarını oluşturan Batılı eserler dışında, İbn-i Haldun’un iktisatla ilgili görüşlerine de isim belirtmeden yer vermiş ve eserini İbn-i Haldun’a ait olduğunu belirttiği; “...bir ‘asrın hâl ve şânı ‘asr-ı âhere kıyâs olunmayup belki her ‘asra taraf-ı Hakk’dan tahsîs olunan usûl-ı maslahata ri ‘âyet ile hîfz-ı nizâm-ı mülk ve millete sa ‘y oluna.” (TUM, vr. 43b, sr. 2-4) sözleriyle sonlandırmıştır. Sonuç olarak risale, müellifin,

“...Yohsa şâmil olduğu ma ‘ârif ve ma ‘lümât ve bunların müceb ve muktezâsından olan tedâbîr ve nizâmâtı terceme ve tafsîl değıldir. Zirâ ‘ilm-i mevşûfun müştemil olduğu dakâyık ve hakâyık bahr-i

⁵ Müllifin Batılı gazetelerden tercüme ederek hazırlamış olduğu makaleler, Takvim-i Vekayi’nin 54. ve 55. sayısında yer almaktadır.

“Risâle-i Tedbîr-i ‘Umrân-i Mülkî” Adlı Risâlede İbn-i Haldun...

*Umman ve deryâ-yı bî-girân olup tafsîl ve tercemesi kâr-ı ‘âcizân
olmadığı nümâyandır.”* (TUM, vr. 37a, sr. 7-10)

ifadelerinde yer bulduğu üzere Batılı kaynakları esas alarak hazırlanmış bir telif eser olup tercüme bir eser değildir.

1.1. Eserin Muhtevası

Anonim ve büyük olasılıkla tek nüsha olan bu yazmada genel olarak politik ekonomi ele alınmıştır. Müellif bu hususla ilgili Osmanlı Devleti’ne yeni bir hareketlilik getirecek önerilerde bulunmaktadır. Bu suretle düşüncelerini dile getirirken eserini giriş, beş fasıl ve hatme üzerine kurgulamıştır. Eserde ele alınan konuları şu şekilde özetlemek mümkündür:

[Vr. 1b]: Eserin başında ve mukaddimeden önce yer alan ve bir çeşit girişi andıran kısımda müellif, risalenin iyi anlaşılabilmesi için genel bir değerlendirmede bulunmuştur. Ona göre, barutun icadıyla ortaya çıkan ateşli silahlarla birlikte geniş çapta gelişmeler meydana gelmiş ve bu durum farklı bir iktisadi zihniyetin uygulanmasını gerekli hale getirmiştir. Bu açıdan gelişmekte olan devletler ve milletler, değişen düzene uyum sağlamak gayesiyle iç işlerinde çeşitli değişiklikler yapma gereksinimini duymuşlardır. Metnin devamında müellif, devletlerin özellikle iktisat politikalarına dair tedbirleri geliştirdiklerini ve daha sonradan bunun ayrı bir ilim alanı olarak değerlendirildiğini aktarmıştır⁶.

Mukaddime: Müellif, girişte belirtmiş olduğu düşüncelerini mukaddime başlığı altında detaylandırmaya çalışmıştır. Ona göre, devletlerin askeri ve iktisadi politikalarında değişikliklere gitmesine neden olan temel unsur, barutun ortaya çıkması ve onun bir neticesi olarak ateşli silahların savaşlarda kullanılmasıdır. Yazar ateşli silahların ortaya çıkmasından önceki ile sonraki dönemi mukayese etmekte ve bu konuya dair birtakım açıklamalarda bulunmaktadır.

Fasl-ı Evvel: Risalenin ilk bölümünde müellif, malın tarifi, ortaya çıkışı ve bu süreçte geçirdiği aşamalara dair açıklamalarda bulunmuştur. Ona göre, insanoğlu yaşamını sürdürebilmek için temel ihtiyaçlarını gidermek zorundadır. Bu ihtiyaçlar insanların hem yaratılışlarının hem de alışmış olduğu adetlerin bir gereğidir. Alışkanlıklar söz konusu olduğunda insanın ihtiyaçları, içinde bulunduğu topluma göre şekillenmektedir.

---

⁶ Eserin girişinde yer alan ilk kısım şu şekilde geçmektedir: “Eyyâm-ı mâziyyede vücûdu nâ-bûd ve düvel-i sâlife zamanlarında eser ve haberi ma’dûm ve mefkûd olan eczâ-ı bârût zuhûr ve hudûs idüp anın muktezâsından olan esliha-i nâriyyenin karîn-i icâd ve hurûb ve kâtâlde isti’mâli mu’tâd olduktan sonra usûl-ı muhârebe ve andan matlûb olan zafer ve galebe esbâbi tagyîr ve tebdîl olunmağla düvel ve milel-i müteahhir sâ’ir nizâmât-ı dâhiliyye-i mülkiyelerinin tebdîlini icâb ve ‘ale’l-husûs ‘umrân-ı mülkiye ‘âid olan nizâm ve tedbîrin ‘ilm-i mazbût nisâbına iblâğ ve isâlini isticâb itmîş olduğu beyânında risâle-i muhtasaradır.” Bkz. (TUM, vr. 1b, sr. 1-7).

Fasl-ı Sâni: Müellif ikinci bölümde üretim sürecinde rol alan unsurları izah etmiştir. Ona göre insanın, üretim süreci faaliyetlerine dâhil olmasıyla birlikte bir malın bulunduğu halden farklı bir hale getirilmesi hususunda çok sayıda yol izlenebilmektedir. Bölümün geri kalanında bu mesele üzerine açıklamalarda bulunmuştur.

Fasl-ı Sâlis: Müellif üçüncü bölümü üretimde kullanılan araç ve gereçlere ayırmıştır. Araç ve gereçlerin üretimdeki önemine değinen yazar, bir kimsenin üretimde önemli araç ve gereçlere sahip olmaması durumunda mal cinsinden herhangi bir nesnenin meydana getirilmesine muktedir olamayacağını ifade etmiştir.

Fasl-ı Râbi’: Müellif dördüncü bölümde bir sermaye için belirlenen kıymetin gerçek değerini ve sermayenin kullanım yollarını açıklamaya çalışmıştır. Bunu yaparken insanların sermayeyi oluşturan malın kıymetinin nasıl artırılabilceğine de değinmiştir.

Fasl-ı Hamis: Risalenin beşinci ve son bölümünde müellif, “*Bir devletin saadetinin gerçek manası*” ve dayandığı prensiplerin başında gelen nüfus meselesi üzerinde durmuştur.

İstirâd: Risalenin müellifi, eserin girişinde ifade ettiği düşüncelerini bu bölümde daha ayrıntılı açıklamaya çalışmıştır. Bu suretle yazar, politik ekonominin müstakil bir bilim haline gelmesinden ve bu süreçte Avrupalı devletlerin oynadığı rolden söz etmiştir. Daha açık bir ifadeyle yazar bu bölümde, okuyucuların dikkatini politik ekonomi üzerine çekmeye çalışmıştır.

Hatme: Eserin bu son kısmında müellif, her devletin bağımsızlığını koruma ve şanını yükseltme noktasında benzer amaca sahip olduğuna vurgu yapmıştır. Buna göre, her bağımsız devlet kendi kanunlarına göre düzenlenmiş bir yapıya sahiptir. Ancak, devletlerin farklı farklı olmasına karşın insan ihtiyaçlarının ortak olduğu da bir gerçektir. Mesela Batılı toplumlarda kullanılan şapkanın yerini Müslüman toplumlarda fes almaktadır. Burada amaç bu iki ürünün şeklen benzerlik gösterip göstermediğini ortaya koymak değil, benzer ya da aynı ihtiyaçları karşıladıklarını göstermektir.

2. ANAHATLARIYLA İBN-İ HALDUN, MUKADDİMESİ VE İKTİSADİ GÖRÜŞLERİ

Tunus’ta doğan İbn-i Haldun (d.1332), ilim ve irfana yabancı olmayan bir ailenin çocuğu olup ilk eğitimini babasından tahsil etmiştir. Bununla birlikte, Endülüs’te kalıcı olamayan önemli ilim adamlarının yeni duraklarından birinin Tunus olması, İbn-i Haldun’un önemli şahsiyetlerden Kur’an ve kıraatın yanı sıra diğer önemli din derslerini almasına olanak sağlamıştır. Bu ilimleri tahsil ettikten sonra mantık, felsefe, riyazî ve tabii

“Risâle-i Tedbîr-i ‘Umrân-i Mülkî” Adlı Risâlede İbn-i Haldun...

ilimleri de öğrenmiş ve üstün başarılar göstererek hocalarından icazetnâmeler almaya hak kazanmıştır (Haldun, 2011:21-22).

İbn-i Haldun, döneminin ileri gelen Arap emiriyle tanışma fırsatı bulmuş, böylelikle çevresindekilerle ilişkilerini artırarak çeşitli memuriyetlerde bulunmasının önünü açmıştır. Görevleri sırasında, ziyaret ettiği yerlerin ve halklarının idari oluşumlarını ve sistemlerini incelemiştir. Bununla birlikte bölge halkının yaşam biçimlerini, ananelerini gözlemleyerek iklim faktörünün insan davranışları üzerindeki etkisini ve rolünü ortaya koymaya çalışmış; devletlerin kurulması ve medeniyetlerin meydana gelmesinde asabiyyenin⁷ sahip olduğu rolü araştırmıştır (Sanay, 2007:4). Gözlem ve incelemelerinden hareketle kaleme aldığı, bugün *El-İber* olarak anılan eserine giriş mahiyetinde yazdığı *Mukaddimesi* doğulu ve batılı araştırmalarca yoğun ilgiyle karşılanmış; çok farklı disiplinlere araştırma konusu olan bu eseri ona haklı şöhretini kazandırmıştır.

İbn-i Haldun’u nerdeyse 19. yüzyılın başlarında tanımaya başlayan Avrupalı oryantalistlerin tersine, Osmanlı tarihçi ve düşünürleri, onu bu tarihten çok daha önce keşfetmişlerdir. İbn-i Haldun’u, belirtildiği üzere, erken dönemlerde keşfeden Osmanlı yazarları, onun özellikle devlet ve medeniyetlerin yükseliş ve düşüşüyle ilgili düşüncelerini edinmişler ve bu fikirleri kendi düşüncelerine uyarlamaya çaba sarf etmişlerdir. Bir manada Osmanlı fikir adamları, başta tarih yazarları olmak üzere, İbn Haldun’un gönüllü öğrencileri olmuşlardır (Okumuş, 2006:146). Öyle ki İngiliz tarihçi Toynbee’ye ait “*Şüphesiz, herhangi bir zamanda veya yerde, herhangi bir zihin tarafından yaratılmış ve türünün en büyük eseri olan bir tarih felsefesini tasarlamış ve formüle etmiştir.*” şeklindeki ifadeler, yüzyıllar sonra gerçek anlamda anlaşılmaya başlanan İbn-i Haldun ve düşüncelerinin niteliğini ortaya koymaktadır (Toynbee, 1962:322).

Mukaddime, İbn-i Haldun’un en fazla şöhret bulan eseridir. Onun bu eseri, hala eleştirel bir biçimde incelenmeye ve tartışılmaya devam etmektedir. Çok yönlü bir ilmi birikime sahip olan İbn-i Haldun, Mukaddimesini *Kitabu’l-İber* isimli yedi ciltten oluşan tarih kitabının giriş kısmı olarak tasarlayıp kaleme almıştır. Başlı başına bir kitap özelliğine sahip olmasından ötürü daha sonradan farklı dillerde ve diğer ciltlerden ayrı olarak defalarca yayımlanmıştır. Bu eserde, tarih bilimi ve tarih yazıcılığından toplumsal yaşam ve toplumların değişmesine kadar çok farklı konular ele alınmıştır. Yine göçebelik ve yerleşik hayat, diğer bir deyişle bedevilik ve hadarilik, devletle ilgili hususlar, medeniyet (umran), coğrafi koşulların toplum yaşantısına etkisi, iktisat ve diğer ilmi alanların sınıflandırılması gibi konular da eserde yer almıştır (Haldun, 2004: s.18).

⁷ Kavramsal anlamda asabiyyeyi ilk defa ilmî ve nesnel bir yöntemle İslâm düşünürü İbn Haldûn tarafından incelendiği görülmektedir. İbn-i Haldun’un asabiyyete dair düşünceleriyle ilgili daha geniş bilgi için bk. (Çağrı, 1988:453-455).

İbn-i Haldun'un Mukaddimesinde, kendisinin iktisadi görüşlerine dair hatırı sayılır bir yer ayırdığı görülmekte ve bunun dışında, eserinin diğer kısımlarında dağınık olmak üzere bu konuda bilgiler sunduğu göze çarpmaktadır. Eserindeki düşüncelerinden hareketle, onun iktisadî yaşama ilişkin düşüncelerinin çeşitlilik gösterdiği anlaşılmaktadır. Nitekim İbn-i Haldun, eserinin dördüncü bölümünü iktisadî ve malî konulara ayırarak bu kısımda geçim, kazanç ve sanat gibi meseleleri ele almıştır. Bu bölümün dışında, azımsanamayacak derecede, iktisadî meselelerle yakından ilişkili konulara temas etmiştir (el-Husrî, 2001:397). Bu doğrultuda, İbn-i Haldun'un ele aldığı konular arasında üretim ilişkileri, altyapı-üstyapı, emek, artı ürün, toplumsal iş bölümü, fiyat, vergi ve devletin ekonomideki yeri gibi hususlar başı çekmektedir (Aydın, 2015:105-164).

Onun iktisadî yaşam ve diğer alanlara olan yaklaşımına, kendisinden çok sonra gelen takipçilerinde de rastlamak mümkündür. Zira, Osmanlı entellüktüellerinden İbn-i Haldun'un iktisadî ve diğer konularda görüşlerini izleyen ve buna göre, yeni bir yorum ortaya koymaya çalışanlara tesadüf edilmektedir. Bunların başında 16. yüzyıla eserleriyle damga vuran Gelibolulu Mustafa Âlî gelmekte ve onu, Kâtip Çelebi, Mustafa Naima, Defterdâr Sarı Mehmed Paşa gibi Osmanlı aydınları takip etmektedir (Okumuş, 2006:148-183).

İbn-i Haldun'un iktisadî görüşlerine ve buna karşı ileri sürülen yorumlara tesadüf edilen kaynaklardan birisi de *Risâle-i Tedbîr-i 'Umrân-ı Mülkî*'dir. Sözü geçen elyazmada, müellifin yer yer İbn-i Haldun'un asırlar önce temas ettiği konulara değindiği, karşılaştırmalar yaptığı ve bazı eleştirilerde bulunduğu görülmektedir.

3. RİSÂLE-İ TEDBİR-İ 'UMRÂN-I MÜLKÎ'DE İBN-İ HALDUN'UN GÖRÜŞLERİ VE BUNLARA İLİŞKİN YORUMLAR

Daha çok Batılı kaynaklara dayanarak hazırlanan *Risâle-i Tedbîr-i 'Umrân-ı Mülkî* isimli eserde Batılı kaynaklar haricinde, farklı bölümlerde, isim vermeden İbn-i Haldun'un umrân, nüfus ve iktisat ilmine ait görüşlerine değinilmiştir. Eserde yazar, özellikle kendi yorumlarını eklediği bölümde⁸, İbn-i Haldun'un devlet ve insan ömrü benzerliğine dair görüşüne eleştiri getirmiş; bunu kendi dönemiyle mukayese ederek sonuca vardığını kanıtlarıyla sunmuştur. Dolayısıyla hem İslam aleminde hem de Batı dünyasında önemli bir düşünür olarak kabul edilen İbn-i Haldun'un Mukaddimesinde yer alan birtakım düşüncelerinin henüz 19. yüzyılda kaleme alınan bir eserde kritiğinin yapılmış olması kayda değerdir. Bu noktadan hareketle, her iki eser arasında yapılabilecek bir mukayese İbn-i Haldun'un

⁸ Söz edilen bölüm risalede "İstitrâd" başlığı altında kaleme alınmış olup, 32b-37a sayfaları aralığını kapsamaktadır.

“Risâle-i Tedbîr-i ‘Umrân-i Mülki” Adlı Risâlede İbn-i Haldun...

düşüncelerinin 19. yüzyılda politik ekonomideki yansımalarını ortaya koyması bakımından önem taşımaktadır.

İbn-i Haldun’un tarih, umrân, asabiyet ve mülkle ilgili düşüncelerini dayandırdığı, medenî ve beşerî alanlarda görülen değişimleri çözerken başvurduğu iki unsur vardır: Bedevîlik ve Hadarîlik. O, bu unsurlardan hareketle sosyal yaşamı iki biçimde ele almıştır (Haldun, 2011:102). Bahsi geçen risalenin müellifi ise, İbn-i Haldun’un bu görüşlerine paralel olarak mal kavramını açıkladığı birinci fasılda, insanoğlunun yaşamı boyunca gereksinim duyacağı ihtiyaç kavramından söz etmiştir. Bu hususta ihtiyaç kavramının önemine,

“Nev’-i benî beşer mebde-i hilkat ve fitratından hulûl-ı ecel-i müsemmasına kadar menât-ı bekâ ve ma’âşî olan hâcât ve levâzıma muhtâc olup insânın hâcât ve levâzımı gerek hilkat-ı aslıyye ve gerek tabî’at-ı sâniyesi makamına kâ’im olarak...” (TUM, vr. 4a, sr. 3-6).

ifadeleriyle değinmiştir. İbn-i Haldun, bu konuya dair düşüncelerini şu şekilde dile getirmekteydi: *“Bilmek gerekir ki insan, hayatındaki bütün hal ve tavırlarında (doğma ve) yetiştirme çağından erginlik çağına ve ihtiyarlığa kadar kendisi için gıda ve nafaka olacak şeylere tabiatı icabı ihtiyaç duyar.”* (Haldun, 2011:693). Bu iki görüş karşılaştırıldığında, yazarın ihtiyaç kavramı hakkında İbn-i Haldun’la hemfikir olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca risale yazarı, ihtiyaç kavramının bedevîlik-hadarîlik yaşam tarzına göre şekillendiğine dikkat çekmiş ve insanların mensup olduğu toplumun yaşam tarzı doğrultusunda hareket ettiğini ifade etmiştir⁹. Bu çerçevede, iki farklı yaşam tarzının beraberinde getirdiği ihtiyaç kavramı hususunda, müellifin İbn-i Haldun’un görüşlerinden etkilendiği göze çarpmaktadır.

Üretime geçme ve kazanç sağlama konusunda iki müellifin de benzer düşünceleri ileri sürmüş olması, risale müellifinin İbn-i Haldun’dan ne derecede istifade ettiğini ortaya koymak açısından önemlidir. Zira İbn-i Haldun bu konuda *“Bilinmelidir ki, kesb (ve kazanç), sadece birşeyi edinmek ve elde etmek (iktinâ, tahsil) için gayret ve kasd etmek suretiyle vücuda gelir.”* (Haldun, 2011:694) biçimindeki düşüncelerine mukabil, risale yazarı,

“...bu dahi ma’lûm ola ki ecnâs-ı a’mâldan ‘amel-i zirâ’at nev’inden olsun ve gerek ‘amel-i ticâret ve ‘amel-i san’at cinsinden olsun bir cins mahsûlün hudûs ve husûlü ve rûtbe-i kemâle vusûlü iki emre mevkûf olup emrîn-i mezkûrînden biri re’y ve tedbîr ve biri tahrîk-i

⁹ “Şöyle ki efrâd-ı nâsdan bir şahıs bedâvet tavrına mülâzım ve me’lûf bir kabile cemâ’atinden ma’dûd bulunduğu halde hâcât ve levâzımı menât-ı bekâ-i insân olan me’kel ve meşârib ve sâ’ir eşyâ-i hakîre haddini ez-nesnede tecâvüz ider. Amma şahs-ı mefrûz merâsim-i hazâret ve esbâb-ı medeniyeti nisâb-ı kemâle imiş bir devlet ve saltanat ahâlîsinden bulunduğu sûretde hâcât ve levâzımı mevfûr olup ifâ ve ikmâline muhtâc olduğu envâ’-i zevât ve eşyanın hadd ve pâyânı olmadığı müstagnî-i kayd-ı beyândır. Pes insânın sûret-i ta’ayyüşü her hâlde bulunduğu hâl ve me’lûf ve mu’tâd olduğu ‘örf ve ‘âdât üzere câri olmağla...” (TUM, vr. 4a, sr. 9-17).

adâlat ve a'sâbla mübâşeret-i 'âmil-i bi'l-yeddir." (TUM, vr. 11b, sr. 15-19).

şeklindeki ifadelerinde belirttiği üzere, açık bir şekilde çaba ve niyete atıf yapmaktadır.

Müellifin, emek türleri ve dolayısıyla geçim yolları konusunda ortaya koyduğu görüş, İbn-i Haldun'a ait görüşlerden esinlendiği bir diğer husus olarak değerlendirilebilir. Buna ilişkin İbn-i Haldun, geçim yollarını tasnif ederken ziraat-hayvancılık, sanatlar ve ticarete vurgu yapmaktadır (Haldun, 2011:698-699). Onun bu görüşünün, benzer biçimde risale yazarı tarafından da kullanıldığı görülmektedir¹⁰. Bununla birlikte her iki tarafın da özellikle üzerinde durdukları ticaret konusu üzerinde aynı fikirde oldukları göze çarpmaktadır (Haldun, 2011:715; TUM, vr. 10a, sr. 20-23, vr. 10b, sr. 1-6). Ayrıca risalede yer alan, "...*'amel-i ticâretin menfa'ati 'âm ve 'umrân-ı mülk ve memleketde medhali külli olduğu mâ-lâ-keâmıdır.*" ifadesinden hareketle yazar, ticaretin bir yandan kamu yararına öte yandan bir memleketin bayındırlaşmasındaki, diğer bir deyişle, umrâna kavuşmasındaki ehemmiyetine vurgu yapmıştır (TUM, vr. 10b, sr. 10-11).

Risale yazarının, emek ve sermaye konusundaki düşünceleriyle İbn-i Haldun'un görüşleri arasında bir uyumluluk söz konusudur. Bu hususla ilgili olarak İbn-i Haldun, kazancın emeğin değerinden ibaret olduğunu savunmuş ve harcanan emeğe paralel olarak kâr ve kazancın da artacağına vurgu yaparak bu sürecin refah ve zenginlikte önem arz ettiğinin altını çizmiştir (Haldun, 2011:652-653). Onun bu düşüncesine karşılık risale yazarı, onunla aynı yöndeki düşüncelerini ifade ettikten sonra konunun anlaşılabilirliğini artırmak amacıyla somut bir örnek vermiştir. Bu doğrultuda, ona göre, sanayi ile meşgul olan bir kimse, elindeki sermayesini kullanarak zeytinyağı ham maddesi satın alır. Bunun neticesinde sabun üretimini artırır ve daha öncekinden fazla sermayeye sahip olur. Bu durum tekrarlandıkça kâr artar ve böylelikle kazanımı yenileyebilir, işyerini tamir ettirebilir ya da kullandığı araç-gereçleri artırabilir. Böylece sermayesinin artmasına paralel olarak işini büyütme imkânına da sahip olur. Bu bağlamda yazara göre, bu sürecin genele yayılmasıyla devletin zenginliği artar ve refah bulmasına zemin hazırlanır. Ayrıca yazar, ziraat ve ticaret gibi üretim faaliyetlerinde de durumun bu örneklerle benzerlik gösterdiğine işaret etmiştir (TUM, vr. 26a, sr. 20-23, vr. 26b, sr. 1-16).

¹⁰ "Pes husûl-ı mâli mücib ecnâs-ı a'mâlin icrâ ve ikmâlinde der-kâr olan suver-i 'adîde ve turuk-ı muhtelifeye min-vechin tahsîl-i 'ilm ve ma'rifet ve ve ihâtasına medâr-ı sühûlet olmak için musannifin ecnâs-ı a'mâli taksîm ve beynlerinde nev'an münâsebet ve mücâneset-i der-kâr olanları bir cümleye derc ve tertîb birle üç nev'-i külliye taksîm ve tenvî' idüp kısm-ı evvelini 'amel-i zirâ'at ve kısm-ı sâniyi 'amel-i san'at ve hirfet ve kısm-ı sâlisini 'amel-i ticâret ile tesmîye ve tavsîf iderler." (TUM, vr. 9b, sr. 2-7).

“Risâle-i Tedbîr-i ‘Umrân-i Mülkî” Adlı Risâlede İbn-i Haldun...

Nüfus konusu, İbn-i Haldun’un iktisadi görüşlerini temellendirdiği önemli faktörler arasındadır. Ona göre, nüfusun çokluğuyla yüksek refah, iktisadî canlılık ve şehirlerin gelişmişliği arasında sıkı bir ilişki vardır. Nitekim o, nüfusun çok olmasının toplumsal iş bölümünün artırılmasında etkili olacağını ve neticede ihtiyaç fazlası oluşturularak ekonomik bir bolluk ve refahın meydana getirilebileceğini savunmaktadır (Yıldırım, 2006:42). Onun bu görüşüne karşılık olarak risale yazarı, nüfus meselesine dair bilgi aktarırken genel olarak Malthus’un nüfus kuramından faydalanmıştır.

Malthus’un nüfus teorisine dair açıklamalarından itibaren müellif, İbn-i Haldun’un nüfusun fazla olmasının kazanım oluşturacağı yaklaşımına mukabil nispeten farklı bir görüşü ileri sürmüştür. Bu hususta müellif, insanoğlunun normal şartlar altında nüfusunun artmasına engel bir husus olmadığını ifade etmektedir. Bununla beraber, insanların yaşamlarını devam ettirebilmeleri için gerekli olan bazı ihtiyaçların, nüfusun artmasına bazı sınırlılıklar getirebileceğini de eklemektedir. Mesela yerleşik toplum tipindeki insanların, ilk olarak barınabilecekleri yerlere, hayatlarını idame ettirebilmek için yiyeceklere ve giyeceklere ihtiyaç duyduklarını dile getirmektedir. Bu açıdan, insanların kudretlerinin yettiği ölçüde nüfuslarında bir artış veya azalma meydana gelebileceğinin altını çizmektedir (*TUM*, vr. 29a, sr. 21-vr. 30a, sr. 19b). Nüfus meselesinde İbn-i Haldun’a katılmadığı anlaşılan müellif, görüşlerine delil oluşturması amacıyla örnek vermek yoluna girişmiştir. Bu hususla ilgili olarak, ekonomik kazançla nüfus arasındaki münasebeti mukayese etmiştir. Müellifin görüşlerinde, insanların ihtiyaçlarının artmasına veya azalmasına paralel bir nüfus politikasının ortaya çıktığı göze çarpmaktadır.

Politik ekonomi ilmini açıkladıktan sonra yazar, İbn-i Haldun’un insanla devlet ömrünün benzerlik taşıyabileceğine dair benzetmesine yer vermiştir. Bunu açıklarken de bu anlayışın kendi dönemleri için geçerli olmadığından söz etmektedir¹¹. İbn-i Haldun’a ait görüşü desteklemediği anlaşılan müellif, onun görüşünün neden geçerliliğini yitirdiği hakkında deliller sunmuştur. Yazara göre, temel problem geçmiş dönemlerde 19. yüzyıldaki gibi bir iktisat anlayışının olmamasıydı. Hatta yazar, bu durumu örneklendirmek için Batılı ve Doğulu devletleri kıyaslamaya tabi tutmuştur. Durumu bu çerçevede irdelerken Hind, Acem ve Buhara gibi Şarkî devletlerden zaman zaman çok güçlü ve ünlü hükümdarların çıktığını fakat siyasi yönden iyi bir konumda olmalarına rağmen devletlerine ve halklarına ait nizam ve tedbirlerin alınmasında ihmalkâr davrandıklarını ifade etmiştir. Bunun doğal bir sonucu olarak bu devletler zamanla güçlerini yitirmişlerdir.

¹¹ İbn-i Haldun’a göre, insan ömrü ile devlet ömrü benzerlik arz etmektedir. Yani her ikisi de doğar, büyür ve ölür. Bunu ileri sürerken o, devletlerin ömürlerinin her ne kadar kıranlara göre değişiklik geçirdiği kabul etse de, genel olarak üç neslin ömrünü aşmadıklarını ifade etmektedir. Buna göre İbn-i Haldun, bir devletin ortalama 120 yıl ayakta kalabileceğini dile getirmektedir. (Haldun, 2011:392-393).

Fakat Batılı devletler, Doğulu devletlerden farklı olarak yalnız dönemin şartlarına uymakla kalmamış; devlet ve milletinin refah seviyesini yükseltebilmek adına yeni düzenlemelerde bulunmaya gayret etmiştir. Yazar bir anlamda Batı'nın o dönemde siyasi bakımdan güçlü olmasının ve refah içerisinde bulunmasının gelişmelere açık ve üretken olmasından kaynaklandığını öne sürmüştür (*TUM*, vr. 34b, sr. 20-vr. 35b, sr. 17). Görüleceği üzere, İbn-i Haldun'un insan-devlet ömrü benzetmesini geçersiz bulan yazar, bunu dile getirirken onun düşüncelerinde hatalı olduğuna değinmemiş; aksine İbn-i Haldun'un bu düşüncesinin o dönemin var olan iktisadî anlayışından türediğini kabul eden bir tutum sergilemiştir.

İlimlerin ancak büyük bir umrânın ve yüksek medeniyetin bulunduğu yerde gelişeceğine temas eden İbn-i Haldun, bir dönem için Bağdat, Kurtuba, Basra ve Kûfe gibi şehirlerin ilim yuvaları olarak anıldığını, ancak kendi dönemi için Kahire şehrinin ilim bölgesi olarak başta geldiğine değinmiştir (Haldun, 2011:780-781). İbn-i Haldun'un bu görüşünü iktisadi bir anlayışla değerlendiren risale yazarı ise, kendi yaşadığı dönemde İngiltere ve Fransa devletlerinin bu konuda ileri geldiklerini dile getirmiştir (*TUM*, vr. 36a, sr. 16-vr. 36b, sr. 5). Yazarın düşüncelerinden hareketle, ilim sahasında yaşanan gelişmelerin Doğu'dan Batı'ya doğru seyrettiği görülmekte; belli başlı Batılı devletlerin hem iktisadi hem de diğer ilmi sahalarda öncülük ettikleri göze çarpmaktadır.

Yazar, önerilerinin hakkıyla icra edilmesi durumunda, Avrupa'da uzun bir sürecin ardından yaşanan gelişmelerin Osmanlı Devleti'nde yirmi yıl kadar kısa bir süre içinde gerçekleşebileceği ihtimalini vermiş ve bu konudaki ümitvari tavrını ortaya koymuştur¹². Onun bu düşünceleriyle İbn-i Haldun'un hanedanlığa çöken ihtiyarlığın bir daha kalkmayacağına ilişkin görüşü arasında bir uyumsuzluk dikkati çekmektedir. Zira İbn-i Haldun, hanedanların, dolayısıyla devletin uğrayacağı ihtiyarlığı doğal karşılamakta, bununla birlikte hanedanlar nezdinde yaşanacak bu süreci, tedavisi ya da ortadan kaldırılması mümkün olmayan bir unsur olarak nitelendirmektedir (Haldun, 2011:557). Öte yandan risale yazarı, politik ekonomiden etraflıca ve gereği gibi istifade edilmesi halinde olumlu gelişmelerin yaşanacağına dair sözler sarf etmekte ve devlet bünyesine kazandırılacak yeni unsurlara yönelik ümitli düşünceleriyle İbn-i Haldun'a oranla daha pozitif bir görüşe sahip olduğunu gözler önüne sermektedir.

¹²Müellif bu konudaki düşünceleri şu ifadelerle ortaya koymaktadır: “Şöyle ki düvel ve milel-i Avrupa'da tekrâr tecrübe ile bunca zemânda müceddeden icâd ve ihtirâ' olunan usûl ve nizâmâtın müceb ve muktezâsı müddet-i kalîlede memâlik-i mahrûse-i Devlet-i 'Aliyye'de tanzîm ve tesviye ve bi'l-fi'îl infâz ve icrâ kılınarak memâlik-i Avrupa devletlerinde iki yüz senede vücûda gelen âsâr-ı servet ve esbâb-ı âbâdânî ve ma'mûriyet inşa'allah-ı te'âlâ yirmi sene müddetde memâlik-i mahrûse-i Devlet-i 'Aliyye'de vücûda getirilmesi me'mûl değil belki rütbe-i yakine mevsüldür.” (*TUM*, vr. 42b, sr. 18-vr. 43a, sr. 1).

SONUÇ

Osmanlı Devleti’nde iktisadi düşünce literatürüne ilişkin kaynak eserler, siyasi içerikli eserlere kıyasla daha az ele alınan bir saha olmuştur. Bununla beraber Batı iktisadi düşüncesinden ilhamla telif edilen iktisatla ilgili eserlerin hazırlanması 19. yüzyıla kadar gecikmiş; aynı zamanda sınırlı kalmıştır. Henüz Tanzimat’ın ilanından birkaç yıl önce kaleme alınan ve mevcut kaynaklar arasında kronolojik bakımdan ilk sırada gelen *Risâle-i Tedbîr-i ‘Umrân-ı Mülkî* isimli risale, yazarın ifadeleriyle Osmanlı Devleti’ne olan minnet duygusundan ve yabancı dil bilmeyenlere politik ekonomi hakkında bilgi vermeyi amaçlamasından hareketle kaleme alınmıştır. Batı’da ortaya çıkan iktisadi politikalardan esinlenerek hazırlanmış olması, bu eserin özgün yanlarından birini ortaya koymaktadır. Osmanlı iktisat politikasına yeni bir soluk kazandırdığı anlaşılan bu eser, yazarın konuyu ele alırken tavsiye ettiği meselelerin daha sonraki süreçte vücut bulduğu göz önüne alındığında değerini gün yüzüne çıkarmaktadır. Bu yönüyle, bu eserin Tanzimat’tan evvel ve daha sonraki yeniliklerde önemli bir rolünün olduğunu dile getirmek mümkündür.

İbn-i Haldun (1332-1406) *Kitabü’l-İber* adlı eserine giriş mahiyetinde yazdığı *Mukaddimesi* ile haklı bir itibar kazanan İslam düşünürlerinden biridir. Onun ortaya koyduğu görüşleri sonraki dönemde pek çok araştırmacı tarafından dikkate alınmış; çok sayıda araştırmalara konu olmuştur. İbn-i Haldun’un eserinde insan, toplum, devlet, şehir ve medeniyet gibi belli başlı konular öne çıkarken, onun iktisatla ilgili düşünceleri de azımsanmayacak derecededir. Onun diğer fikirlerinde olduğu gibi, ekonomiye ilişkin düşüncelerinin de Osmanlı aydınlarının eserlerine tesir ettiği görülmektedir. Bunlardan birisi de 19. yüzyılda ele alınan ve belli noktalarda İbn-i Haldun’un düşüncelerinin kritiğini yapan *Risâle-i Tedbîr-i ‘Umrân-ı Mülkî* adlı eserdir. Esas olarak politik ekonomi meselesini ihtiva eden risalede, yararlanılan kaynaklar incelendiğinde farklı dillerde düşünür ve bilim adamlarından istifade edildiği göze çarpmaktadır. Batı dünyasından F. Quesnay, David Hume ve Malthus gibi isimler dikkat çekerken, Doğu dünyasından İbn-i Haldun’un da bazı önemli görüşlerinden ilham alınmıştır. Özellikle müellifin, gerek İbn-i Haldun’un görüşlerine katıldığı gerekse farklı düşündüğü noktaların ele alınması dikkate değerdir.

Çalışmada risale yazarıyla İbn-i Haldun’un ortak görüşe sahip olduğu konuların yanı sıra farklılık arz eden meselelerin de olduğu göze çarpmaktadır. Bu hususla ilgili olarak, ihtiyaç kavramına ilişkin görüşlerinde her iki yazar arasında bir tutarlılık mevcuttur. Nitekim müellif ihtiyaç konusunu ele alırken, İbn-i Haldun’un Bedevilik ve Hadarilik’e ithafen ortaya koyduğu yorumlara katılmaktadır. Bu suretle risale yazarının, insanların bağlı oldukları toplumun yaşam tarzı doğrultusunda hareket

ettikleri ve iki farklı hayat tarzının beraberinde getirdiği ihtiyaç mefhumu meselesinde İbn-i Haldun'un görüşlerinden etkilendiği dikkat çekmektedir.

Emek ve sermaye konusu, her iki ismin üzerinde ittifak ettikleri meselelerden bir diğeridir. Buna göre, kazancın emeğin değerinden ibaret olduğunu savunan İbn-i Haldun'la aynı düşünceleri paylaşan yazar emekle sermaye arasında bir paralellik bulunduğunu ortaya koymaya çalışmıştır. Ayrıca geçim konusunda başvurulan ziraat, sanayi ve ticaret gibi emek türlerinde de iki yazara ait düşüncelerin bağdaştırılabilir.

Nüfus konusu da İbn-i Haldun'un önem verdiği konulardan biridir. O nüfus ile üretim arasında sıkı bir ilişki olduğuna vurgu yaparak fazla üretimin fazla nüfusla gerçekleşebileceğine atıf yapmıştır. Ancak risalenin müellifi bu konuda onun görüşlerine ters düşecek bir anlayışa sahiptir. Müellif bu hususta onun görüşlerinden ziyade nüfus kuramcısı Malthus'un görüşlerine katılmış ve onun düşüncelerine yer vermeyi uygun bulmuştur. Nüfus meselesini ele alırken müellif, birtakım açıklamalar yaparak konunun anlaşılır kılınmasına da gayret etmiştir.

İbn-i Haldun ile risale yazarının üzerinde anlayamadığı konulardan bir diğeri, onun insan ömrü ile devlet ömrünü benzetmesine dair olan görüşleridir. O, Mukaddimesinde belirttiği üzere, umrân başlığını verdiği kısımda, devletlerin ortaya çıkışları ve tarihi serüven içerisinde uğradıkları aşamalardan ötürü devletlerle insan ömrünün benzerlik arz ettiği kanaatinde. Bu konuda müellif, İbn-i Haldun'a katılmadığını ve bunun sebebinin de onun yaşadığı dönemde politik ekonominin olmamasına işaret ederek ispatlamaya çalışmaktadır. Müellifin İbn-i Haldun'a ait olan bu görüşe katılmamasının esas nedeni farklı dönemlerde birbirinden ayrı iktisadi düşüncelerinin ortaya çıkmış olmasıdır. Bu sebeple müellif İbn-i Haldun'un düşüncelerinin kendi dönemi için geçerliliğini yitirdiğinden söz etmiş, dolayısıyla bu konuda ona katılmadığını açık bir şekilde kanıtlarıyla belirtmektedir.

Sonuçta risale müellifinin İbn-i Haldun'un birtakım görüşlerinden etkilendiği ve bunun yanı sıra, bazı görüşlerine de eleştiri getirdiğini ifade etmek mümkündür. Bu bağlamda, İbn-i Haldun'un iktisadi düşüncelerinin etkisinin 19. yüzyılda bir Osmanlı aydınına değin uzandığını belirtmek gerekir. Ayrıca çok yönlü fikirleriyle geniş bir kitleye hitap eden düşünceleriyle İbn-i Haldun'un Osmanlı fikir adamlarını özgün düşüncelerden alıkoymadığının da altını çizmek gerekir. Zira müellifin kaynak belirtmeden İbn-i Haldun'un görüşlerine katıldığı ya da eleştirdiği noktalarda, bilimsel bir biçimde yaklaşım sergilediği görülmektedir.

Genel itibarıyla bu iktisat elyazmasında, bir yanda belli bir noktaya değin İbn-i Haldun'un görüşleriyle uyum dikkati çekerken, diğer yandan nesnel bir tutumla eleştirilerin olduğunun altını çizmek gerekir. Bu

“Risâle-i Tedbîr-i ‘Umrân-i Mülkî” Adlı Risâlede İbn-i Haldun...

çerçeve, 19. yüzyılda modernleşmeye dair adımlar atan Osmanlı Devleti’nde İbn-i Haldun’un birtakım görüşlerinin olduğu gibi kabul edilmediği bu risalede görülmektedir. Bu yönüyle İbn-i Haldun’un görüşlerinin bu tarzda bir yaklaşımla ilk iktisat elyazması olarak nitelenebilecek bir eserde yer alması öneme haizdir.

Metin AYDAR

KAYNAKÇA

- Anonim, Risâle-i Tedbîr-i ‘Umrân-ı Mülkî, Vienna National Library, Codex Mixt. 1169.
- Aydın, K. A. (2015). *İbn-i Haldun’un toplumsal ve iktisadi görüşleri*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, İstanbul.
- Çağrıncı, Mustafa. (1988). “Asabiyet”. *TDVİA*, C. III, ss. 453-455.
- El-Husrî, S. (2001). *İbn-i Haldun üzerine araştırmalar*. (Hzl. Süleyman Uludağ). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Haftacı, V. (2014). *İktisadi düşünceden yönetim düşüncesine*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Haldun, İ. (2004). *Mukaddime*, (Hzl. Halil Kendir). Ankara: Yeni Şafak Yayını.
- Haldun, İ. (2011). *Mukaddime*. C. 1, (Hzl. Süleyman Uludağ). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Haldun, İ. (2011). *Mukaddime*. C. 2, (Hzl. Süleyman Uludağ). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Okumuş, E. (2006). İbn-i Haldun’un Osmanlı düşüncesine etkisi. *İslam Araştırmaları Dergisi*. S. 15, ss.141-185.
- Ortaylı, İ. (2007). *Batılılaşma yolunda*. İstanbul: Merkez Kitaplar Yayınevi.
- Sanay, Eyyüp. (2007). *İbn-i Haldun ve Düşünceleri*. Gün Yayınları.
- Süreyya, M. (2000). *Sicill-i Osmanî*. C. 4, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Toynbee, A. (1962). *A study of history III, The growth of civilizations*. New York: Oxford University Press.
- Yalçın, A. (1976). *İktisadi doktrinler ve sistemler tarihi*. Ankara: Ekonomik ve Sosyal Yayınlar.
- Yıldırım, E. (2006.) *İbn-i Haldun’un iktisadi ve mali düşünceleri*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Kütahya.

A SOCIOLOGICAL ANALYSIS OF ISLAMIC REVOLUTIONARY MOVEMENT OF 7TH CENTURY CE

Farid BIN MASOOD¹

Geliş Tarihi/Received Date: 17.10.2017-Kabul Tarihi/Accepted Date: 10.01.2018

Doi: 10.30913/alinterisosbil.368258

To cite this article: Bin Masood, Farid, "A Sociological Analysis Of Islamic Revolutionary Movement Of 7th Century Ce", *Alinteri Journal of Social Sciences (AJOSS)*, V. 2, I. 3, 2018, pp. 77-96.

Abstract

Although the modern sociology has its roots in positivistic epistemology, in alternative discourses, pre-Comte literary figures and other social figures are considered sociologists by many due to their work and writings regarding society. Prophet Muhammad can also be studied by many as a sociologist in the light of the divine book he presented and his sayings. A sociological analysis of the revolution that was brought about in the 7th century Arabia is performed in this research in the light of his quotes and the book, Quran. Herbert Blumer and others suggested the steps of social movement, in the same way, eight steps of revolution are suggested in this analysis of revolution that are; (i) Emergence and propaganda of revolutionary idea / ideology, (ii) Organization and Integration of the members of the movement, (iii) Training of the members, (iv) Passive resistance with patience, (v) Agitation or active resistance, (vi) Armed or Physical conflict/ Direct Confrontation, (vii) The establishment of a system/ Institutionalization, and (viii) Outward expansion/ Export of the revolution . Study of other revolutions in the history can easily be reduced to these stages and these stages can easily be replicated in other cases.

Keywords: Social Movement, Revolution, Islamic Sociology, Muhammad.

7. Yüzyılın İslam Dönüşüm Hareketinin Sosyolojik Analizi

Öz

Modern sosyolojinin kökleri pozitivist epistemolojide olmasına rağmen, alternatif söylemlerde, Comte öncesi edebi şahsiyetler ve diğer toplumsal figürler, toplumla ilgili çalışmaları ve yazıları nedeniyle birçokları tarafından sosyolog olarak kabul edilir. Peygamber Efendimiz Muhammed 'in sunmuş olduğu ilahi kitabı ve sözleri ışığında sosyolog olarak tabir edebileceğimiz kişiler tarafından kendisi çalışılabilir. 7. yüzyıl Arabistan'da meydana gelen devrimin sosyolojik bir analizi, bu çalışmada, Kur'an-ı Kerim ve peygamber efendimizin sözleri ışığında gerçekleştirilmiştir. Herbert Blumer ve diğer sosyologlar sosyal hareketin adımlarını önerdi ve aynı şekilde bu devrim analizinde sekiz adım önerildi. Bunlar; (i) Devrimci fikir / ideolojinin doğuşu ve propagandası, (ii) Hareket üyelerinin örgütlenmesi ve entegrasyonu, (iii) Üyelerin eğitimi, (iv) Sabırlı pasif direniş, (v) Ajitasyon veya aktif direnç, (vi) Silahlı veya fiziksel çatışma / Doğrudan çatışma, (vii) Bir sistemin / kurumsallaşmanın kurulması ve (viii) Dışa doğru genişleme / Devrimin ihracatı. Tarihin diğer devrimlerinin incelenmesi bu aşamalara kolaylıkla indirgenebilir ve bu aşamalar diğer durumlarda kolayca uygulanabilir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Hareketler, Devrim, İslami Sosyoloji, Muhammet.

---

¹ M.A. in Sociology, University of Karachi, Pakistan. faridbinmasood8@gmail.com , +923122755107

INTRODUCTION

The classical sociologists, especially the Europeans who laid the theoretical base of sociology, developed it with the scientific epistemology. The positivism presented by August Comte, its founder, made it evident that only empirical observations will be the source for studying, examining and analyzing the society. He ruled out abstract speculative, subjective opinionative, mythical and religious explanations of society as a part of sociology. People holding to this epistemological view of sociology call it a 'new science' (Mazlish, 1989; Hammond, Cheney, & Pearsey, 2015; Moore, 2012; Shepard, 2013).

However, there is a parallel discourse that considers sociology to be just a renovated and updated version of the social thought that has existed as long as other sciences. Ellwood (1902, 227) stated that for those who rejected the mechanical view of science with the idea that the scientific interpretation of society must be limited, don't consider it as a new science that emerged in the early nineteenth century.

Hence, the social thought, explaining society in a rationalized manner had existed from the ancient times, as old as the Babylonian period. The Hammurabi's code, the oldest existing legal code, dates back to 1750 BC (Code of Hammurabi 2016). It depicts the social thought of that era. Quran is one of the surviving and authentic religious texts, which also contains teachings related to social interaction and society. Even those who don't believe in Muhammad (peace be upon him) as a prophet, and don't accept his claim that this book is revealed by God, still acknowledge that this is the same book that Muhammad (peace be upon him) gave to his people (Rhodes 2002).

Since the mid of nineteenth century, people have rendered the life of the Prophet Muhammad (peace be upon him) in different ways, projecting their messages in diverse manners to varied audiences. This ranges from apologetical to allegorical, socialistic to modern interpretations of the Prophet (Roded 2007). Prophet Muhammad (peace be upon him) can also be studied as a sociologist in the light of the sociological accounts of the Quran and his Sunnah². This paper is an effort to discuss his life to understand his view and practice of a revolutionary social movement.

Social movement is studied as a subheading for collective behavior in modern sociology (Hunt and Horton 2004). Defining what, exactly, a social

---

² Sunnah (سنة, Arabic: Path) also used as a synonym to Hadith (حديث, Arabic: News or Saying) is the verbally transmitted record of the teachings, deeds and sayings, silent permissions (or disapprovals) of Prophet Muhammad (peace be upon him), as well as various reports about Muhammad's companions. Along with the Quran, the Sunnah makes up the two primary sources of Islamic theology and law.

movement is can be difficult. "At one end are those forms marked by their contagious spontaneity and lack of structure, such as fads, trends, and crowds. At the other end are interest groups whose primary characteristic is a well-developed and stable organization often impervious to spontaneous demands from their members. In the middle are social movements" (Freeman and Johnson 1999, 1). They are "involved in conflictual relations with clearly identified opponents; are linked by dense informal networks; [and they] share a distinct collective identity" (Christiansen 2009, 15).

One of the earliest sociologists to study social movement processes was Herbert Blumer, who identified four stages of social movements' lifecycles. The four stages he described were: "social ferment," "popular excitement," "formalization," and "institutionalization" (Christiansen 2009). Since his early work, scholars have refined and renamed these stages but the underlying themes have remained relatively constant. Today, the four social movement stages are known as:

- Emergence,
- Coalescence,
- Bureaucratization, and
- Decline (Stuckler and Siegel 2011, 171)

The type of social movement which is known as revolution comprises of a radical change that effects almost entire system (Britannica 2016). This change occurs in the very fundamental concepts and notions of the ideology of a preexisting society. Dale Yoder (1926) has discussed the definitions of revolution by various sociologists. Henry Mayers Hyndman (1912) defines revolution as, "*Revolution, in its complete sense, means a thorough economic, social and political change in any great human community*" (p. 12). Although there are views that say that revolution can be referred as major change in any one of those dimensions without affecting the others (Yinger and Katz 2001), still the greater revolution will be one which affects all of the dimensions of the social life. In contrast, the movements that preserve the existing values but will provide improved means of implementing them are called reform movements (Turner n.d.).

Tahir ul Qadri (2001) in his biography of Prophet Muhammad (peace be upon him) writes regarding the need of a revolution:

"The basis for revolution at this level is also provided by this dissonance because the interests of human beings generally clash and this clash of interests induces a condition of collective contradiction in them which assumes the complexion of class conflict at social level. The Quran has referred to this collective contradiction in these words: "We said: Get ye

down, all (ye people), with enmity between yourselves. On earth, will be your dwelling-place and your means of livelihood - for a time." (2:36)

Clash of material interests leads to political and economic contradictions at the collective level and no secular and man-made system has ever issued a prescription to eliminate these conflicts of interests, except the revealed guidance. Quran in the next verse says: *"We said: Get down all of you, then whenever there comes to you Guidance from Me, and whoever follows My Guidance, there shall be no fear on them, nor shall they grieve. (2:38)" (316).*

The enlightenment separation of church and state also caused a divide in individual and public life spheres. If a person has religious views, his life is divided into religious and secular levels. Even if we just focus the secular part of the life, it was Islam that provided the most profound revolution and Prophet Muhammad (peace be upon him) who brought it about. Michael Hart in his book, "The 100," where he ranks Prophet Muhammad (peace be upon him) as the most influential personality in the history of mankind, writes: *"He was the only man in history who was supremely successful on both the religious and secular levels" (Hart 1978, 3).*

Rather than a descriptive narration of a sanctified history, a pragmatic analysis of the revolution would be beneficial, especially when analyzed it into contemporary context. (Qadri 2000, 75). Similarly, since this revolution was most encompassing, a better methodology of revolution could be extracted from the analysis of Prophet's revolution. (D. I. Ahmed 2008, 24).

In this analysis the revolutionary movement of Prophet Muhammad (peace be upon him) is categorized under eight sub-headings, which are in fact stages of his social movement. These stages are inspired by various biographies of the Prophet Muhammad. (Qadri, 2000; Ahmed D. I., 2008; Maudoodi, 1980).

1. Emergence and propaganda of revolutionary idea / ideology
2. Organization and Integration of the members of the movement
3. Training of the members.
4. Passive resistance with patience
5. Agitation or active resistance
6. Armed or Physical conflict/ Direct Confrontation
7. The establishment of a system/ Institutionalization
8. Outward expansion/ Export of the revolution

I. Emergence and Propaganda of Revolutionary Idea/Ideology

The revolutionary idea must be regarding at least any one of the collective sections of the social life. This means, it must deal with at least social, economic or political system (Yinger and Katz 2001). Secondly, it must challenge at least one of the contemporary ideas prevailing in the society (Revolution 2016).

In the case of the revolutionary movement of Prophet Muhammad (peace be upon him), it was the ideology of Tawheed³. It did contradict all the status quo categories of collective life i-e politics, economics and social life. By proclaiming Tawheed, oneness of God, in the political sphere of life, it targeted the ruling classes, may it be the kings, aristocrats or democrats. By claiming that the only one having the power and right to rule and legislate is God. The authority and sovereignty lied with God alone. Mankind was made the Caliph⁴ (vicegerent); one who does not have his own authority, but is appointed only to implement the laws given by God.

This can be inferred from the following verses of Quran:

"The command rests with none but God." (6:57)

"His is the Creation and the Command." (7:54)

"Say, O God! Owner of Sovereignty, You give sovereignty to whom You will and You take sovereignty away from whom You will." (3:26)

Tawheed in the realm of economics declares that the real owner of every property is only He, the almighty, while the relation of humans with the wealth is just like a trustee, who can just use that property per owner's will.

"To God belongs the dominion of the heavens and the earth and whatever is within them." (5:120)

Akbar Ahmed (2002), the historian, writes about the Arab's consciousness about Tawheed regarding economics,

"Hard-headed men, they were also concerned about the effect of his teachings on trade" (p. 19).

The Tawheed, when taken as an ideology of social life, claims that God is the creator of all, hereby all are the creation of the same and therefore all are equal before Him. No superiority is for anyone except with the most pious one. Quran states:

"O mankind, indeed We have created you from one male and female and made you peoples and tribes that you may know one another. Indeed, the

---

³ Tawheed (توحيد Arabic: the oneness [of God]) is the indivisible oneness concept of monotheism in Islam. Tawheed is the religion's most fundamental concept and holds that God (God) is One (Al-Ahad) and Single (Al-Wāhid). Because of the principle of Tawhid the Islamic belief in God is considered Unitarian.

⁴ A Caliph or Khalifa (خليفة Arabic: A vicegerent or successor), is a person considered a political and religious successor to the Prophet Muhammad (peace be upon him) and a leader of the entire Muslim community.

most noble of you in the sight of God is the most righteous of you. Indeed, God is Knowing and Acquainted." (49:13)

This was the idea Muhammad (peace be upon him) came up with. He used to say:

"O people! Say there is no God but God, you will succeed!" (Musnad Ahmad, Hadith No. 15695)⁵

People at that time knew the implications of saying "La ilaha Illa God" (there is no God but God). They knew, to which extent this claim would hit their existing socio-politico-economic system. Those who became his enemy were fully aware of the implications of this claim.

Syed Abul Aala Maudoodi (2013) writes about the effect of Tawheed in the society,

"He had denounced their way of life. He had cut at the roots of priest-craft. He had inveighed against all distinctions of high and low between human beings, and had condemned the prejudices of tribe and race as sheer ignorance; and he wanted to change the whole structure of society which had been handed on to them from time immemorial" (41).

H. A. R. Gibb (1970), the historian describes how the revolution of Prophet Muhammad (peace be upon him) was throughout dipped into his ideology:

"From the beginning of his career as a preacher his outlook and his judgment of persons and events were dominated by his conceptions of Gods government and purposes in the world of men." (p. 16)

Quran was used as a tool for the propagation of this idea. Quran served as a reminder for the person propagating it and as a tool of propagation at the same time. Quran mentions:

And verily, this (the Quran) is indeed a Reminder for you (O Muhammad) and your people, and you will be questioned (about it). (43:44)

Then this idea must be propagated using all possible media that is ethically in line with that ideology. To be noted that the most important of all propagating media is person's own character. The Prophet Muhammad (peace be upon him) was called Al-Sadiq (the true) and Al Amin (the trustworthy) before his claim of prophet hood by the pagans of Makkah. (Mubarakpuri 2000). The Quran appeals the audience by presenting the personality of Prophet Muhammad (peace be upon him) as a proof of authenticity of his claim:

"I dwelt among you a whole lifetime before it (was presented to you). Then will you not reason?" (10:16)

---

⁵ The in-text citations for Hadiths will be given in this format. For example, Musnad Ahmad is the name of the book and later comes the hadith number from that book. The numbering of hadiths will be standardized to the online encyclopedia of Hadith at <http://library.islamweb.net/hadith>.

However, in the initial stage the leader should work secretly till the masses are accustomed to the details of that revolutionary idea and the number of believers in that idea becomes sufficient enough to give all sorts of sacrifices willingly. In this way the work of propagation can continue even if the leader is temporarily prevented from doing so (Roded, 2007).

II. Organization and Integration of the Members of the Movement

When there are some people who answer the call to this ideology, they must be tied together in an organized form. This organization should be in a disciplinary form and with new cadres that are different from prevailing hierarchy and stratification of the status quo. This must be based on the commitment and sacrifices made by the members for the cause. Prophet Muhammad (peace be upon him) explained this in his last sermon:

"O People! Your Lord is one and your father Adam is one. There is no favoritism of an Arab over a foreigner or a foreigner over an Arab and neither red skin over black skin or black skin over red skin, except through righteousness" (Musnad Ahmad, Hadith No. 22871).

In Quran, the stratified distinction is made for the committed and sacrificing members:

"Not equal among you are those who spent before the conquest [of Makkah] and fought [and those who did so after it]. Those are greater in degree than they who spent afterwards and fought." (57:10)

To strengthen the social fabric between the members of the organization, a fraternity of brotherhood was formed by the Prophet (peace be upon him), which is famously known as Muwakhhat⁶. The members remained abided to this brotherhood to such an extent that after the session of Muwakhhat, an *Ansari*⁷ took his *Muhajir*⁸ brother to his home and said, this is my house and shop; I will divide them into two, one for you and other for me. These are my two wives; I will divorce one of them which you like for you to marry her (Sahih Bukhari, Hadith No. 3520).

H. G. Wells (1922), an English author, historian and journalist, writes in his book "A short history of the world":

"And a third element of strength lay in the insistence of Islam upon the perfect brotherhood and equality before God of all believers, whatever their color, origin or status"⁹ (252).

---

⁶ The people who had migrated with him from Makka (Muhajireen) and the local Muslims who lived in Madina (Ansar) had been brought up in different environments and there was a great difference in their thinking and culture. Moreover, the tribes of Aws and Khazraj, who made up the Ansar, were sworn enemies of each other and had been fighting for over a hundred years. He paired off each Muhajir with one Ansar and declared them brothers. The generous Ansar gave over one half of their wealth to their new brothers so that they could live comfortably in Madina.

⁷ Ansar (انصار) Arabic: Helpers), were the native Muslims of Medina (Yathrib).

⁸ Muhajirs (مهاجر) Arabic: Migrators), were those Muslims who migrated from Mecca or any other place to Medina before the conquest of Mecca.

⁹ In some secondary sources following quotation is also mentioned, but it wasn't found in recent versions of this book. However some mention that the following quotation is from his other

Sir William Muir (1861) acknowledges the difficulty of this tremendous work, done by Prophet Muhammad (peace be upon him):

“The first peculiarity, then which attracts our attention is the subdivision of the Arabs into innumerable bodies ... each independent of the others restless and often at war amongst themselves; and even when united by blood or by interest, ever, ready on some insignificant cause to separate and give way to an implacable hostility... The problem had yet to be solved, by what force these tribes could be subdued, or drawn to one common center; and it was solved by Mahomet [Muhammad]” (235).

A strict discipline in the group is needed, keeping in mind what kind of work is ahead them. In the case of Prophet Muhammad (peace be upon him), he was a prophet, and the relation of prophet and his followers is self-evident. One who admits that Muhammad (peace be upon him) is a prophet, would surely have a belief that whatever he says is from God, thus obligatory. As Prophet Muhammad (peace be upon him) used to say:

“Whoever obeys me, in fact he obeys God and whoever disobeys me, disobeys God.” (Sahih Muslim, Hadith No. 3423)

However, as a tool for organization, he used the Bayiah¹⁰(pledge), an oath that the member took at the time of recruitment:

“It is reported from Ubada bin aṣ-Ṣāmit r.a.11 that he said that we pledged to the Messenger of God to listen and obey, both in times of hardship and ease. When we felt energetic and when we felt tired, that we would not contend with the orders of whoever was entrusted with it, that we would speak the truth or stand firm in the way of truth wherever we may be, and that we would not fear the blame of the blamers” (Sahih Muslim, Hadith No. 3432).

One of the most important part of this organization was called Shura¹²(consultation). The leader, must not be authoritarian, but must consult

---

book, ‘The Concise History of the World’, which isn’t available. “Although the sermons of human freedom, fraternity and equality were said before also, and we find a lot of them in Jesus of Nazareth, but it must be admitted that it was Muhammad who for the first time in history established a society based on these principles.”

¹⁰ Bayiah, (Arabic: بيعة) pledge), was a way of Prophet (peace be upon him) to enter someone into Islam or to get oath of allegiance by his followers for some task. It was a type of oath taking. This method was later used for the symbol of loyalty by the people for the ruler, symbol of joining a battle and in the spiritual sense to submit oneself to a spiritual master (murshid or sheikh) in exchange for the spiritual knowledge and guidance which he gets from him.

¹¹ Ubadah ibn aṣ-Ṣāmit (Arabic: عبادة بن الصامت) was a companion of Muhammad (peace be upon him) and one of the successful commanders of Muslim army and also served under the Rashidun caliphs Abu Bakr r.a. and Umar r.a. He was one of the main field commanders during the Muslim conquest of Egypt, sent with reinforcement from Medina. He served in Egypt as a corps commander from 640 to 642.

¹² Shura (Arabic: شورى) is an Arabic word for "consultation". The Quran and Muhammad (peace be upon him) encourage Muslims to decide their affairs in consultation with those who will be affected by that decision.

his followers in his decisions. Quran commands: *"And consult them in the affairs. Then when you have taken a decision, put your trust in God, certainly, God loves those who put their trust [in Him]."* (3:159)

While praising the attributes of those people of revolution, Quran states:

"And whose affair is [determined by] consultation among themselves." (42:38)

III. Training of the Members.

This step is of intense importance. Social movement is based on the activity of trained members. In the case of Prophet Moses (peace be upon him), he was not able to conquer the Jerusalem, even though he was a God-directed prophet and had miracles, because of untrained members. His members refused his call to fight at the last moment of action. Quran quotes the reply of the members of Moses's people:

"O my people! Enter the holy land (Palestine) which God has assigned to you, and turn not back (in flight) for then you will be returned as losers..." They said: *"O Musa (Moses)! We shall never enter it as long as they are there. So go you and your Lord and fight you two, we are sitting right here."* (5:21,24)

Syed Abul Aala Maudoodi (1980) credits this step as the most important part of the social movement of the Prophet Muhammad (peace be upon him). He writes,

"The Islamic revolution brought about by the holy prophet (peace be upon him) was the outcome of years of toil- years spent in producing men suitable for the cause and in changing the outlook of the people by propagating the teachings of Islam." (100)

Untrained members are of no use. They will either be left behind the goal at hard time or will transgress the limits. Quran mentions this transgressing as a preconceived threat for the Muslims: *"And fight in the way of God with those who fight with you, and do not exceed the limits, surely God does not love those who exceed the limits."* (2:190)

The ideology must always be fresh in mind. Not a second must pass that the ideology should refrain from the minds of the members. The tool used by the Prophet (peace be upon him) for this purpose was the Quran. *"And remind (by preaching the Quran, O Muhammad (peace be upon him)) for verily, the reminding profits the believers."* (51:55)

If the idea is materialistic only, the training will be accordingly focusing only the material progress, and while an idea having a spiritual core, will require spiritual training also.

"He it is Who sent among the unlettered ones a Messenger (Muhammad (peace be upon him)) from among themselves, reciting to them His Verses, purifying them (from the filth of disbelief and polytheism), and

teaching them the Book (Quran) and Al-Hikmah (Wisdom). And verily, they had been before in manifest error." (62:2)

The narcissism, prejudice and ego must be eradicated from the consciousness if it comes at contrast with the ideology, because it becomes greatest obstacle.

"O you who believe! Stand out firmly for justice, as witnesses to God; even though it be against yourselves, or your parents, or your kin, be he rich or poor, God is a Better Protector to both (than you). So follow not the lusts (of your hearts), lest you may avoid justice." (4:135)

Prophet Muhammad (peace be upon him) never took revenge for his own sake, but for the sake of God and Islam (Sahih Muslim, Hadith No. 2327). Ali¹³, once during a battle was about to kill a rival, just then he spat on Ali's face. Ali promptly left him and exclaimed that moment ago he was going to kill him for the sake of God but now he thinks that a proportion of my anger and revenge would be mixed in killing the rival and that he didn't want his pure actions for God to be mixed by his passions (Rumi 1974, 379).

Had not been such the case, the wars fought during this movement would have seen such drastic killings which could also have provided them a chance to take all family and clan based revenges during these battles. No major revolution has been brought about without a large number of casualties. Russian revolution of 1917 alone left 13 million people dead. While in the social movement of Prophet Muhammad (peace be upon him), 80 expeditions caused only 1018 deaths, including 259 Muslims and 759 non-Muslims (Khan 2000). The conquest of Makkah, the event of declaration of an Islamic state all over the Arabian Peninsula, cost only 30 lives (A. Ahmed 2002, 23).

A tendency to sacrifice every other interest for the interest of revolution is required in this process.

"Say: If your fathers, your sons, your brothers, your wives, your kindred, the wealth that you have gained, the commerce in which you fear a decline, and the dwellings in which you delight are dearer to you than God and His Messenger, and striving hard and fighting in His Cause, then wait until God brings about His Decision (torment). And God guides not the people who are Al-Fasiqun (the rebellious, disobedient to God)." (9:24)

Lastly, the training has to be done in a gradual manner. A new worldview and life style is difficult to embrace at once. God kept this pattern of progressive and step by step revelation in Quran also. The abolishment of usury, alcohol, gambling etc. took years and they were banned step by step. Quran comments on this:

---

¹³ Ali ibn Abi Talib (Arabic: علي بن أبي طالب 13th Rajab, 601 or 600–661) was the cousin and son-in-law of the prophet Muhammad (peace be upon him). He ruled over the Islamic Caliphate from 656 to 661.

"And those who disbelieve say: "Why is not the Quran revealed to him all at once?" Thus (it is sent down in parts), that We may strengthen your heart thereby. And We have revealed it to you gradually, in stages." (25:32)

Prophet Muhammad (peace be upon him) ordered his companions to follow the similar methodology when calling people to Islam.

When the Prophet Muhammad (peace be upon him) sent Muadh bin Jabl to Yemen as a governor, he said, *"Firstly, call them toward the testimony over monotheism and my prophet hood. When they obey you in this, tell them that God has ordered them five prayers a day. When they obey you in this, tell them that God has made a portion of their wealth as obligatory charity which would be taken from their rich and distributed in their poor."* (Sahih Bukhari, Hadith No. 1313)

Syed Abu Aala Maudoodi (1980), while discussing the gradual change, writes,

"The best example of this gradual change is the revolution brought about by the Holy Prophet (peace be upon him) in Arabia...he did not enforce the entire body of Islamic Law at once. Instead of that, the society prepared gradually for their enforcement." (95)

Often, the reformist social movements don't face conflict, but a revolutionary social movement, which tends to change the previously existing system and its fundamentals, will surely have a phase of conflict. It must be clear that the initiative of the conflict will have to be taken by revolutionary party. Since the previously system is running and is established, it is the revolutionary party which claims to stamp out the current system, hence the initiative of conflict is by revolutionary party itself. Israr Ahmed (2008) explains this phenomenon,

"Conflict is created in a society by these revolutionary people. Otherwise the people are quite content and satisfied with the existing state of affairs. There were the rich and there were the poor; the poor accepted their lot in life as fate and the rich were living in the lap of luxury. The slave is fulfilling his duties, he knows that it is his fate, God has made him a slave. That is why Marx has said that the religion is the opium of masses." (28)

However, this phase requires a great time spent in preparing the masses for this stage. Butko (2004), in his analysis of political Islamist scholars says, "All the Islamists examined here share the view that there must be an extended period of preparation and education and the dissemination of the Islamic message (i.e., 'Islamisation') prior to engaging in a frontal attack, or a 'war of movement', against the ruling hegemon" (57).

IV. Passive resistance with patience

It is natural that when you challenge a prevailing system and annul it, the custodies of that system won't sit easily and let the revolutionary party do what they want to do. There will be some stages of persecution from the

opponents. Firstly, there will be mocking and ridiculing, calling names such as fanatics and deviants. Quran consoles the Muslims and guide them for this stage,

"We do indeed know how thy heart is distressed at what they say." (15:97)

"And be patient with what they say, and keep away from them in a good way." (73:10)

The second stage of persecution comes if the leader and his followers bear all this mocking, they will move from verbal persecution to actual persecution when they fear the growing numbers of the revolutionary party and their steadfastness. The key for the revolutionary party to overcome this stage of persecution is pure patience, no retaliation and being steadfast on their stance.

Muslims at this point were commanded by their leader, Prophet Muhammad (peace be upon him) that:

"Have you not seen those who were told, "Restrain your hands [from fighting] and establish prayer and give zakah"? (4:77)

Khabbab bin Al Art¹⁴ was persecuted by his masters who laid him on burning coals, and coals were extinguished by his melting fat (A. N. Isphahani 1988, 144). He got branded at his body on seven places due to this persecution (Sahih Bukhari, Hadith No. 5900). When he came to the Prophet Muhammad (peace be upon him) telling about the persecution and requesting the permission to fight, the Prophet (peace be upon him) told him that he was being hastened (Sahih Bukhari, Hadith No. 3366).

The family of Yasir¹⁵ was killed by severe persecution by Abu Jahl¹⁶. Yasir's wife was killed by the wound of spear in her abdomen. He too was killed by Abu Jahl, who splitted his body into parts by tying him with two horses. Yet, at this point the Prophet (peace be upon him) said, *"O Family of Yasir r.a. be patient for you will find your house in Jannah¹⁷!"* (Mustadrak Hakim, Hadith No.5620).

This patience is necessary because if the party shows any retaliation in reaction, there will be a natural or legal justification for the status quo that

---

¹⁴ Khabbab ibn al-Aratt (Arabic: *خَبَّابُ بْنُ الْأَرْتِ*) was from Najd, from the tribe of Banu Tamim. He was among the first ten persons to convert to Islam and was a Sahabi, companion of Prophet Muhammad (peace be upon him).

¹⁵ Yāsir ibn Āmir al-Ansī (Arabic: *ياسر بن عامر العنسي*) died 615 C.E.) is known in the Islamic traditions as the second person in history to be martyred for having adopted the faith of Islam in pre-Hijra Mecca, first being his own wife. Yasir, Sumayyah and Ammar were well-known early entrants to Islam. All converted to Islam between 610 and 613.

¹⁶ Amr ibn Hisham (Arabic: *عمرو بن هشام*), often known as Abu Jahl (Arabic: *أبو جهل*, 556 - 624), was one of the Meccan polytheist pagan Qurayshi leaders known for his critical opposition towards the Prophet Muhammad (peace be upon him) and the early Muslims in Mecca.

¹⁷ Jannah (Arabic: *جَنَّة* Jannah), an eternal place for Muslims, is the Islamic conception of paradise. The Arabic word Jannah is a shortened version meaning simply "Garden".

the emerging party, which was already deviant from the norms, is creating violence and thus be crushed. Therefore, struggle will be ended like ‘nipping the evil in the bud’.

Being patient will be easier if the organization and integration of the members is done prior. Being together against a common enemy makes it easier to bear hardships and restrain despair (Stack 1985).

Although by this type of patience, and non-violent attitude, the persecution may not probably end, but it will surely create a silent majority which, even not supporting the revolutionary party openly will have warm feelings for them in their hearts. Thus gaining goodwill of silent people will be accomplished.

V. Agitation or Active Resistance

It is the most critical stage of the revolutionary process. Delay or premature action in this matter causes complete failure of the movement. At this stage, the leader decides when and how to agitate against the system and go for the jugular. Describing the critical nature of this stage, Israr Ahmed (2008) writes,

“In the case of the Holy Prophet (peace be upon him) this decision was made by God, therefore there was absolutely no margin of error. But in the future the leadership of a similar movement will make this decision and there will always be a possibility of error there.” (52)

The advancements done by Prophet Muhammad (peace be upon him) at this stage were; Political isolation of the Meccan people by making pacts with the neighboring tribes (either by making them allies or neutralizing them) and Economical isolation of Mecca by blocking the trade routes of Mecca that went to Syria, hence giving a major economical setback to the oponents. Next, internal peace building was done by clenching the Jews of Medina into pacts. In the 8 months, before the major battle, battle of Badr¹⁸, 8 small expeditions were arranged by the Prophet Muhammad (peace be upon him), among which 4 were led by the Prophet Muhammad (peace be upon him) himself. (Mubarakpuri 2000)

VI. Armed or Physical Conflict/Direct Confrontation

When the revolutionary movement has started an active resistance, it has challenged the system. Hence the dominating repressive system and its custodians will take all the measures to crush the revolutionary movement. Therefore, active confrontation will take place.

---

¹⁸ The Battle of Badr (Arabic: غزوة بدر), fought on Tuesday, 13 March 624 CE (17 Ramadan, 2 AH in the Islamic calendar) in the Hejaz region of western Arabia (present-day Saudi Arabia), was the first key battle in the early days of Islam and a turning point in Muhammad's (peace be upon him) struggle with his opponents among the Quraish in Mecca.

In the revolutionary movement of Prophet Muhammad (peace be upon him), this phase starts from the Battle of Badr. After the battle of Badr, 23 battles were fought in which the Prophet himself took part. And apart from these 23 battles, there were many expeditions sent under the leadership of other companions which count more than 80 (Mubarakpuri 2000).

Occasionally only this stage is referred as Jihad which is understood as a synonym to holy war in the western literature. Jihad in fact encompasses all this process (D. I. Ahmed, Jihad Fi Sabilliah 2006). Raghیب Al Isphahani (n.d., 221), renowned scholar of Quranic linguistics, defines this word as, investing one's extreme power and resources while struggling against the enemy. He classifies Jihad into struggle against oppressors, Satan and one's own self. And this includes investing the struggle with speech, wealth and physical resistance.

The phase of agitation and active resistance doesn't mean ruthless killing in the areas of the enemy. Prophet Muhammad (peace be upon him) had set a code of ethics of war for all the expeditions he sent. He said whenever he sent troops for some expedition:

“Do not embezzle the spoils; do not break your pledge; and do not mutilate (the dead) bodies; do not kill the children” (Sahih Muslim, Hadith No. 3267).

“Do not kill women or children or an aged, infirm person. Do not cut down fruit-bearing trees. Do not destroy an inhabited place. Do not slaughter sheep or camels except for food. Do not burn bees and do not scatter them. Do not steal from the booty, and do not be cowardly” (Muwatta Malik, Hadith No. 949).

The war was against the cruel system, not against any religion or religious group. The part of religion that is limited to the private life was not imposed coercively even during or after the completion of revolution. After the conquest of Najran¹⁹, a letter was sent by the Prophet Muhammad (peace be upon him) to the Christian bishop of that area, named Abu Harith, guaranteeing them religious freedom in private lives. The letter is narrated by Ibn e Kathir (2003) in his book of history:

“In the name of God the most beneficent and merciful. From Muhammad (peace be upon him) to the bishop Abu Harith and all the bishops of Najran and all the monks and priests and all under them are under the protection of God and His Prophet. No bishop will be removed from his bishopric, no monks will be removed from his monastery and no priest will be removed from his post and there will be no change in the rights enjoyed by them so far. They will be under the protection of God and his Prophet for as

---

¹⁹ Najran (Arabic: نجران Najrān), is a city in southwestern Saudi Arabia near the border with Yemen. It was then a province with majority population of Christians.

long as they are cooperating and kind, not inclining towards cruelty or supporting cruel people.”

VII. The Establishment of A System/Institutionalization

Institutionalization necessarily doesn't refer to form a social institution in modern context (Staggenborg 2013). In the case of the revolutionary movement of Prophet Muhammad (peace be upon him), it eventually crystalized into a political state. The power of an established system is very important. We can see it clearly that during the 20 years of social movement the number of members was no more than 10,000. This was the number of companions along whom Prophet Muhammad (peace be upon him) conquered Makkah in 630 CE. However, just after the establishment of a state, the Muslim community had a rapid increase in its members. The Quran says about this phenomenon, *“When comes the Help of God, and Victory (of conquest of Makkah), and you see that the people enter God's religion in crowds.” (110:1, 2)*

The number of participants in the pilgrimage of 632 CE was around 1,24,000 or 1,44,000 (Mubarakpuri 2000). Furthermore, fulfillment of complete religious dictates is impossible unless and until we organize a political system as per criteria set by the religion (Cheema 2013).

VIII. Outward Expansion/Export of the Revolution

A revolution based on universal social foundations can never stay in its boundaries, but will surely export. However, a revolution limited to some geographical, racial or ethnical boundaries may not expand. Tahir ul Qadri (2001) concludes this movement and export of this movement into four phases,

“The first phase of success of his prophetic mission was the foundation of the Islamic state in Madinah, the second phase was the conquest of Makkah in 630 CE, the third phase was the proclamation of the new world order in his farewell address on Friday in 632 CE and the fourth phase was to launch the movement for embracing Islam at the international level from east to west.” (202)

The revolution brought about by the Prophet (peace be upon him) was not geographically centered into the Arabian Peninsula nor was it something attached to Arabic culture. Although, Ibn i Khaladun (1958) hypothesized that a religious revolution cannot succeed without Asabiyah i-e translated as group solidarity, tribal kin feeling (Khadduri, 1946; Khalil, 2007), but it doesn't indicate that the religious revolution will then be institutionalized as some ethno-cratic government. The guardianship of the Islamic revolution was initially held by Arabs, however, later non-Arabs too held the charge of Caliphate in coming years.

Quran comments on the universal nature of the Prophet's (peace be upon him) revolution as, *"We have not sent thee but as a universal (Messenger) to men, giving them glad tidings, and warning them, but most men understand not."* (34:28)

Prophet Muhammad (peace be upon him) himself said, *"I am sent towards all whites and blacks"* (Musnad Ahmad, Hadith No. 13976).

In the life of Prophet Muhammad (peace be upon him) this outward expansion started when he sent letters to the kingdoms neighboring the Arabian Peninsula (Ghazali 1999). In 628 CE he sent letters to Negus of Abyssinia, Khosrau of Persia, Heraclius the Caesar of Rome, Muqawqis of Egypt, Harith Gassani of Syria (A governor of Roman Empire) and Munzir of Bahrain (Lings 1983). The common message all the letters contained was, *"I extend to the invitation to accept Islam. Embrace Islam and you will be safe"* (Sahih Muslim, Hadith No. 3328).

None of them accepted Islam, however, Heraclius and Muqawqis treated the messengers of the Prophet (peace be upon him) well. Khosrau tore the letter and Harith Ghassani killed the messenger of the Prophet (peace be upon him) (Kathir 2003). Killing the messenger of state was considered as an attack on the state. Therefore, the Battle of Muta was fought as revenge (Ishaq 1976).

The foreign wars were started in the life of Prophet (peace be upon him). The Battle of Tabuk and the Battle of Usama bin Zayd (the last expedition of the Prophet Muhammad's life) were fought against the Byzantine Empire. This export of revolution was carried out by his companions after his death. One may think that it was just a greed of land and power which caused later wars after his death. This confusion must be cleared from the reply of Mughaira bin Shuba to Rustam (the Commander of Persian Army), when Rustam asked him about their purpose of war, Mughaira replied: *"To bring out the people from the slavery of people to the slavery of God"* (Kathir 2003)

CONCLUSION

The revolution of Prophet Muhammad took twenty three years from emergence of an idea till the institutionalization and its export. A pragmatic analysis of his revolution reduced the whole process into nine stages. Study of other revolutions in the history can easily be reduced to these stages. As an applicable knowledge these stages can easily be replicated in other cases. Further researches may study other revolutions, religious or non-religious.

REFERENCES

- Ahmed, Akbar. *Discovering Islam; Making sense of Muslim history and society*. Routledge, 2002.
- Ahmed, Dr. Israr. *Jihad Fi Sabilliah*. Lahore: Maktaba Khuddam ul Quran, 2006.
- . *The Prophet's strategy for Islamic revolution*. Lahore: Markazi Anjuman Khuddam ul Quran, 2008.
- Ahmad, I. (n.d.). Musnad Ahmed. Retrieved April 22, 2016, from http://library.islamweb.net/hadith/display_hbook.php?bk_no=121
- Al-Siba'i, Mustafa. *Life of the Prophet*. Translated by A.R. Kidwai. Dehli: Hindustan Publications, 1985.
- Britannica, The Editors of Encyclopædia. *Revolution*. November 4, 2016. <http://www.britannica.com/topic/revolution-politics> (accessed April 23, 2016).
- Bukhari, I. (n.d.). Sahih Bukhari. Retrieved April 22, 2016, from http://library.islamweb.net/hadith/display_hbook.php?bk_no=146
- Butko, Thomas J. "Revelation or revolution: a Gramscian." *British Journal of Middle Eastern Studies* 31, no. 1 (2004): 141-162.
- Cheema, Shahbaz Ahmad. "Problematizing the Religious Basis of Maududi's Political Theory." *Studies on Asia Series IV* 3, no. 2 (2013).
- Christiansen, Jonathan. "Four Stages of Social Movements." *EBSCO Research Starters* (Blackwell Publishing), 2009: 15.
- Code of Hammurabi*. 2016. <http://www.britannica.com/topic/Code-of-Hammurabi> (accessed April 1, 2016).
- Ellwood, Charles A. "Aristotle as a Sociologist." *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 19 (March 1902): 63-74.
- Freeman, Jo, and Victoria Lee Johnson. *Waves of Protest: Social Movements Since the Sixties*. Maryland, US: Rowman & Littlefield, 1999.
- Ghazali, Abu Hamid Muhammad Al. *Fiqh us Seerah*. Riyadh, KSA: International Islamic Publishing House, 1999.
- Gibb, H. A. R. *Mohammedanism: An Historical Survey*. 2nd. London: Oxford University Press, 1970.
- Hakim, I. (n.d.). Mustadrak Hakim. Retrieved April 23, 2016, from http://library.islamweb.net/hadith/display_hbook.php?bk_no=594

- Hammond, Ron, Paul Cheney, and Raewyn Pearsey. "Introduction to Sociology." 2015. <http://www.freesociologybooks.com> (accessed April 1, 2016).
- Hart, Michael H. *The 100: A Ranking of the Most Influential Persons in History*. NJ, US: Carol Publishing Group, 1978.
- Hunt, Chester L., and Paul B. Horton. *Sociology*. 6th. New Delhi: McGraw Hill Education, 2004.
- Hyndman, Henry Mayers. *The evolution of revolution*. London: Hyndman Literary Trust, 1912.
- Iqbal, Sir. Dr. Muhammad. *Kashaf e Kuliyyat e Iqbal Farsi (Persian)*. 1st. Edited by Ahmed Raza. Lahore: Idara e Ehl e Ilm, 2014.
- Ishaq, Ibn e. *The Life of Muhammad*. Translated by A. Guillaume. Karachi: Oxford University Press, 1976.
- Isphahani, Abu Nuaym Ahmed bin Abdullah. *Hilyatul Awliya wa Tabqatil Asfiya (Arabic)*. Vol. 1. Beirut: Dar ul Kutub Ilmiya, 1988.
- Isphahani, Raghīb. *Mufradat ul Quran*. Translated by Molana Muhammad Abduhu Feerozpuri. Vol. 1. Lahore: Irfan Afzal Press, n.d.
- Kathir, Ibn e. *Al Bidayah wa Al Nihaya (Arabic)*. Vol. 9. Dar u Alamil Kutub, 2003.
- Khadduri, Majid. "Human Rights in Islam." *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 243 (1946): 77-81.
- Khaldun, Ibn e. *The Muqaddimah: An Introduction to History*. Translated by F. Rosenthal. Vol. 1. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1958.
- Khalil, Elias L. "Comment [From Elias L. Khalil]." *Contemporary Sociology*, 2007: 204.
- Khan, Waheeduddin. *Muhammad: A Prophet for All Humanity*. Goodword, 2000.
- Lings, Martin. *Muhammad: His Life Based on Earliest Sources*. Islamic Texts Society, 1983.
- Malik, I. (n.d.). Muwatta Malik. Retrieved September 3, 2016 from http://library.islamweb.net/newlibrary/display_book.php?bk_no=7
- Maudoodi, Syed Abul Aala. *The Islamic Law & Constitution*. Islamic Books, 1980.
- . *Towards Understanding Islam*. Kube Publishing Limited, 2013.

- Mazlish, Bruce. *A New Science: The Breakdown of Connections and the Birth of Sociology*. New York: Oxford University Press, 1989.
- Moore, Terence W. *Educational Theory: An Introduction*. Oxfordshire: Routledge, 2012.
- Mubarakpuri, Safi ur Rahman. *Al Raheeq ul Makhtum*. Lahore: AlMaktabah AlSalafiyyah, 2000.
- Muir, Sir William. *The Life of Mahomet: With Introductory Chapters on the Original Sources for the Biography of Mahomet, and on the Pre-Islamite History of Arabia*. London: Smith, Elder and Company, 1861.
- Muslim, I. (n.d.). Sahih Muslim. Retrieved April 22, 2016, from http://library.islamweb.net/hadith/display_hbook.php?bk_no=158&hid=3423&pid=107553
- Qadri, Dr. Muhammad Tahir ul. *Qurani Falsafa e Inqilab (The Quranic philosophy of revoution)*. Lahore: Minhaj ul Quran Printers, 2000.
- . *Sirat ur Rasool: Biography of the Prophet Muhammad (peace be upon him)*. Lahore: Minhaj ul Qur'an Publications, 2001.
- Rhodes, Ron. *Reasoning from the Scriptures with Muslims*. Eugene, Oregon: Harvest House Publishers, 2002.
- Roded, Ruth. "Lessons by a Syrian Islamist from the." *Middle Eastern Studies* 42, no. 6 (2007): 855-872.
- Rumi, Jalaluddin. *Mathnavi e Maulvi e Ma'nvi*. Translated by Molana Qazi Sajjad Hussain. Vol. 1. Lahore: Hamid and Company, 1974.
- Shepard, Jon M. *Sociology*. 11. CA, USA: Wadsworth, Cengage Learning, 2013.
- Stack, Steven. "The Effect of Domestic/Religious Individualism on Suicide, 1954-1978." *Journal of Marriage and Family* (National Council on Family Relations) 47, no. 2 (1985): 431-447.
- Staggenborg, Suzanne. *Institutionalization of Social Movements*. 2013. <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/9780470674871.wbespm113/abstract> (accessed 2 21, 2016).
- Stuckler, David, and Karen Siegel. *Sick Societies: Responding to the Global Challenge of Chronic Disease*. OUP Oxford, 2011.
- Turner, Ralph H. *Social movement - Types of social movements*. n.d. <http://www.britannica.com/topic/social-movement/Types-of-social-movements#ref286661> (accessed April 23, 2016).

Farid BIN MASOOD

Wells, Herbert George. *A short history of the world*. New York: The Macmillan company, 1922.

What is Sociology? n.d. <http://www.britisoc.co.uk/what-is-sociology/origins-of-sociology.aspx> (accessed 24, 2016).

Yinger, J. Milton, and N. Mark Katz. "Revolution: Refining its definition." *International journal of group tensions* (Human Sciences Press) 30, no. 4 (2001): 349-367.

Yoder, Dale. "Current Definitions of Revolution." *American Journal of Sociology* (The University of Chicago Press) 32, no. 3 (1926): 433-441.

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT MECMUASI'NDA TÜRK TARİHİ (1925-1977) (BİBLİYOGRAFİK İNCELEME)

Sevda ÖZKAYA*
Samet ÖNATA**

Geliş Tarihi/Received Date: 15.01.2018-Kabul Tarihi/Accepted Date: 20.05.2018
Doi: 10.30913/alinterisosbil.379020

Atıf Künyesi: Özkaya, Sevda - Önata, Samet, "İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası'nda Türk Tarihi (1925-1977) (Bibliyografik İnceleme)", *Alnteri Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD)*, C. 2, S. 3, 2018, ss. 97-117.

Öz

Cumhuriyetin ilanından sonra Türkoloji alanında çalışmalar yapılması ve eserler ortaya konulması için 1924 yılında İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesine bağlı Türkiyat Enstitüsü kurulmuştur. Enstitünün çalışma talimatnamesine "Enstitü tarafından neşredilecek mecmuanın hakk-ı tahriri tamamıyla Edebiyat Fakültesi Mecmuası talimatnamesine aittir" ibaresi konularak Türkiyat Mecmuasının yayımlanması karara bağlanmıştır. 1925 yılı Ağustos ayında ilk sayısı yayımlanan mecmua günümüze değin Türk kültür hayatına dair çalışmalarına devam etmesine rağmen 1977 ile 1996 yılları arasında kesintiye uğramıştır. Çalışmamızda ilk sayı olan 1925 yılı Ağustos ayı ile 18. sayısı olan 1976 yılına ait Türk tarihine katkıda bulunmuş makalelerin bibliyografik incelemesi yapılarak, kronolojik sıralaması verilmiş ve mecmua içerisinde makaleler seçilerek özetleme ve değerlendirme yapılmıştır. Makale seçiminde Türk tarihine ve diline katkıda bulunmuş önde gelen isimlerin seçilmesinin yanı sıra makalelerin içeriği göz önünde tutularak "Türk Tarihi Tezi"nin öne sürdüğü tarih anlayışına uygun ve buna örnek olacak nitelikteki makalelerin seçilmesine özen gösterilmiştir. Mecmua içerisinde seçilen makalelerin özetlenmesi metoduyla Türk tarihinin bazı meselelerine ve bununla beraber makale yazarlarının hayatlarına ve eserlerine değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkoloji, İstanbul Darülfünunu, Türkiyat Enstitüsü, Türkiyat Mecmuası, Türk Tarih Tezi, Bibliyografik İnceleme.

Turkish History in Istanbul University of Journal of Turkology (1925-1977) (Bibliographic Examination)

Abstract

After the proclamation of the Republic, Turkic Studies Institute affiliated to Istanbul University (Darülfünun) Literature Faculty was established in 1924 so as to carry out studies in the field of Turkology and to publish the works. By annexing the sentence to the Institute's regulation as "The copyright of the journal published by the Institute entirely belongs to the regulations of the Faculty of Literature", the publication of the Turkic Journal was determined to be published. Although the journal has continued the works on Turkish cultural life since it was first published in August 1925, it was interrupted between 1977 and 1996. In our study, the bibliographic examination of the articles in the first issue in August 1925 and 18th issue in 1976 which contributed to the Turkish history has been conducted, also chronological order has been given and summarizing and evaluation have been done by selecting articles from the journal. In the selection of the articles, in addition to choosing the names contributing to the Turkish history and language, by considering the contents, the articles supporting the "Turkish History Thesis" has been chosen meticulously. With the method of summarizing the articles selected from within the journal, some of the affairs of Turkish history, along with the lives and works of the article authors have been mentioned.

Keywords: Turkology, Istanbul University (Darülfünun), Turkic Studies Institute, Turkic Studies Journal, Turkish History Thesis, Bibliographic Examination.

* Dr. Öğr. Ü., Kastamonu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

** Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi

GİRİŞ

Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte kurucu kadro, yeni bir ideolojiyi yerleştirme, kimlik inşası ve entelektüel, kültürel zemin için “*milli bilinç*” yolunu seçmiştir. Milli bilincin bir devlet veya millette meydana getirilmesinin en iyi yolu “*Tarih*” ilminden geçmektedir. Her devletin milli kimlik inşasında milli tarih anlayışı önemli bir yer kaplar. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin milli kimlik anlayışına dayanan temelini meydana getirmek için Atatürk ilk olarak Türk Tarihi, Türk Dili, Türk Coğrafyası ve Türk Kültürü gibi alanlarda araştırmalar yapılması ve bu alanlarda eserler ortaya konulması için bir kurum teşkil edilmesini istemiştir. Bu istek üzerine çalışmalara başlanmış ve 1924 yılında İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesine bağlı “*Türkiyat Enstitüsü*” kurulmuş, müdürlüğüne Köprülüzâde Mehmed Fuad getirilmiştir (Güleç, 2012: 560). Daha sonra Atatürk, dil ve tarih alanında akademik çalışmaların yapılması için Türk Dil Kurumu, Türk Tarih Kurumu ve Türk Tarih Tezi'ni bilimsel temele oturtmak için Ankara Üniversitesi'ne bağlı Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ni kurmuştur (İnalçık, 2017: 259). Ayrıca Türk Tarih Kurumu önderliğinde Türk Tarihinin Ana Hatlarının belirlenmesi konusunda Türk Tarih Tezi oluşturulmuştur (Karapınar, 1992: 143).

Türk Milleti'nin varlığını ortaya koymasında “*milli tarih*” vazgeçilmez bir unsurdur. Yukarıda zikredilen kurumların da milli tarihe katkıları şüphesizdir. Çalışmamızda 1925 yılında yayın hayatına başlayan Türkiyat Mecmuası'nın içerisinden seçilen makaleler ile Türk tarihinin bazı meseleleri ve milli tarihe katkıları tespit edilmeye çalışılmıştır. Türk Tarih Tezi'nin de temeli olan Türk tarihinin bütüncül bir şekilde ele alınması ve sistematik bir şekilde araştırılması ve eleştirilmesine doğrudan yahut dolaylı yoldan sağladığı katkı ortaya konulmuştur. Bu sebeple mecmuanın tarihçesi, misyonu ve vizyonu, seçilmiş makalelerle ilişkilendireceğimiz Türk Tarih Tezi'nin amaç ve kapsamı hakkında bilgi verilmiştir.

1. Türkiyat Mecmuası

Türkiyat Enstitüsü'nün neşri olarak yayın hayatın başlayan mecmua, Enstitü'nün çalışma talimatnamesinin¹ 6. Maddesinde “*Enstitü tarafından*

---

¹ Enstitünün çalışma talimatnamesi aynen şöyledir: “Madde 1. Türklüğe ait bilumum marifet şubeleri hakkında tedkikat ve neşriyatta bulunmak ve Türkiye haricindeki müessesât-ı hârice ile tesis-i revâbit ederek beynelmil bir merkez-i ilmî vazifesini ifa etmek maksadıyla İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi'ne mülhak «Türkiyat Enstitüsü» teşkil edilmiştir.

Madde 2. Enstitünün bir müdürü, bir kâtib ve ihtiyaca göre asistan, muhafız ve hademesi olacaktır.

Madde 3. Enstitünün idaresi salâhiyet-i kâmile ile bir müdüre aittir.

Madde 4. Enstitü müdürü Türkiye'ye ait tedkikat ve neşriyat ile maruf müderrisler meyanmda Maarif vekili tarafından intihab ve tasdik-i âliye arz olunur.

Madde 5. Müdür olan bu müderrise bu vazifeden dolayı ayrı bir ücret verilmez. Diğer müstahdem maaş ve ücretleri, Edebiyat Fakültesi bütçesinden tesviye olunur.

İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası'nda Türk Tarihi...

neşredilecek mecmuanın hakk-ı tahrîri tamamıyla Edebiyat Fakültesi Mecmuası tâlimatnâmesine aittir" ibaresi eklenilerek "Türkiyat Mecmuası" karara bağlanmıştır (Tıġlı, 2006: 593).

Aġustos 1925'te neşredilen birinci cildinin başında yer alan bilgilere göre Türkiyat Mecmuası; Türklerin lisan ve edebiyat, tarih, coğrafya ve etnografyasına ait tetkikler ve vesikalar mecmuası şeklinde çıkacaktır. Başlangıçta "yılıda ikiden az ve dörtten fazla olmamak üzere yayımlanacaktır" ifadesi yer almasına rağmen bu düşünce fiiliyata geçememiştir. Mecmua, Türkoloji alanında yeni çalışmalara yer vermekle beraber Batı dünyasını da bu çalışmalardan haberdar etme gayesi güttüğü için çeşitli dillerdeki tercümelere de geniş bir biçimde yer vermiştir (Güleç, 2012: 561). Ayrıca mecmua bu gaye ile Türkoloji alanında çalışacak Batılı araştırmacılara da kaynak olmuştur.

Türkiyat Enstitüsü ve Mecmuası'nın logosu "Karlı Tanrı Dağlarının Önünde Meşale Tutan Bozkurt" olmakla beraber "Türk'ün İlim Ateşi Tütsün" anlamına gelmektedir. Bu logoyu enstitünün ve mecmuanın müdürü Köprülü'ye Atatürk söylemiştir. Logonun mana ve ehemmiyetine bakılacak olursa Atatürk'ün tarihî ve coğrafi bir tespit yaptığı da ortaya çıkmaktadır.

Türkiyat Mecmuası, Ağustos 1925-1977 tarihleri arasında 18 cilt olarak yayımlanmıştır. Mecmuanın bazı ciltleri bir takım olaylara ve kişilere ithaf edilmiştir. İlk olarak IV. cilt, 18 Ağustos 1934'te toplanan İkinci Dil Kurultayı'na ithaf edilmiştir. X. cilt ve XV. cilt, Türkiyat Enstitüsü ve Mecmuası'nın kurucu müdürü Ord. Prof. Dr. M. Fuad Köprülü'ye, XVII. cilt, Malazgirt Meydan Savaşı'nın 900. yıldönümüne, XVIII. cilt ise Türkiyat Mecmuası'nın kuruluşunun 50. yıldönümüne ithaf edilmiştir (Tıġlı, 2006: 595).

Mecmuanın 1925 ve 1928 yıllarında çıkan ilk iki cildi Arap harfleriyle basılmıştır. Ayrıca mecmuanın alt bölümleri şunlardır:

- Tetkikler/Makaleler
- Kitap tahlil ve tenkitleri
- Notlar ve Vesikalar
- Haberler

Türkiyat Mecmuası'nda başta M. Fuad Köprülü olmak üzere M. Münir Aktepe, Reşit Rahmeti Arat, Necip Âsım, Nihad Sâmî Banarlı, Ömer

---

Madde 6. Enstitü tarafından neşredilecek mecmuanın hakk-ı tahrîri tamamıyla Edebiyat Fakültesi Mecmuası tâlimatnâmesine aittir.

Madde 7. Enstitü tarafından neşredilecek sair âsârın tab'ı ve tahrir ücretleri Vekâlet bütçesinden temin olunur.

Madde 8. İşbu tâlimatnâmenin icrâ-yı ahkâmına Maarif vekili memurdur." Ayrıca bkz. Mustafa Özkan, "Kuruluşunun 70. Yılında Türkiyat Enstitüsü", *İÜ Türkiyat Mecmuası*, C.20, 1997, s.1-2.

Lütfi Barkan, Cavit Baysun, Ahmet Caferoğlu, Osman Turan, Akdes Nimet Kurat, Midhat Sertoğlu, Faruk Sümer, Z. Velidi Togan, Cavit Orhan Tütengil, M. Çağatay Uluçay, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, M. Şerafettin Yaltkaya, Ramazan Şeşen gibi Türk tarihçiliğinin önde gelen isimlerinin yanı sıra Barthold, Eberhard, Gibbons, F. Carl Giese, B. Lewis, H. Ritter, Franz Taeschner, Wilhelm Thomsen, P. Wittek gibi yabancı tarihçilerin araştırma ve inceleme yazıları yer almıştır (Güleç, 2012: 561).

Mecmua'nın müdürlüğünü 1925-1939 yılları arasında Ord. Prof. Dr. Mehmed Fuad Köprülü, 1940-1949 yılları arasında Ord. Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat, 1951-1958 yılları arasında Ord. Prof. Dr. Mehmed Cavid Baysun, 1964-1965 yılları arasında Prof. Dr. Fahir İz, 1968-1972 yılları arasında Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu, 1973-1978 yılları arasında Prof. Dr. Mehmet Kaplan yapmıştır (Özkan, 1997: 9, Güleç, 2012: 561, Birinci, 1985: 582).

Enstitünün kurulmasına ön ayak olan Gazi Mustafa Kemal Atatürk, mecmuayı takip etmekten de geri kalmayıp mecmuada yazılan bazı yazılara tenkitte bulunmuştur. Atatürk, I. ciltte yer alan Köprülüzade Mehmed Fuad Bey'in "Sadri Maksudof: Çinlilerle Moğolların "Hüvey-Hu"ları ve *Orhun Kitâbelerinin Oğuzları*" isimli yazısını ve III. ciltte yer alan Josef Strzygowski'nin "*Türkler ve Orta Asya San'atı Meselesi*" başlıklı yazısını incelemiş, bazı yerlerin altını çizmiş ve notlar almıştır (Tıglı, 2006: 596).

Mecmua, 1925 yılından 1977 yılına kadar şekil ve içerik bakımından pek değişikliğe uğramamasına rağmen dildeki sadeleşme, harf inkılabı ve soyadı kanunu gibi düzenlemeler içerikte kendini hissettirmiştir.

İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası'nda Türk Tarihi ile ilgili yazılan makalelerin, notların ve vesikaların künyeleri ve kronolojik sıraları şöyledir: Mecmua içerisinden seçilen makalelerin künyesi kalın punto olarak gösterilmiştir.

- Köprülüzade Mehmed Fuad, "*Lütfi Paşa*", C.1, 1925, s.119-150.
- Gize Friederich, Çev. Köprülüzade Ahmed Cemal Bey, "*Osmanlı İmparatorluğunun Teşekkülü Meselesi*", C.1, 1925, s.151-171.
- Wilhelm Barthold, Çev. Ragıp Hulusi Bey, "*Kutadgu Bilig'in Zikrettiği Buğra Han Kimdir?*", C.1, 1925, s.221-226.
- Köprülüzade Mehmed Fuad, "*Harzemşahlar Tarihine Aid*", C.1, 1925, s. 251-254.
- Fuad Köprülü, "*Anadolu Beylikleri Tarihine Aid Notlar*", C.2, 1928, s.1-32.
- Wilhelm Thomsen, "*Şarki Türkistanın Mazisine Dair*", C.2, 1928, s.33-60.
- Abdülkadir Başkurdistanlı, "*Türk Rivâyetlerinde Bozkurt*", C.2, 1928, s.131-138.

İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası'nda Türk Tarihi...

- French Teshanor, “*Osmanlılarda Coğrafya*”, C.2, 1928, s.271-314.
- Zeki Velidi Togan, “*Kert mi Kürt mü?*”, C.2, 1928, s.393-396.
- Abdülkadir Başkurdistanlı, “*Bozkurt Hakkında*”, C.2, 1928, s.397-398.
- Fuad Köprülü, “*İlk Osmanlı Sikkeleri Hakkında*”, C.2, 1928, s.410-411.
- Fuad Köprülü, “*Germiyan Beğliği Tarihine Ait*”, C.2, 1928, s.412-414.
- Fuad Köprülü, “*Aydınogulları*” Tarihine Ait, C.2, 1928, s.417-426.
- Michael Kmosko, “*Araplar ve Hazarlar*”, C.3, 1935, s.133-156.
- Akdes Kurat, “*Bizansın Son ve Osmanlının İlk Tarihçileri*”, C.3, 1935, s.185-206.
- İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “*Kıbrıs Fethi ile Lepant (İnebahtı) Muharebesi Sırasında Türk Devleti ile Venedik ve Müttefiklerinin Faaliyetine Dâir Bazı Hazine-i Evrak Kayıtları*”, C.3, 1935, s.257-292.
- Ahmet Caferoğlu, “*Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstulahları*”, C.4, 1934, s.1-44.
- H. Ritter, “*Ata Binmek Ok Atmak*”, C.4, 1934, s.45-48.
- Akdes Kurat, “*Peçeneklere Dair Araştırmalar*”, C.5, 1936, s.101-140.
- İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “*Halil Hamid Paşa*”, C.5, 1936, s.213-268.
- Fevzi Kurtoğlu, “*XVI. Asrın İlk Yarımında Gelibolu*”, C.5, 1936, s.291-306.
- Reşid Rahmeti Arat, “*Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı*”, C.6, 1939, s.286-322.
- İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “*Cezayirli Hasan Paşaya Dair*”, C.7, 1942, s.17-40.
- Wolfram Eberhard, “*Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti*”, C.7, 1942, s.125-191.
- Osman Turan, “*İlig Ünvanı Hakkında*”, C.7, 1942, s.192-199.
- Tayyip Gökbilgin, “*Macaristandaki Türk Hakimiyeti Devrine Ait Bazı Notlar*”, C.7, 1942, s.200-211.
- Helmuth Ritter, “*Mevlana Celaleddin Rumi ve Etrafındakiler*”, C.7, 1942, s.268-281.
- M. Tayyip Gökbilgin “*XVI. Asır Başlarında Osmanlı Devleti Hizmetindeki Akkoyunlu Umerası*”, C.9, 1951, s.35-46.
- M. Cavit Baysun, “*Müverrih Raşid Efendi'nin İran Elçiliğine Dair*”, C.9, 1951, s.145-150.
- Faruk Sümer, “*Yıva Oğuz Boyuna Dair*”, C.9, 1951, s.151-166.
- Ömer Lütfi Barkan, “*Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi*”, C.10, 1953, s.1-26.

- Faruk Sümer, “Döğerlere Dair”, C.10, 1953, s. 139-158.
- Hrand D. Andreasyan, “Ermeni Seyyahı Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi (1608-1619)”, C.10, 1953, s.269-276.
- Bernard Lewis, “İzlanda'da Türkler”, C.10, 1953, s.277-284.
- M. Çağatay Uluçay, “Manisa Şer'iyeye Sicillerine Dair Bir Araştırma”, C.10, 1953, s.285-298.
- M. Münir Aktepe, “XIV. ve XV. Asırlarda Rumeli'nin Türkler Tarafından İskanına Dair”, C.10, 1953, s.299-312.
- M.Cavid Baysun, “Hasan-Beyzade Ahmed Paşa”, C.10, 1953, s.321-340.
- Robert Anhegger, “Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Mülahazaları”, C.10, 1953, s.365-393.
- Ali Tanoğlu, “İskan Coğrafyası: Esas Fikirler, Problemler ve Metod”, C.11, 1954, s.1-32.
- M. Münir Aktepe, “Damat İbrahim Paşa Devrinde Laleye Dair Bir Vesika”, C.11, 1954, s.115-130.
- Fevziye Abdullah, “Süleyman Hüsnü Paşa İle Namık Kemal'in Münasebatı ve Muhaberatı”, C.11, 1954, s.131-152.
- C. Orhan Tütengil, “Ziya Gökalp'in Diyarbekir Gazetelerindeki İlk Yazıları”, C.11, 1954, s.153-156.
- M. Cavid Baysun, “Cevdet Paşa, Şahsiyetine ve İlim Sahasındaki Faaliyetine Dair”, C.11, 1954, s.213-230.
- Henrik Samuel Nyberg, “Şark Tedkikleri Ve Avrupa Medeniyeti”, C.12, 1955, s.1-14.
- İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “İkinci Abdülhamid'in Alman İmparatoruna Çekmiş Olduğu Bir Telgraf”, C.12, 1955, s.135-144.
- Midhat Sertoğlu, “Osmanlı Tarihinin Kaynakları Hakkında Bazı Düşünceler”, C.12, 1955, s.145-154.
- M. Münir Aktepe, “Vak'anüvis Raşid Mehmed Efendi'nin Eşref Şah Nezdindeki Elçiliği Ve Buna Tekaddüm Eden Siyasi Muhabereleler”, C.12, 1955, s.155-178.
- İbrahim Kafesoğlu, “Büyük Selçuklu Veziri Nizamü'l-Mülk'ün Eseri, Siyasetname ve Türkçe Tercümesi”, C.12, 1955, s.231-256.
- M. Cavit Baysun, “Evliya Çelebi'ye Dair Notlar”, C.12, 1955, s.257-264.
- M. Münir Aktepe, “Hoca Sa'deddin Efendi'nin Tâcü't-Tevarih'i ve Bunu Zeyli Hakkında”, C.13, 1958, s.101-116.
- İbrahim Kafesoğlu, “Selçuk'un Oğulları ve Torunları”, C.13, 1958, s.117-130.
- John R. Walsh, “Müverrih Âli'nin Bir İstidanâmesi”, C.13, 1958, s.131-140.

İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası'nda Türk Tarihi...

- M. Fuad Köprülü, “Orta-Asya Türk Dervişliği Hakkında Bazı Notlar”, C.14, 1965, s.259-262.
- Ramazan Şeşen, “Eski Araplara Göre Türkler”, C.15, 1969, s.11-36.
- Yusuf Blaşkoviç, “Köprülü Mehmed Paşa'nın Macarca Bir Ahdnâmesi”, C.15, 1969, s.37-43.
- H. J. Kislign, “Sultan Bayezîd II ve Françesko II Gonzaga”, C.15, 1969, s.47-73.
- Cengiz Orhonlu, “Gemicilik”, C.15, 1969, s.157-169.
- Cengiz Orhonlu, “Lipkalar”, C.16, 1971, s.57-87.
- Ahmet Caferoğlu, “İlk Anadolu Vatan Kültürü Kurucuları”, C.17, 1972, s.1-12.
- Kreskai Miklos, “Yurd Kurma Hakkında”, Çev. M. Tayyib Gökbilgin, C.17, 1972, s.13-20.
- Hamid Z. Koşay, “Malazgird'de Buluşanlar”, C.17, 1972, s.69-76.
- C. Cahen, “İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı”, Çev. Zeynep Kerman, C.17, 1972, s.77-100.
- Ramazan Şeşen, “Alparslan'ın Hayatı İle İlgili Arapça Kaynaklar”, C.17, 1972, s.101-112.
- Harold Bowen, “İlk Selçuklu Vezirlerine Dair Notlar”, Çev. Aliye Toker, C.17, 1972, s.125-132.
- Mehmet Kaplan, “Ziya Gökalp ve Yahya Kemal'e Göre Malazgirt Savaşının Mana ve Ehemmiyeti”, C.17, 1972, s.149-164.
- Sir Gerard Clauson, “Tonyukuk Abidesi Hakkında Bazı Notlar”, C.18, 1976, s.141-148.

2. Türk Tarih Tezi

Birinci Dünya Savaşı ve onu takip eden yıllarda tarih, emperyalist devletlerin yaptığı işleri meşrulaştırma politikasının bir aracı haline gelmiş, galip devletler işgal ettikleri yerleri tarihi sebeplere bağlamaya başlamışlardı. Zira tarih devletlerin, milletlerin varlık ve sürekliliklerinin göstergesidir. Bir milletin hafızası manasına gelen, devletlerin mevcut durumda ve gelecekte içeride ve dışarıda karşılaşacakları problemlere yönelik çözümler üretmelerinde yol gösterecek olan tarih bilinci stratejik öneme sahiptir. Tarih bilimi ve bilincinin bu hayati önemini farkında bir devlet kurucu olarak Atatürk bu konuda çalışmalar yapılmasına önyak olmuştur.

Nitekim 1927-1928'li yıllarda milliyetçi tavrıyla Türk tarihinin “Orta Asya'dan Cumhuriyet'e” bir bütün olarak ele alınması gerekliliği ilkökul tarih kitaplarında yer almaya başlamıştır. Tarih derslerinin hedefi “Çocuklara Türk Milleti'nin mazisi hakkında malumat verip onlarda milli şuuru uyandırmak...” gibi önemli bir ölküye hizmet etmektedir (Öz, 2012: 50).

Türk Tarih Tezi'nin oluşturulmasında çok emeği geçen Afet İNAN, Atatürk'le bir anısını şöyle aktarıyor; “1928 yılında Fransızca coğrafya kitaplarının birinde Türk halkının sarı ırka mensup olduğu ve Avrupa

zihniyetine göre ikinci sınıf bir insan tipi olduğu yazılı idi. Kendisine gösterdim. Böyle midir dedim... Hayır olamaz. Bunun üzerinde meşgul olalım, sen çalış dediler.” (Karapınar, 1992: 143-144). İşte Türk Tarih Tezi'ne giden yolda böyle durumlar yaşanmış ve bunun üzerine Türk Tarihi ile çalışmalar hızlanmıştır. 1930 yılına gelindiğinde ise “*Türk Ocağı Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti*” kurularak, tarih alanında kurumsallaşmaya gidilmiş ve bu durum daha sonra Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti ve en son Türk Tarih Kurumu adını almıştır (Avcı, 2005: 18). 1930 yılında Türk Ocakları'nın Türk Tarihinin Ana Hatları adlı eseri yayımlanmıştır. Türk Tarih Tezi, Türk tarihinin dünya tarihi içerisinde yeniden kurulmaya çalışılmasıdır. Enver Ziya Karal'a göre Batı emperyalizmine ve kilise tarihine karşı bir savunma tarihçiliğidir (Avcı, 2005: 15). Atatürk, Türk Tarih Tezi ile hem dünya tarihini, medeniyet tarihini ve Türk tarihini açıklayan ve açıklamak isteyen bazı iddiaları ileri sürmüş hem de bu iddiaları ilim adamlarının tetkikine sunmuştur. Türk Tarih Tezi, genel hatlarıyla insanlık ve medeniyet üzerinde Türklerin oynadıkları rol hakkında mümkün ve muhtemel görüşleri içermektedir (Altınışik, 2011: 65).

Atatürk'ün üzerinde durduğu temel meseleler şunlardır:

- Medeniyetin ortaya çıkış yeri ve beşiği neresidir?
- İlk medeniyetin yaratıcısı kimlerdir?
- Türklerin cihan tarihinde ve dünya medeniyetinde yeri nedir?
- Türkler hangi ırka mensuptur?
- Anadolu'nun en eski yerli halk kimlerdi?
- Anadolu'da ilk medeniyet nasıl kurulmuş ve Anadolu'ya ilk medeniyet nasıl getirilmiştir?
- Türklerin bir aşiret olarak, Anadolu'da devlet kurmaları bir tarih efsanesidir. Şu halde bu devletin kuruluşu için başka bir izah bulmak lazımdır.
- İslam tarihinin gerçek hüviyeti nedir? Türklerin İslam tarihinde rolü ne olmuştur? . (Avcı, 2005: 16), (Altınışik, 2011: 66).

Burada temel vurgu Türk'ün kutsallığı olmuştur. Ayrıca dünya medeniyetinin yaratıcı ırkının Türk ırkı olduğu vurgusu da yapılmıştır (Akman, 2011: 86). Bu bilinç ile milli tarih yazımı ön plana çıkmıştır.

Türk Tarih Tezi ile hem emperyalist hem de İslâmî bir tarih yazımı geçersizleştirilmeye çalışılmıştır. Tez, Türklerin tarihin kurucu öznesi olduğunun vurgulandığı, bir bakıma Türk-merkezli bir tarih yazımı olarak şekillendirilmek istenmiştir (Akman, 2011: 94).

İşte bir bütün olarak, Türkiyat mecmuası içerisinde yer alan makaleler, araştırmalar, tenkitler Türk tarihinin yukarıda belirtilen meselelerine ışık tutmaya çalışarak, dil, edebiyat, tarih, folklor açısından Türk kimliğinin yeniden ve bilimsel bir metotla inşasına hizmet etmiştir. Bu mecmuanın içerisinde seçmiş olduğumuz makaleler, her birine örnek teşkil etmesi göz önünde bulundurularak seçilmiştir. Bir bibliyografya

İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası'nda Türk Tarihi...

çalışması, bir tanıtım ve değerlendirme amacı taşıyan bu çalışmada da görüleceği üzere geçmişten bugüne yayın hayatına devam eden mecmua Türk tarihinin önemli kaynaklarından birisidir.

3. Mecmua İçerisinden Türk Tarihine Dair Seçilen Makaleler ve Özetleri

3.1 Seçilen Makalelerin Künyeleri

- Akdes Nimet Kurat, «*Bizans'ın Son ve Osmanlı'nın İlk Tarihçileri*», C.3, 1935, s.185-206.
- Osman Turan, «*İlig Ünvanı Hakkında*», C.7, 1942, s.192-199.
- Ömer Lütfi Barkan, «*Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi*», C.10, 1953, s.1-26.
- İsmail Hakkı Uzunçarşılı, «*İkinci Abdülhamid'in Alman İmparatoruna Çekmiş Olduğu Bir Telgraf*», C.12, 1955, s.135-144.
- M. Fuad Köprülü, «*Orta-Asya Türk Dervişliği Hakkında Bazı Notlar*», C.14, 1965, s.259-262.
- Ahmet Caferoğlu, «*İlk Anadolu Vatan Kültürü Kurucuları*», C.17, 1972, s.1-12.

3.2 Seçilen Makalelerin Özetleri

Akdes Nimet Kurat, «*Bizansın Son ve Osmanlının İlk Tarihçileri*», C.3, 1935, s.185-206.

Kurat, makalesinde 1446 Mora Seferi'ni örnek alarak, Bizans ve Osmanlı tarihçiliğine değinmektedir. Makalede Bizans'ın son dört tarihçisinin, Laonikos, Dukas, Phrantzes, Kritovulos'un ismi geçmekle beraber Laonikos ismi üzerinde daha çok durulmuştur. Laonikos'un eserinin uzun yıllar boyunca Batı'da Osmanlılar hakkında tek kaynak mahiyetinde olduğunu ve eserin Latinceye ve Fransızcaya çevrildiğini dile getirmiştir.

Kurat, Türk tarihçileri arasında Aşıkpaşazade, Neşri, Bihîştî, Enveri, Hoca Sadettin Efendi ve Gelibolulu Mustafa Ali gibi isimleri zikretmiştir.

Kurat, 1446 Mora Seferi konusunda Türk ve Bizans tarihçilerinin tarih yazımı hakkında çıkarımlar ve kıyaslamalar yapmıştır. Ayrıca, Türk tarihçiliğinde Mora Seferi'nin yazımının çok kısa olduğunu, Bizans tarihçiliği ile desteklenmesinin gerekliliği üzerinde durulmuştur.

Tarihçilik açısından bir değerlendirme yapan Kurat, Türk tarihçilerinin Laonikos seviyesine gelememesinden yakınmaktadır. Fakat makalenin ana konusu; sadece Mora Seferi için değil Osmanlı klasik dönemi tarih incelemelerinde Bizans tarihinden ve tarihçilerinden yararlanılmasının gerekliliğidir.

Osman Turan, «*İlig Ünvanı Hakkında*», C.7, 1942, s.192-199.

Turan, makalesinde milli kaynakların ve kelimelerin yabancı dillerde yazılıp telaffuzların değişmesi ile alakalı bir örnek olan «İlig» unvanını değerlendirmeye tabi tutmuştur.

Ünvanın kökenine, ne anlam ifade ettiğine, hangi devletler tarafından hangi dönemde ne maksatla kullanıldığına dair açıklamalarda bulunmuştur.

Bu unvanın üzerinde durmasının amacını ise; Türk hukuk müesseselerinin, içtimai teşkilatının anlaşılmasında Türk ad ve unvanlarının kullanımının çok önemli olduğunu ayrıca dilin yozlaşmasına karşı çıktığını, bir dilin kelime tarihinin o dili konuşan milletin kültür ve düşüncesi tarihi olarak açıklamıştır.

Makale, Türkçe unvan olan “İlig”i örnek olarak tarih-dil ilişkisine değinmiştir. Milli tarih yazımının en önemli kurallarından biri de dile ait kelimelerinin korunması, yozlaştırılmaması ve milli bir tarih yazımında kullanılmasıdır.

Ömer Lütfi Barkan, “*Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi*”, C.10, 1953,s.1-26.

Barkan, makalesinde Osmanlı tarihçiliğinin dünya tarihçiliği yanında mevkii alabilmesi için «Tarihi Demografi» ye ihtiyaç olduğundan bahsetmektedir.

Tarih ve demografi ilminin iç içe oluşu, demografik tarih görüşünün önemi, tarih yazımında demografinin göz ardı edilmemesinin gerekliliği anlatılarak demografinin faydalarına, demografinin kaynakları olan tahrir defterlerinin Osmanlı’daki ve Avrupa’daki durumlarına ve bu defterlerin önemine değinmiştir.

Barkan, ayrıca 16. yüzyıl Osmanlı tahrir defterini inceleyerek dönemin nüfusunu tespit etmiştir. Fakat bunun doğruluğunu ve sıhhatini kesin görmeyerek, Fernand Braudel’in «*Akdeniz*» adlı eseriyle Osmanlı tahrir defterini kıyaslamıştır. Barkan, tahrir defterinden aldığı bilgilerle Osmanlı şehirlerinden bazılarını da tablolar şeklinde göstermiştir.

Sultan Süleyman tahrirlerine göre 1520-1530 yılları arasında Türkiye’de nüfusun yayılışı (Barkan, 1953: 11).

İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası'nda Türk Tarihi...

Vilâyetler	Hane adedi			Hane yekûnu	5 emsaline göre hesaplanan nüfus sayısı
	Müslim	Hırs'iyân	Yahüdi		
Anadolu a)	540.963	4.471	—	545.434	2.727.170
Karaman b)	143.254	2.448	—	145.702	728.510
Zülkadriye c)	66.778	2.687	—	69.463	847.315
Diyaribekir d)	72.075	11.979	—	84.054	423.270
Rum e)	118.683	5.287	—	173.920	869.600
Arap f)	131.399	444	—	131.843	659.215
Yekûn	1.073.750	77.266	—	1.151.016	5.755.080
Rumeli g)	211.788	824.613	4.061	1.040.457	5.202.285
İstanbul şehri h)	(?)	(?)	(?)	(?)	400.000 (?)
Yekûn					5.602.285
U. yekûn					11.357.365

F. Braudel'in "Akdeniz" adlı eserindeki dünya nüfusu (Barkan, 1953: 15).

A Bloku		B Bloku	
	milyon nüfus		milyon nüfus
İspanya	8	Avrupa Türkiyesi	8
Portokiz	1	Asya Türkiyesi	8
Fransa	16	Mısır	2-3
İtalya	12,5-13	Şimali Afrika	2-3
Yekûn	37,5-38	Yekûn	20-22

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "İkinci Abdülhamid'in Alman İmparatoruna Çekmiş Olduğu Bir Telgraf", C.12, 1955, s.135-144.

Uzunçarşılı makalesinde; önce 1876 Ayastefanos daha sonra 1877 Berlin antlaşmalarıyla sorun haline gelen Karadağ ile ilgili Sultan II. Abdülhamid'in Alman İmparatoru I. Vilhelm'e göndermiş olduğu telgraftan bahsetmektedir. Neden Alman İmparatoruna telgraf çekildiği konusuna gelinecek olursa Osmanlı İmparatorluğu'nun 1870'li yıllarda dönemin siyasi cereyanları neticesinde Alman İmparatorluğu ile siyasi bir yakınlaşması söz konusudur.

Uzunçarşılı, telgrafın müsveddesinin dönemin Başvekili Said Paşa'nın "Hatırat"ında ve Yıldız evrakını baştanbaşa araştıran, inceleyen İbnülemin Mahmud Kemal Bey'in "Son Sadrazamlar" isimli eserinde de geçmediğini dile getirmektedir. Bu durumdan gündemdeki önemli meselelerin kayıtlarının padişah nezdinde bulunduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Uzunçarşılı, telgraf müsveddesinde değişikliklerin yapıldığını da yazısında okuyucular ile paylaşmıştır. Telgraf metni içerisinde geçen "Müslüman" lafzının telgraftan çıkarıldığı ayrıca metne Alman Prensi "Bismark" in da isminin eklendiği görülmektedir.

Dönemin siyasi manevraları incelendiğinde 1870 yılı öncesi İngiltere ve Rusya gibi devletlerle yakınlaşma görülürken 1870 ve sonrasında bu devletlere karşı Alman İmparatorluğu müttefikliği tercih edilmiş ve bu ittifaklar neticesinde dönem dönem tavizler verildiği de yukarıdaki paragraftan anlaşılmaktadır.

M. Fuad Köprülü, “*Orta-Asya Türk Dervişliği Hakkında Bazı Notlar*”, C.14, 1965, s.259-262.

Köprülü bu makalesinde Ali Şir Nevâî'nin «*Nesaimü'l-muhabbe*» adlı eserinden çıkardığı notları okuyucu ile paylaşmıştır. Makalede geçen yazıların ve bilgilerin «*İlk Mutasavvıflar*» adlı kitabında da mevcut olduğunu belirtmiştir. Makalesinde Hoca Ahmet Yesevi ile uzak veya yakın alakaları bulunan Türk Sufilerinin isimlerini ve bu sufiler hakkında bir iki cümlelik kısa bilgiler vermiştir.

Orta Asya (Türkistan) coğrafyasında bu isimler arasında Kutbeddin Haydar, Korkut Ata, Hâkim Süleyman Ata, İsmail ve İshak Ata, Hoca Bahaeddin, Hoca Bayezid, Ali Ata ve Kılıç Ata gibi isimler zikredilmektedir. Türk Tarih Tezi'nin amacı bağlamında “*Türk Sufiliği*” tarihsel bir bütünlük içinde incelendiğinde; Türkistan coğrafyasında başlayan “*Türk Sufiliği*”, Türk göçleri sebebiyle Anadolu coğrafyasına da intikal etmiş, Anadolu, Rumeli ve Balkanların Türkleşmesinde etkin bir rol oynamıştır. Anadolu coğrafyasında bu rolü Ahi Evran, Hacı Bektaş Veli, Yunus Emre ve Mevlana gibi isimler oynamıştır.

Sonuç olarak; dervişlik veya sufilik müessesesi Türkistan veya Anadolu'daki Türk devletlerinin, vatan edindiği toprakları Türkleştirme ve Müslümanlaştırma konusunda vazgeçilmez bir unsur olduğu aşikârdır.

Ahmet Caferoğlu, “*İlk Anadolu Vatan Kültürü Kurucuları*”, C.17, 1972, s.1-12.

Caferoğlu, Anadolu'da yeni yerleşik bir vatan kurma teşebbüsünün Selçuklular ile meydana geldiğini ve Selçuklu kültürünün Orta-Asya Türk kültürünün devamı olduğundan bahsetmektedir.

Dandakan ve Malazgirt savaşlarının bu kültürün hazırlayıcısı olduğunu dile getirmektedir. Fakat bu tarihlerden önce Türk boylarının Anadolu'ya geldiğini ancak vatan kültürü oluşturamadıklarını ifade etmiştir.

Selçukluların, Anadolu coğrafyasına alışmalarının uzun zaman aldığı, bu coğrafyaya geldikten sonra Bizans ile akrabalık bağlarının kurulduğunu ifade etmektedir.

Caferoğlu makalesinde ayrıca Selçukluların Türk kültürünü yaşamaya ve yaşatmaya çalıştığını, milli kültür için ise Arap ve Fars kültürüne savaş

İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası'nda Türk Tarihi...

açtığı belirtmiştir. İslamiyet'ten dolayı Arap ve Fars kültürüne yakınlık olmasına rağmen mimari kültür alanında Selçuklular taviz vermemiştir.

Ayrıca Caferoğlu, Türkiye Selçukları devrinde, Anadolu'da Türk kültürü, İran, Arap ve Bizans kültür çatışmasını da belirtmiştir. Buna rağmen Türk kültür varlığı muhafaza edilmiştir.

Makale Yazarlarının Hayatları ve Eserleri Akdes Nimet Kurat ve Hayatı

Türk tarihçiliğinin önde gelen isimlerinden Kurat, Tataristan'ın Berkete köyünde 1902 yılında dünyaya gelmiştir (Şakiroğlu, 2002: 430). Eğitimini liseye kadar Rus okullarında almasına rağmen, ailesinin, çevresinin özellikle de Türkçü Hadi Atlası'nın² Kurat'ın tarihçiliğinde ve fikirlerinde önemli tesirleri olmuştur (Vurgun ve diğerleri, 2012: 118). 1924'te Türkiye'ye gelen Kurat, bu tarihten itibaren Türkiye Cumhuriyeti Devleti vatandaşlığına geçerek 1925'te Türkiyat Enstitüsü'nde Köprülü'nün asistanı olarak çalışmaya başlamış, Türkiyat Enstitüsü ile birlikte Kurat'ın akademik hayatı şekillenmiştir (Vurgun ve diğerleri, 2012: 118, Şakiroğlu, 2002: 430). 1929 yılında ise doktora çalışması yapmak üzere Almanya'ya gönderildi ve 1933 yılında Bizans Tarihi üzerine doktora çalışmasını tamamlayarak payesini almıştır (Demir ve diğerleri, 2008: 39, Vurgun ve diğerleri, 2012: 118). Almanya dönüşü sonrası ise İstanbul Üniversitesi'nde Ortaçağ Tarihi alanında doçent adaylığına atanmıştır. 1937'de tekrar Avrupa'ya giden Kurat, akademik çalışmalarına devam ederek, Avrupa arşiv ve kütüphanelerinde "Prut Seferi ve Barışı" adlı eseri için arşiv malzemesi toplamıştır (Şakiroğlu, 2002: 430). Avrupa dönüşü ise bazı eğitim kurumlarında tarih öğretmenliği yapmıştır. Kurat, 1941 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesine Ortaçağ Tarihi alanında doçent olarak atanmış, 1944 yılında ise aynı üniversitede profesörlüğe yükselmiştir (Demir ve diğerleri, 2008: 39). Kurat, 8 Eylül 1971 tarihinde elim bir kaza sonucu vefat etmiştir (Vurgun ve diğerleri, 2012: 118).

Eserleri

Çaka Bey: İzmir ve Civarındaki Adaların ilk Türk Beyi (M.S. 1081 – 1096), İstanbul, 1966.

Peçenek Tarihi, İstanbul 1937.

Kazan Hanlığını Kuran Uluğ Muhammed Han'ın Yarlığı, İstanbul, 1937.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altınordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikleri, İstanbul 1940.

İsveç Kralı Karl XII. Hayatı ve Faaliyeti, İstanbul, 1940.

---

² Usûl-i Cedid Hareketi döneminde Tatar Türkleri arasında yetişen Türk tarihçisi ve fikir adamı.

İsveç Kralı Karl XII. Türkiye’de Kalışı ve Bu Sıralarda Osmanlı İmparatorluğu, İstanbul, 1943.

Rusya Tarihi Başlangıcından 1911’e Kadar, Ankara, 1948.

Prut Seferi ve Barışı, I-II, Ankara, 1951.

Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610), Ankara, 1953.

Türk Amerikan Münasebetlerine Kısa Bir Bakış (1800-1959), Ankara, 1959.

Başkan Lyndon B. Jonson ve Amerika Birleşik Devletleri Cumhurbaşkanlığı, Ankara, 1964.

Türkiye ve İdil Boyu 1569 Astrahan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVIII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri, Ankara, 1966.

Türkiye ve Rusya: XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşı Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919), Ankara, 1970.

IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara, 1972 (Demir ve diğerleri, 2008: 39, Şakiroğlu, 2002: 430).

Osman Turan ve Hayatı

Selçuklu dönemi üzerine çalışmalarıyla tanınan Turan, 1914 yılında Trabzon’un Çaykara ilçesinde doğmuştur. Tahsil hayatına Trabzon’da başlayan Turan, ilkokulu Çaykara’da, ortaokulu Bayburt’ta tamamlamıştır. Lise öğrenimini ise Ankara’da tamamlamıştır (Turan, 2016: 5). 1940 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Ortaçağ Kürsüsünden mezun olan Turan, aynı yıl içerisinde “On İki Hayvanlı Türk Takvimi” adlı çalışması ile Fuat Köprülü danışmanlığında doktorasını tamamlamıştır. Hocası Köprülü siyaset sahnesine girince kendisi Ortaçağ Türk-İslam Tarihi derslerini vermekle görevlendirilmiştir. 1942’de aynı kürsüye asistan olarak seçilmiştir. 1943 yılında doçent, 1951 yılında da profesör olmuştur (Koca, 2012: 411). Bu tarihlerden itibaren hocasının isteğiyle siyasete atılan Turan, 1954 ve 1957 yıllarında Trabzon Milletvekiliği yapmıştır. Ayrıca 1959 yılında Türk Ocakları Genel Başkanlığı yapan Turan, 17 Ocak 1978 tarihinde vefat etmiştir (Demir ve diğerleri, 2008: 75, Turan, 2016: 5).

Eserleri

Oniki Hayvanlı Türk Takvimi (Doktora Tezi), Ankara, 1941.

Orta Zaman Türk Devletlerinde Türkçe Unvanlar (Doçentlik Tezi), Ankara, 1944.

Müsâmeretü’l-Ahbâr (Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi) (Tercüme), Ankara, 1944.

İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası'nda Türk Tarihi...

- Tarihi Kronolojinin Esasları (Tercüme), Ankara, 1954.
- İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler, Ankara, 1954.
- Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar Metin, Tercüme ve Araştırmalar, Ankara, 1958.
- Türkiye'de Manevi Buhran Din ve Laiklik, Ankara, 1964.
- Kızıl Tehlike (Şevket Eygi ve Peyami Safa ile beraber), İstanbul, 1964.
- Türkiye'de Komünizmin Kaynakları, Ankara, 1964.
- Türkiye'de Komünizm Kaynakları ve Kültür İhtilali İlaveli, Ankara, 1967.
- Selçuklular Tarihi ve Türk - İslam Medeniyeti, Ankara, 1965.
- Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, İstanbul, 1969.
- Türkiye'de Siyasi Buhranın Kaynakları, İstanbul, 1969.
- Selçuklular ve İslamiyet, İstanbul, 1971.
- Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul, 1971.
- Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 1973.
- Türkler Anadolu'da, İstanbul, 1973.
- Tarih Akışı İçinde Din ve Medeniyet, İstanbul, 1980.
- Vatanda Gurbet, İstanbul, 1980 (Koca, 2012: 412, Demir ve diğerleri, 2008: 75, Turan, 2016: 5).

Ömer Lütfi Barkan ve Hayatı

1903 yılında Edirne'de dünyaya gelen Barkan, ilkokulu Edirne'de, ortaokulu ise Edirne'de başlayıp İstanbul'da tamamlamıştır. Bu tarihten itibaren kısa bir süre öğretmenlik yaptıktan sonra 1923 yılında Darülfünun'a (İstanbul Üniversitesi) kaydolmuş ve 1927 yılında mezun olmuştur (Sahillioğlu, 2011: 3-4). Mezuniyetinin hemen Strasbourg'a giden Barkan, Marc Bloch gibi önemli bir hocadan dersler almıştır. 1931 yılında yurda dönen Barkan, Eskişehir'de Felsefe ve Yurt Bilgisi alanında öğretmenliğe başlasa da 1933 yılında Prof. Dr. Yusuf Kemal Tengirşenk'in yanında Türk İnkılap tarihi alanında doçent olmuş, 1937 yılında ise İktisat Fakültesi'ne İktisat Tarihi alanında dersler vermesi için atanmış, 1940 yılında ise profesör ünvanını almıştır (Sahillioğlu, 2011: 4-7). Türk Tarih Kurumunun önemli üyesi, Türk İktisat Tarihçisi, İstanbul Üniversitesi Türk İktisat Tarihi Enstitüsünün kurucusu Ömer Lütfi Barkan 23 Ağustos 1979 tarihinde vefat etmiştir (İğdemir, 1979: 2, Güçer, 1979:2).

Eserleri

XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirâi Ekonominin Hukukî Ve Mâlî Esâsları, İstanbul, 1945.

İktisat Tarihi Ders Notları, İstanbul, 1954

İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, İstanbul, 1970.

Süleymaniye Cami Ve İmaretî İnşaâtı (1550-1557), Ankara, 1972.

Hüdavendigâr Livası Tahrir Defteri, Ankara, 1978.

Türkiye’de Toprak Meselesi Toplu Eserler 1, İstanbul, 1980 (Sahillioğlu, 2011: 18-19).

İsmail Hakkı Uzunçarşılı ve Hayatı

23 Ağustos 1888’de Eyüp’te doğan Uzunçarşılı, ilköğrenimini aynı semtte yapmış daha sonra Askerî Rüşdiye’ye girmiş ve 1904 Mercan İdadisi’ne kaydolmuştur. 1910 yılında ise İstanbul Darülfünûnu Edebiyat Fakültesine kaydını yaptırmış, 1912 yılında mezun olunca Kütahya İdadisi ve Sultanisi’nde tarih-coğrafya öğretmenliği yapmıştır. Daha sonra sırasıyla Trabzon ve Kastamonu’da Tarih öğretmenliği yapmış ve Kastamonu’nun Milli Mücadele’ye destek veren yerel gazetesi “Açıksöz”de yazılar yazarak kendini tanıtmıştır. Uzunçarşılı, 1927 yılından 1950 yılına kadar Balıkesir milletvekilliği yapmıştır. Bu 23 yıllık dönem içerisinde çeşitli akademik faaliyetlerde de bulunmuş ve İstanbul Üniversitesi Tarih bölümünde dersler vermiştir. 1939 yılında üniversite hocalığı yerine vekilliği tercih eden Uzunçarşılı, 1950 yılından sonra Ortaçağ Tarihi kürsüsüne tekrar konferansçı olarak geri dönmüştür (İpşirli, 2012: 264-265). Türk Tarih Kurumunun Kurucu Üyesi İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 12 Ekim 1977 tarihinde vefat etmiştir (Milliyet, 1977: 12).

Eserleri

Karesi Vilâyeti Tarihçesi, İstanbul, 1923.

Karesi Meşahiri: Edib ve Şairler, Ricâl-i Devlet Faslı, İstanbul, 1923.

Anadolu Türk Tarihi Tedkikatından Sivas Şehri İstanbul 1346/1928.

Kütahya Şehri, İstanbul 1932.

Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Ankara, 1937.

Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal, Ankara, 1941.

Alemdar Mustafa Paşa, İstanbul 1942.

Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları (I-II), Ankara, 1943.

- Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı, Ankara, 1945.
Osmanlı Tarihi 4 Cilt, Ankara, (1947-1959).
Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı, Ankara, 1968.
Meşhur Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık Oğlu Süleyman Ağalar ve
Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiplerine Dair Vesikalar, Ankara, 1946.
Midhat Paşa ve Tâif Mahkûmları, Ankara, 1950.
Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı, Ankara, 1965.
Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi, Ankara, 1967.
Mekke-i Mükerrerme Emirleri, Ankara, 1972.
Çandarlı Vezir Ailesi, Ankara, 1974 (İpşirli, 2012: 265-266).

Mehmed Fuad Köprülü ve Hayatı

Çağdaş Tarih Anlayışını Türkiye'ye taşımış ve bu anlayış çerçevesinde yazdığı yapıtlarla ve yetiştirdiği öğrencilerle Türk tarih araştırmacılığı ve yazıcılığında yeni bir dönem açmış olan Mehmed Fuad Köprülü, 4 Aralık 1890³ tarihinde İstanbul'da doğmuştur. 1907'de Mercan İdâdîsi'ni bitirmiş ve İstanbul Dârü'l-Fünûnu'na bağlı, Mekteb-i Hukûk'a girmiştir ancak üç sene sonra burayı terk etmiş ve kendi kendisini yetiştirmiştir. Bir süre orta eğitimde öğretmenlik yapmış ve Ziya Gökalp'in destekleri sayesinde 1913 tarihinden itibaren Edebiyat Fakültesi'nde Türk Edebiyatı Tarihi dersleri vermeye başlamıştır (Güneş, 2011: 109-110). Bu yıl içinde tanınmış Fransız sosyal psikologu ve tarih felsefecisi Gustave le Bon'dan da (1841-1931) yararlanarak yazdığı ve tarih araştırmalarında yöntem konusunu ele aldığı Türk Edebiyatı Tarihinde Usûl çalışması, sonraki yıllarda hem edebiyat tarihi alanında ve hem de diğer tarih alanlarında çalışma yapacak araştırmacıların temel başvuru kaynaklarından biri haline gelmiştir (Akün, 2008: 475).

Edebiyat Fakültesi dekanlığı yapan ve 1924'te Türkiyat Enstitüsü'nü kuran Köprülü, 1935 yılında Kars Milletvekili olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne girmiştir. Ankara'ya gelmiş ve Atatürk'ün isteği üzerine, Mekteb-i Mülkiyye'de kurumlar tarihi ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde ise Orta Çağ Türk Tarihi derslerini vermiştir. Büyük ilgiyle karşılanan derslerini, 1941 yılına değin düzenli bir biçimde sürdürmüştür (Tansel, 1966: 271-273). Fuat Köprülü, 28 Haziran 1966 tarihinde vefat ettiğinde Akdes Nimet Kurat, Osman Turan, Mehmet Altay Köymen, Neşet Çağatay ve Halil İnalçık gibi

³ Köprülü'nün doğum tarihi bazı ilim adamları tarafından da çeşitlilik gösterir. F. Babinger, Köprülü'nün doğum tarihini 1888, M. Zeki 22 Kasım 1890 olduğunu bizlere aktarır.

Türk tarihinin önemli isimlerini yetiştirmiş bulunuyordu. (Demir ve diğerleri, 2008: 25)

Fuad Köprülü, Türk tarih araştırmacılığının ve yazıcılığının Osmanlı Tarihçiliği dışına taşınmasında, eski tarihçiler arasında gelenekselleşmiş olan siyasî ve askerî tarih odaklı yaklaşımın aşılmasında yani edebiyat tarihi, dil tarihi, sanat tarihi, hukuk tarihi, iktisat tarihi, din tarihi gibi medeniyet tarihinin muhtelif alanlarının mevcudiyetine dikkat çekilmesinde çok önemli bir rol oynamıştır. Kısacası tarihçiliğimizin ufku genişletmiş ve yeni araştırma alanları açmıştır. (Demir ve diğerleri, 2008: 25)

Eserleri

Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, İstanbul, 1919.

Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul, 1921.

Türkiye Tarihi, İstanbul, 1923.

Türk Tarihi Dersleri: Anadolu Beyliklerine Ait Notlar, İstanbul, 1927.

Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar, İstanbul, 1931.

Türk Tarihinin Ana Hatları, Ankara, 1932.

Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar İstanbul, 1934.

İslâm Medeniyeti Tarihi, (W. Barthold ile beraber), İstanbul, 1940 (Akün, 2008: 481-485).

Ahmet Caferoğlu ve Hayatı

Türk Dil Âlimi Caferoğlu, 17 Nisan 1899 tarihinde Gence'de dünyaya gelmiştir. Orta öğrenimini 1908 yılında Semerkant'ta yapmış, lise öğrenimi ise 1916'da Gence'de tamamlamıştır. Aynı yıl içerisinde Kiev Yüksek Ticaret okuluna başladı ise de Rus İhtilâli sebebiyle okula uzun bir süre devam edememiş bu tarihten sonra ise Azerbaycan'ın istiklâli ve istikbâli için çalışmış, 1918'de Nuri Paşa önderliğinde ki Kafkas-İslam Ordusuna katılmıştır. 1920 yılında İstanbul'a gelerek eğitimine başlayan Caferoğlu, 1924 yılında Edebiyat Fakültesi'ni bitirmiştir. 1925 yılında ise Türkiyat Enstitüsüne asistan olmuştur. Bu tarihten itibaren Alman üniversitelerinde Türkoloji alanında doktora eğitimi almış ve Türkiye'ye dönmüştür. Türkiye dönüşü İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili Tarihi doçentliğine atanmış ve 1938 yılında ise profesör olmuştur (Sertkaya, 1993: 10-11).

1946 yılında üniversiteden Türk Dili kürsüsünün başkanı olan Caferoğlu, bu görevi 1973 Temmuzundaki emekliliğine kadar devam ettirmiş ve akademik çalışmalarından da ödün vermemiştir. Ahmet Caferoğlu 6 Ocak 1975'te İstanbul'da vefat etmiştir (Sertkaya, 1993: 11).

Eserleri

- Türk Dili Tarihi Notları I, II, İstanbul, 1943, 1947.
Türk Lisanı Tarihi Dersleri Tatbikat Nümuneleri, İstanbul, 1932.
Türklerde Latin Hurufatı Meselesi, İstanbul, 1933.
İlk Türk Dilcisi Kaşgarlı Mahmut, İstanbul, 1938.
Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, İstanbul, 1968 (Sertkaya, 1993: 10-11).

SONUÇ

Yeni Türk Devleti'nin teşekkülünden sonra Türk kültür hayatına önemli katkılarda bulunan *Türkiyat Enstitüsü*, yayımladığı *Türkiyat Mecmuası* ile Cumhuriyet tarihindeki bilimsel çalışmalara ev sahipliği yapmıştır.

Mecmua, dünya Türkoloji hayatındaki bütün faaliyetlerden haber veren milletlerarası bir yayın organı olma özelliği ile ön plana çıkarak kendi alanında gerek yurt içi ve gerek yurt dışında Türk kültür hayatına ait bilim dalları hakkında araştırma yapanlar için önemli bir kaynak olma özelliğini uzun yıllar korumuş ve korumaya devam etmektedir.

Türkiyat Enstitüsü'nün faaliyetleri ve mecmuada yapılan çalışmalara muhteva bakımından bakıldığında yapılan yayınlar 1930'lu yıllardaki "*Türk Tarih Tezi*" nin, 1931'de kurulan Türk Tarih Kurumu'nun ve 1932'de kurulacak olan Türk Dil Kurumu'nun alt yapısını da oluşturmaya yardımcı olacak niteliktedir.

KAYNAKÇA

1. Kitap

Demir, Remzi, Doğan, Atılgan, *Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Ve Türkiye’de Beşeri İlimlerin Yeniden İnşası, Elli Portre*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2008.

İnalçık, Halil, *Osmanlı Tarihinde Efsaneler ve Gerçekler*, Kronik Kitap, İstanbul, Ağustos 2017.

Turan, Osman, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, Mart 2016.

2. Tez

Altınışık, Ahmet Haşim, *Atatürk-İnönü Dönemi Kültür Politikaları Temelinde Türk Tarih ve Türk Dil Kurumu*, Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir, 2011.

3. Makale

Akman, Şefik Taylan, “Türk Tarih Tezi Bağlamında Erken Cumhuriyet Dönemi Resmî Tarih Yazımının İdeolojik ve Politik Karakteri”, *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1(1), s.80-109, 2011.

Akün, Ömer Faruk, “Köprülüzâde Mehmed Fuad”, *TDVİA*, C.28, s. 471-486, 2008.

Avcı, Cemal, “Türk Tarih Tezi, Amacı, Uygulanışı ve Sonuçları”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.11, S.11, s.11-32, Ocak 2005.

Barkan, Ömer Lütfi, “Tarihi Demografi Araştırmaları Ve Osmanlı Tarihi”, *İ.Ü Türkiyat Mecmuası*, C.10, s.1-26, 1953.

Birinci, Necat, “Atatürk’ün Emri İle Kurulmuş Bir İlim Yuvası: Türkiyat Enstitüsü”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C.49, S.403, s.577-585, Temmuz 1985.

Güleç, İsmail, “Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü”, *TDVİA*, C.41, s.560-561, 2012.

Güleç, İsmail, “Türkiyat Mecmuası”, *TDVİA*, C.41, s.561-562, 2012.

Güneş, Hasan Hüseyin, “Bir Üstâd-I Âlem: Mehmed Fuad Köprülü”, *Tarih Okulu*, S.11, s.103-119, Eylül-Aralık 2011.

İlgürel, Sevim, “Türkiyat Mecmuası Bibliyografyası”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.7-8, s.233.262, 1977.

İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası'nda Türk Tarihi...

- İpşirli, Mehmet, “Uzunçarşılı, İsmail Hakkı”, *TDVİA*, C.42, s.264-266, 2012.
- Karapınar, Yücel, “Başlangıcından Günümüze Türk Tarih Tezi ve Lise Kitaplarına Etkisi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.1, S.2, s. 143-177, 1992.
- Koca, Salim, “Osman Turan (1914-1978)”, *TDVİA*, C.41, s.410-412, 2012.
- Öz, Şaban, “Türk Tarih Yazıcılığında Millileşme Çabaları Üzerine”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.20, s.40-66, 2012.
- Özkan, Mustafa, “Kuruluşunun 70. Yılında Türkiyat Enstitüsü”, *İÜ Türkiyat Mecmuası*, C.20, s.1-11, 1997.
- Sahillioğlu, Halil, “Ömer Lütfi Barkan”, *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.41, S.1-4, s.3-38, 2011.
- Sertkaya, Osman Fikri, “Ahmet Caferoğlu”, *TDVİA*, C.7, s.10-11, 1993.
- Şakiroğlu, Mahmut, “Kurat, Akdes Nimet”, *TDVİA*, C.26, s.430-431, 2002.
- Tansel, Fevziye Abdullah, “Memleketimizin Acı Kaybı Prof. Dr. Fuad Köprülü”, *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.14, S.1, s.266-281, 1966.
- Tıgılı, Fatih, “İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Mecmuası”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.4, S.8, s.593-608, 2006.
- Vurgun, Ahmet, Muhammet, Avaroğulları, “Akdes Nimet Kurat, Tarihçilik Ve Tarih Öğretimi”, *Türk Tarih Eğitimi Dergisi*, C.1, S.1, s.116-130, 2012.
- 4. Gazete Yazısı**
- İğdemir, Uluğ, “Osmanlı Dünyası ve Yitirdiğimiz Bilgin Barkan”, *Milliyet*, s.2, 12.09.1979.
- Güçer, Lütfi, “Barkan ile Aydınlanan Tarih”, *Milliyet*, s.2, 30.09.1979.
- Milliyet*, “Vefat”, s.12, 12.10.1977.

DEMİR EMİR ABDURRAHMAN DÖNEMİ VE MODERN AFGAN DEVLETİ'NİN DOĞUŞU (1880-1901)

Sibel KAVAKLI KUNDAKÇI*
Oğuz HAMŞİOĞLU*

Geliş Tarihi/Received Date: 11.05.2018-Kabul Tarihi/Accepted Date: 26.07.2018

Doi: 10.30913/alinterisosbil.422998

Atıf Künyesi: Kundakçı, Sibel Kavaklı, Hamşioğlu, Oğuz, “Demir Emir Abdurrahman Dönemi ve Modern Afgan Devleti'nin Doğuşu (1880-1901)”, *Alinteri Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD)*, C. 2, S. 3, 2018, ss. 119-143.

Öz

1880 ile 1901 yılları arasında Afganistan'a hâkim olan “Demir Emir” lakaplı Abdurrahman Han dönemi, modern Afganistan'ın başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Afganistan'da ilk büyük ve kapsamlı reform yapma çabası 1880'den sonra bu dönemde gerçekleşmiştir. Bu yıllarda özellikle siyasî, sosyal, ekonomik ve dinî alanlarda reformlar yapılarak Afgan Devleti'nin bir kabile devletinden modern bir merkezi devlete dönüştürülmesi amaçlanmıştır. Bunun için toplumdaki geleneksel güç gruplarının, hükümdarlık soyunun, kabile liderlerinin ve dinî kurumların özerkliğinin ve ekonomik güçlerinin ortadan kaldırılması gerekliydi. Yapılan reformlar bunları geçekleştirmeyi amaçlamıştır. Ayrıca dönemin en önemli özelliği, Afganistan'da merkezi yönetimin hiç olmadığı kadar güçlenmesidir. Bu çalışmada, Emir Abdurrahman Han dönemi işlenmeye çalışılacaktır. Çalışmada, dönemin siyasî ve askeri olaylarından çok Emir Abdurrahman'ın modern ve merkezi bir Afganistan kurmak için siyasî, sosyal, ekonomik, dinî ve kültürel alanlarda gerçekleştirdiği bir dizi reform ve bu reformların sonuçları anlatılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Afganistan, Emir Abdurrahman Han, Demir Emir, Muhammedzay, Loya Jirga

Demir Emir Abdurrahman is the Birth of the Modern Afgan State and the Modern Period (1880-1901)

Abstract

The period of Abdurrahman Khan with the nickname of “Iron Ameer”, who ruled Afghanistan between 1880 and 1901, is regarded as the beginning of modern Afghanistan. The first major and comprehensive reform effort in Afghanistan took place after 1880, in the time of Ameer. In this period, it was aimed to transform Afghan State from a tribal state to a modern central state by reforming especially in political, social, economic and religious field. For this, it was necessary to annihilate the autonomy and the economic forces of the traditional power groups in the society, the rule of the kingdom, the tribal leaders and the religious institutions. In addition, the most important characteristic of the period is that the central government in Afghanistan has become stronger than ever. In this study, Emir Abdurrahman Han period will be tried to discuss. Rather than the political and military events of period, a series of reforms and the results of these reforms Ameer Abdurrahman's made in political, social, economic, religious and cultural fields in order to establish a modern and central Afghanistan will be tried to be explained in the study.

Keywords: Afghanistan, Ameer Abdurrahman Khan, Iron Ameer, Muhammedzay, Loya Jirga.

* Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, skavakli@kastamonu.edu.tr.

* Dr. Genel Müdür, Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Ankara,ohamsioğlu@gmail.com

GİRİŞ

Afganistan'da ilk büyük ve kapsamlı reformlar, 1880'den sonra, "Demir Emir" lakaplı Abdurrahman Han'ın Afgan hükümdarlığına gelmesiyle başlamıştır. Abdurrahman Han'ın nasıl hükümdar olduğu konusunda, Dost Muhammed Han zamanına kadar gitmek gerekir. Dost Muhammed Han döneminin en önemli özelliği, Afgan ordusunu modern silahlarla donatarak güçlendirmesidir. Ancak, bu durum doğal olarak İngilizlerin bölgeye yönelik yayılma planlarına ters düşmüş ve bu çelişki, Rusya ve İngiltere'nin bölgede Afganistan üzerindeki güç mücadelesini tetiklemiştir. 1839 yılında çıkan ilk İngiliz-Afgan savaşı bu güç mücadelesinin sonucu olmuştur. Bu savaştan sonra İngilizler Afganistan'ın eski şahlarından olan Şuca'yı toprak tavizi ve İngiltere'ye bağımlı olması karşılığında yönetime getirmişlerdir. İngilizlere bağımlı halde Şuca'nın yönetime gelmesi, İngilizlere ve Şuca'ya karşı ülkede geniş çaplı ayaklanmaların çıkmasına sebep olmuştur. Ayaklanmalar kısa süre de şiddetini artırınca Şah Şuca ayaklanmacılar tarafından öldürülmüş ve 1842 yılında İngilizler, Afganistan'dan çekilmişlerdir. Ayaklanmaların bastırılması konusunda İngiliz yönetimi Afganistan'a yönelik bir cezalandırma hareketine girişmiş ve geniş çaplı yağma ve katliamda bulunmuştur. Yine de ülke de olaylar devam etmiş ve ayaklanmalar bir türlü önlenememiştir. İngilizler, 1838-1842 yılları arasındaki Afganistan politikalarının yanlışlığını kabul ederek, ayaklanmaların önde gelen liderleriyle anlaşarak Dost Muhammed'in Afganistan yönetimine getirilmesini kabul etmişlerdir. Peşaver'i İngilizlere bırakmak zorunda kalan Dost Muhammed, Afganistan'ın birliğini yeniden kurmayı başarmıştır. 1863 yılında Dost Muhammed'in ölümünden sonra Afgan tahtına geçen Şir Ali döneminde ise Türkistan'da hızla yayılan Rusya, Afganistan için ciddi bir tehdit durumuna gelmiştir. Ruslara karşı İngiltere Afganistan'a silah ve cephane göndererek Afganları desteklemiştir. Ancak ilerleyen yıllarda İngiltere ve Rusya arasında bir tampon bölge oluşturma konusunda meydana gelen gelişmeler, Afgan-İngiliz ilişkilerini yeniden bozmuş ve ikinci İngiliz-Afgan savaşı başlamıştır. Afganistan İngilizler tarafından işgal edilmiş ve aldığı ağır yenilgi üzerine Şir Ali ülkeyi terk ederek yönetimi oğlu Yakup Han'a bırakmıştır. Yakup Han, İngiltere'den barış istemiş ve 1879 yılında iki taraf arasında anlaşma imzalanmıştır. Ancak anlaşmaya rağmen ülkede ayaklanmalar çıkmış ve Yakup Han bu ayaklanmaları bastıramamıştır. Çıkan ayaklanmalarla, İngilizler ağır kayıplar verince Yakup Han'ı Hindistan'a sürgüne göndererek, Abdurrahman Han'ın Afgan tahtına çıkışını kabul etmek zorunda kamilşlardır¹. Şir Ali Han'ın yeğeni olan ve yüz kadar adamıyla Amu Derya'yı geçen Abdurrahman, geçmiş yıllarda amcasına karşı başarısız bir isyan hareketinde bulunmuş, Rus

¹ Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi, "Afganistan ve Pakistan'da Yaşanan Gelişmeler ve Uluslararası Güvenliğe Etkileri", Rapor No: 31, Mart 2011.

Demir Emir Abdurrahman Dönemi...

Valisi General Kaufmann'ın sağladığı destekle on iki yılını (1868-80) sürgün olarak Semerkant ve Taşkent'te geçirmiştir. Yakup Han'ın sürgüne gönderilmesi üzerine, kararsızlıklarına rağmen kuzey hanları ve beyleri de Abdurrahman'a katılarak Kabil'e yürümüşler ve Abdurrahman 20 Temmuz 1880 tarihinde Şarikar'da kendisini Emir olarak ilan etmiş ve Afganistan'ın modern dönemi başlamıştır.²

1880-1901 Emir Abdurrahman dönemi, modern Afganistan'ın başlangıcı olarak kabul edilebilir. Bu dönemde, yeni Afgan kimliği oluşmaya başlamış, daha modern yaklaşımlar, davranış kalıpları ve kurumlar oluşturulmuştur. Geleneksel yaklaşımlar ve kurumlar hâlihazırda hemen yok edilmese de Afgan devletinin siyasi ve ekonomik modernleşme kararlılığı ortaya konulmuştur. Bu gelişmelerle birlikte bir takım siyasi ve askerî olaylar da yaşanmış 1884'te kuzey-batıda ve 1896'da Pamirlerde, modern Afganistan sınırları İngiliz ve Ruslar tarafından çizilmiştir. 1893'teki Durand Hattı Antlaşması, İngiliz yönetimindeki Hindistan ve Afganistan arasında kanunun ve düzenin devamlılığını sağlamak için sorumluluk alanlarını birbirinden ayırmıştır. Rusların 1881'de Hive'ye, 1884'te Merv'e ve 1885'te Penceh'e ilerlemeleriyle, Afganistan coğrafi açıdan Rusya ve İngiltere arasında ara bir bölgeye indirgenmiştir. 1907'deki İngiliz-Rus Anlaşması, "Büyük Oyun"un oynanacağı Orta Asya etki alanlarını iki Avrupalı rakip açısından tanımlamıştır.³

İkinci İngiliz-Afgan Savaşı'nın (1878-80) sonunda İngiltere, Afganistan'ı doğrudan denetlemek yerine ülkenin dış ilişkilerini denetim altında tutarak kuzeyde Çarlık Rusya'sı ile güneyde İngiliz Hindistan'ı arasında tampon bir devlet oluşturmayı planlamıştır. Ancak Emir Abdurrahman, Semerkant'ta ve Taşkent'teki sürgün hayatı sırasında Rusların Türkistan'da sömürge yönetimine tanıklık etmiş ve yine Afganistan'daki İngiliz politikalarını da çok iyi bildiği için "Büyük Oyun" da her iki sömürge gücün niyetlerinin zekice farkındaydı. Bu sebeple kendi yönetimini ve bölgesel olarak çok küçülen ülkesinin siyasal bütünlüğünü dış tehditlerden koruması gerekiyordu. Fakat bunu gerçekleştirmek için, ülkenin yeniden birliğinin sağlanması, güçlü bir merkezî hükümet kurulması ve öncelikle iç sorunların üstesinden gelinmesi gerekiyordu. Daha da önemlisi hazine boştu; gerçekte ise, otobiyografisinde söylediği gibi, hazine diye bir şey yoktu.⁴ Şehir ekonomisi güçten düşmüş, ticaret yolları ve kırsal ekonomi çeşitli kavimlerin tecavüzleri ve kanlı baskınlarıyla yıldırılmıştı. Feodal ağalar ve

² Louis Dupree; Afghanistan, Oxford University Press, Oxford 1997, s.410.

³ Vartan Gregorian; The Emergence of Modern Afghanistan: Politics of Reform and Modernization 1880-1946, Stanford University Press, Stanford CA 1969, s.92; BOA Dosya Nu: 5, Gömlek Nu: 6, Tarih: 1885.3.11; BOA Dosya Nu: 5, Gömlek Nu: 7, Tarih: 1885.3.15.

⁴ Martin Ewans; Afghanistan: A Short History of Its People and Politics, HarperCollins Publishers, New York, N.Y. 2002, s.99.

reisler, zaten az sayıda olan Afgan merkez hükümeti güçlerine el koymuşlardı. Aynı zamanda dinî kurumların devlet içinde yetkisi son derece fazlaydı. Emir Abdurrahman'ın biyografisine göre, 1880'lerin başında her bir din adamı ve molla ile kabile ve köy reisleri kendilerini bağımsız hükümdar olarak görüyorlardı ve bu zamana kadar hiç bir hükümdarlar, bu din adamlarının özgürlüğünü ve bağımsızlığını kıramamıştı. Şöyle ki, Türkistan Mirleri, Hazara Mirleri, Gilzay reisleri, emirlerden daha güçlü durumdaydılar ve bunlar yönetici olduğu sürece hükümdar ülkede adalet dağıtamazdı. Bu adamların zulüm ve zorbalığı dayanılmazdı. Örneğin bunların şakalarından biri, erkeklerin ve kadınların kafalarını koparmak ve zıplayışlarını görmek için kızgın demir tabakalar üzerine koymaktı.⁵

MERKEZİ OTORİTENİN SAĞLANMASI

Abdurrahman Han güçlü bir devlet kurmak için öncelikle merkezî bir devlet kurmanın gerekliliğini biyografisinde şu şekilde ifade etmektedir: "...yüzlere küçükbaşları, yağmacıları, hırsızları ve boğaz kesenleri bir düzene sokmak... Bunun için gerekli olan, feodal ve kabileci sistemi yıkıp yerine bir tek yasa ve bir tek hükümdarlık altında büyük bir toplum oluşturmaktır".⁶ Yine Emir Abdurrahman, haleflerine ve halkına birlik olma tavsiyesinde bulunuyordu: "...bir arada olmanın değerini zihinlerinize kazımalısınız; birlik ve yalnızca birlik Afganistan'ı büyük bir güce dönüştürebilir..." Ona göre, birçok krallığın çöküşü özellikle de Doğu'da ihtilaf ve iç çekişmeler nedeniyle olmuştur.⁷

Emir Abdurrahman'ın hükümdarlığı süresince izlediği politikaların başlıca amacı, Afgan Devleti'nin bir "kabile devleti"nden "modern" bir merkezî devlete dönüştürülmesiydi. Bu politikalar, toplumdaki geleneksel güç gruplarının, hükümdarlık soyunun, kabile liderlerinin ve dinî kurumların özerkliğini ve ekonomik güçlerini ortadan kaldırmayı, toplum üzerindeki etkilerini azaltmayı ve genel anlamda bunların çıkarlarını devletinkilerle bir olan gruplara çevirmeyi gerektirmekteydi.⁸ Emir Abdurrahman bu amaca yönelik bir dizi politikayı uygulamaya koyduğu anda, doğal olarak ellerindeki gücü kaybetmek istemeyen başta kabileler olmak üzere diğer çıkar gruplarının büyük bir direnci ile karşılaşmıştır. Pek çok kez İngilizlere karşı mücadeleye girişen kabileler, bir süre sonra asıl düşmanlarını bırakarak Emir'in karşısına geçmişlerdir. Bu sebeple bu dönemde, kırka yakın isyan

⁵ M. Nazif Shahrani; "State Building and Social Fragmentation in Afghanistan", Ali Banuazizi, – Myron Weiner (ed.), The State, Religion, and Ethnic Politics: Afghanistan, Iran, and Pakistan, Syracuse University Press, Syracuse N.Y. 1986, s.37.

⁶ Ewans, a.g.e., s.102; Olesen, a.g.e., s.61.

⁷ Leon B. Poullada; Reform and Rebellion in Afganistan, 1919-1929; King Emanullah's Failure to Modernize A Tribal Society, Cornell University Press, Ithaca N.Y. 1973, s.8.

⁸ Asta Olesen; Islam and Politics in Afghanistan, Curzon Press Ltd., Surrey 1995, s.62.

Demir Emir Abdurrahman Dönemi...

ve iç savaş meydana gelmiştir.⁹ Emir Abdurrahman'ın kararlı ve bir o kadar da acımasız müdahaleleri ile bu isyan ve savaşlar bastırılmış ve ülkede denetim her defasında sağlanmıştır.

Kabilelerin direncini kırma ve merkezî otoritenin etkinliğini artırmak için öncelikle kabile güçlerinden bağımsız ve kendisine sadık bir ordu oluşturulması gerekliydi. Bu ordu, özellikle ülke içinde meydana gelen isyan ve iç savaşların bastırılmasında ve kabileler üzerinde otorite kurarak düzenin sağlanmasında etkili olacaktır. Ordunun yanı sıra, baskıcı ve yıldırma yönetim tarzını desteklemek için şüpheli muhalifleri veya itaat etmeyen memurları izleyen, tutuklayan, işkence yapan ve hatta yok eden acımasız bir polis gücü oluşturulmuştur. Abdurrahman Han, diğer mutlakiyetçi devlet kurucuları gibi işlenen suçların devlete karşı bir saldırı gibi algılanması için çaba göstermiştir. Bu bağlamda, yeni hapisaneler inşa ettirmiş ve suç oranını düşürmede başarılı olmuştur.¹⁰ Hatta kendisine karşı gelen kabilelerin direnişlerinin üstesinden gelmek amacıyla gücün yanı sıra, kanlı misillemeler, evlilik anlaşmaları, rüşvetler ve diğer entrika kozlarının hepsini kullanmaktan çekinmemiştir.¹¹

Emir Abdurrahman'ın merkezî otoritenin kurulması yönünde kullandığı etkili yöntemlerden biri de zorunlu göç uygulamasıdır. Zorunlu göç, kabile iktidarlarının geleneksel gücünün kırılmasında son derece etkili olmuştur. Abdurrahman Han, 1880'li yılların sonu ve 1890'lı yılların başında, kendisine düşman olan binlerce Gilzay Peştununu ve diğerlerini güney Afganistan'dan Hindu Kuş'un kuzeyine göç ettirmiştir. Bu şekilde, isyan çıkması muhtemel bölgelerden muhalifleri çıkarmış ve kendisine sadık bir güç oluşturmaya çalışmıştır.¹² Zorunlu göç uygulamasına ek olarak Emir Abdurrahman'ın en önemli politikalarından biri de göçbeleri yerleştirmektir. Böylece yerleşik köy nüfusu oranını önemli ölçüde artırmayı hedeflemiştir. Ancak bu amacı çok başarılı olmamıştır. Özellikle Peştun göçbeleri yerleşik hayata geçirilmek istense de Hazara ve Türkistan'da yeni açılan otlaklardan ve kırsal göçebe ekonomisinden daha fazla yararlandıkları için çok az sayıda Peştun yerleşik hayata geçmiştir. Emir Abdurrahman'ın yerleştirme ve yer değiştirme politikalarından en çok etkilenen halk, Peştun olmayan göçbeler ve hayvancılıkla uğraşan yerleşikler olmuştur. Aynı zamanda bunların verimli topraklarını devlet ve Peştunlar ele geçirince fakirleştiler, sürülerini kaybettiler ve çoğu yerleşik tarıma yeniden dönememiştir.

Kabilelerin ve yerel güçlerin zayıflamasının sonucunda, köy pek çok amaç için başlıca idari birim olmuştur. Köylüler hükümet görevlilerinin artan

⁹ Barnett R. Rubin; *The Fragmentation of Afghanistan*, Yale University Press, New Haven 1995, s.50.

¹⁰ Rubin, a.g.e., s.51.

¹¹ Gregorian, a.g.e., s.132.

¹² Dupree, a.g.e., s.419; Rubin, a.g.e., s.50.

baskılarına ve sömürülerine karşı bir savunma mekanizması olarak kendi benzer güç yapılarını geliştirmeye başlayınca hükümet görevlileri ile temastan da kaçınmaya başlamışlardır.¹³

Emir'in bu gibi çeşitli bölgelere yönelik köklü değişimlere yol açan politikaları, Dupree tarafından "iç emperyalizm" olarak adlandırılırken Rasuly-Paleczek tarafından "Afganistan'ın Peştunlaştırılması" olarak isimlendirilmiştir. Aynı zamanda getirilmeye çalışılan sistem, etnik grupların yeni siyasi sistemden tasfiyesini de beraberinde getirmiştir. Bu gelişmelerin sonuçları uzun vadeli olmuş ve bilindiği gibi etnik temelli çatışmalar ve iktidar mücadelesi 1990'larda politikanın odağına oturarak günümüz Afgan toplumunun perişan durumunu hazırlamıştır.¹⁴

Emir Abdurrahman'ın hükümdarlığı süresince yaptığı en önemli icraat, Loya Jirga (Büyük Meclis) adı verilen bir meclis kurmasıdır. Bu meclisi, kendisinin seçtiği Muhammedzay serdarları (asiller), ülkenin çeşitli bölgelerinden gelen hanlar ve din adamları oluşturmuştur. Emir, meclisi oluşturarak, Avrupa tarzı mutlakiyet olarak da bilinen bir taktikle, kabile liderlerinin maiyetinde yer almalarını zorunlu hâle getirmiş ve bu kişileri uzun süreli Kâbil'de ikamete zorlayarak bunların aynı zamanda güç aldıkları tabanlarından tecrit olmalarını sağlamıştır.¹⁵ Bunun yanı sıra, Afganistan'da tanınmış ve etkili ailelerin "pişhidmet"¹⁶ olarak adlandırılan erkek çocuklarını da maiyetine alarak yetiştirilmesini ve devlete hizmet için eğitilmelerini sağlamıştır.¹⁷ Bu yolla gereken kamu görevlisi ihtiyacını karşılayan Emir, bir anlamda rehine olan bu çocukların babalarının kendisine sadakatini sağlarken, diğer yandan da devlete olan sadakatlerinin eninde sonunda kabilelere nüfuz edeceğini varsıymaktaydı. Bu pişhidmetler, Muhammedzay kabilesinin kızları ile evlenerek Afgan yönetici elitleri ile yakın bağlar oluşturmuşlardır.¹⁸

Abdurrahman Han, pişhidmetlerin yanı sıra yeni bir elit grup oluşturmak için de ayrıca çaba göstermiştir. Doğal olarak seçkinlerin özünü, hükümdar ailesi oluşturmaktaydı. Daha önceki emirler oğullarını eyalet yöneticileri ve askerî komutan olarak atamışlardı, ancak Emir Abdurrahman oğullarını maiyetinde görevlendirmiştir. Hükümdar ailesi dışında elit grubun bir diğer halkası, Emir tarafından Kandahar'dan Kâbil'e getirilen Muhammedzay'lardı. Muhammedzaylar, daha önceden hükümdarın liderliği altında gerçekte monarşi olmayan fakat Hasan Kakar'ın despotik cumhuriyet

¹³ Shahrani, *a.g.m.*, s.39-40.

¹⁴ Gabriele Rasuly-Paleczek; "Afganistan'da Devlet Kurma Mücadelesi: Merkezileşme, Milliyetçilik ve Huzursuzluklar"; Williem Van Schendel ve Erik J. Zürcher (ed.); Orta Asya ve İslâm Dünyasında Kimlik Politikaları, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 199.

¹⁵ Ewans, *a.g.e.*, s.102.

¹⁶ Pişhidmet; devlete hizmet için yetiştirilen ve devlete sadık olan kişilere verilen ad.

¹⁷ Rubin, *a.g.e.*, s.51-52.

¹⁸ Rubin, *a.g.e.*, s.52.

Demir Emir Abdurrahman Dönemi...

olarak isimlendirdiği bir yapılanma içinde yönetilmişlerdi. Şimdiye kadar politik güç ve sorumluluk, kendi eyaletlerindeki kabile kuvvetleri içinde bağımsız temel bir güce sahip olan Muhammedzay serdarları tarafından paylaşılmıştı. Buna rağmen Emir Abdurrahman, birçok mücadele ve pazarlıktan sonra, serdarlara nakit para ödemeyi kabul etmiş ve serdarlar da karşılık olarak askerî güçlerini teslim etmişlerdir. Muhammedzaylar ile Şerik el-Devlet (devletin ortağı) olarak isimlendirilen resmî bir anlaşma imzalanmış ve bu sayede resmen devletin ortağı olmuşlardır. Bu yüzden onlar, Kandahar'daki kabilelerinden ziyade Kâbil'deki hanedanlığı yönetenler olarak tanınmaya başlamışlardır. Bunlardan başka Emir Abdurrahman, bir grup "gulam beççe"yi,¹⁹ de maiyetinde görevlendirdi. Bazıları, Emir'in Bedahşan veya Kâfiristan (Nuristan) gibi fethettiği bölgelerden getirilen kölelerdi, diğerleri ise daha çok Peştun olmayan Kâbil veya Herat'ın bürokratik ailelerindendi. Bu tür bir insan kaynağı biçimi, Rubin'e göre, Balkan Hristiyanları tarafından haraç olarak Osmanlı'ya verilen kölelere (Osmanlı yenicilerine) benzemektedir.²⁰

Kâbil, Kandahar, Herat, Türkistan ve Bedahşan gibi büyük eyaletlerden oluşan Afganistan, bu döneme kadar emirlerin oğulları ve/veya kardeşleri tarafından feodal bir anlayışla, çoğu zamanda merkezî idareden kopuk olarak yönetilmiştir. Bu eyaletlerin yöneticilerinin topladığı vergilerin belirli bir miktarı merkeze aktarılır, kalanı da kendi kullanımlarına tahsis edilirdi. Bağımsız hareket etmeye eğilimli olan bu eyalet yöneticileri nedeniyle, sistemin işleyişinde özellikle merkez ile taşranın paylarının ayrıştırılmasında sorunlar yaşanırdı. Emir Abdurrahman, öncelikle kabile yapıları üzerinde otorite sağlamak amacıyla, idari sistemi, mevcut kabile ve etnik bölünmeye aykırı olarak yeniden düzenlemiştir. Eyaletleri daha küçük bölgelere ayırarak, kabilelerin ve etnik grupların bölünmesini sağladı. Bunun yanı sıra, bu idari birimlere, farklı bölgelerden birer yönetici atayarak topladıkları tüm vergilerin de merkeze aktarılmasını sağlanmış böylece merkezin taşra üzerindeki etkinliği artırılmaya çalışılmıştır.²¹

Büyük toprak sahiplerinin gözden düşmesi ve merkezî otoritenin sağlanması sayesinde müsadere edilen toprakların büyük bir kısmı hükümet tarafından topraksız çiftçiye satılmıştır. Bu durum, özellikle köylülerin şartlarını değiştirmek üzere tasarlanmış bir politika değildi. Aksine, otoritenin merkezileştirilmesi ve devlet gelirlerinin artırılması ana politikasının dolaylı bir sonucu olmuştu. Çünkü bu dönemde de Afgan köylülerinin çoğu, kendi kendine yeterli kıt kanaat geçim sağlayan ev ekonomisini devam ettirdi.²²

¹⁹ Literatürdeki gerçek anlamı, "köle çocuklar" dır.

²⁰ Rubin, a.g.e., s.52.

²¹ Gregorian, a.g.e., s.134.

²² Shahrani, a.g.m., s.39.

Emir Abdurrahman, Afgan devletinin merkezileşmesini sağlamak için özellikle dinden de yararlanmıştı. Her şeyden önce, iktidarının meşruiyetini sağlamak için dinî bir gerekçe oluşturmuştur. Afgan halkının her ne kadar kralını seçme hakkı olsa da O, sadece ilahî rehberliğin onlara gerçek ve meşru bir seçim sağlayacağını dile getirmiştir. Çünkü hükümdar olarak gücünü Allah'tan aldığını her fırsatta vurgulamıştır. Bu konuda yaptığı icraatlar arasında, kendisini imam yani İslam birliğinin lideri olarak kabul eden toplumun çok çeşitli kesimleri ile birçok resmî anlaşmalar imzalamış, tüm eyaletlerde kurulan şeriat mahkemeleri ile İslamî hâkimiyeti kurumsallaştırmaya çalışmıştır. Allah'ın onu naiplikle onurlandırmasının amacının Afganistan'ı iç ve dış tehditlerden kurtarmak olduğunu iddia ederek cihat çağrısını yenilemiştir. Böylece, ilahî yaptırımın önemli bir rol üstlendiği yeni bir egemenlik doktrini ile merkezileştirilen gücünü meşrulaştırmıştı. Hükümdarlığı için İslami bir temel oluşturmasının en önemli amaçlarından biri de, kendi otoritesine muhalefet edenleri İslam karşıtı eylemler olarak itham etmek ve bunları en acımasız cezalara çarptırmak olmuştur.²³ Ancak iktidarını güçlendirmek için dinin kullanılması, Emir Abdurrahman'ın iktidarına meşruiyet sağlarken, toplumsal parçalanmalara sebep olan Sünni-Şii mezhep çatışmalarını da beraberinde getirmiştir.

Sünni ve Şiiler arasındaki bu tür çatışmalar, Müslümanlar arasında hep vardı. Fakat burada nesiller boyu devam eden siyasi mücadeleler Emir Abdurrahman döneminde daha da yoğunlaşmıştır. Emir Abdurrahman'ın bazı faaliyetleri bu çatışmaları adeta körüklemiştir. Örneğin, Sünni ulema O'nun isteği üzerine dinî değerlerini Rus yardımı için sattığı iddia edilen isyancı amcası İshak Han'ın yanı sıra Şii Hazaralara yönelik saldırılara göz yuman fetvalar yayınlamıştır. İsyan eden İshak Han genel anlamda gayri-İslami olarak suçlanırken Şiiler, basitçe Şii olarak suçlanmıştır.²⁴ Emir Abdurrahman, yaptığı her savaşta dinî otoritelerin desteğini istemiş ve her birinde muhalefeti din dışı olarak tanımlamıştır. Yapılan savaşlarda özellikle Şii Hazaralara karşı hemen hemen bütün Sünni otoritelerin desteğini kazanmıştır. Bu savaşların günümüze yansıyan sonucu, Sünnilerin Hazaralara karşı uyguladığı ayrımcılık olmuştur.²⁵

Öte yandan, Emir'in dinî otoritelerin denetimine yönelik politikaları kapsamında, kendisine sadakat gösteren ve savaşçıları teşvik etmeye yardımcı olan mollalarla birlikte İslami eğitim kurumlarını doğrudan denetim altına alma çabaları örnek olarak gösterilebilir. Bu çabaları gerçekleştirmek

²³ Gregorian, a.g.e., s.130; Rubin, a.g.e., s.50; Shahrani, a.g.m., s.37.

²⁴ Eden Naby; "The Changing Role of Islam as a Unifying Force in Afghanistan". Ali Banuazizi, – Myron Weiner (ed.), The State, Religion, and Ethnic Politics: Afghanistan, Iran, and Pakistan, Syracuse University Press, Syracuse N.Y. 1986, s.128.

²⁵ Robert L.Canfield; "Ethnic, Regional, and Secretarian Alignments in Afghanistan", Ali Banuazizi, – Myron Weiner (ed.); The State, Religion, and Ethnic Politics: Afghanistan, Iran, and Pakistan, Syracuse University Press, Syracuse N.Y. 1986, s.90.

Demir Emir Abdurrahman Dönemi...

için molla olmaya ilişkin bazı düzenlemeler yapılarak devlet tarafından yapılan sınavları geçmeleri ve mollalık sertifikası almaları zorunlu hale getirilmiştir. Yine halkın yardımlarıyla geçimini sağlayan mollaların devlet tarafından ücretlendirilmesine karar verilmiştir. En önemlisi de din adamı yetiştirmek için merkeze bağlı medreseler kurulmasıdır. Bunların dışında, herhangi bir resmî sıfatı olmaksızın halka tavsiyelerde bulunan ve çeşitli konularda hükümler veren bazı dinî otoritelere il yönetimlerinde görevler verilmiş, daha önce halkın bağışları ile yapılan camiler bu dönemde özellikle büyük şehirlerde devletin sağladığı mali kaynaklarla yapılmıştır. Vakıfların yönetimi ve vakıf gelirleri devletleştirilmiştir.²⁶ Bütün bu politikaların sonucunda Afgan toplumunun en etkili kurumu olan din kurumu, önemli ölçüde güç kaybederek, bu yolla merkezî devletin genişlemesi ve dolayısıyla etkinliğinin artırılması sağlanmıştır.

Emir Abdurrahman, ihtiyaç duyduğu mali kaynağı doğal olarak iç kaynaklardan sağlayamamıştır. Bu dönemde, her ne kadar vergilendirmeye ilişkin yeni düzenlemeler yapılsa da, toplanan vergiler çoğunlukla sarayın ve ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılmış, fakat bunlar için bile yeterli olmamıştır. Ayrıca, vergi gibi cebri kaynakların yetersiz kalması, iki emperyal güç arasında sıkışan Afganistan'ın fetih yoluyla gelir elde etme imkânının bulunmaması ve Emir'in ısrarcı tecrit politikası devletin gelirlerinin iyice düşmesine neden olmuştur. Bu sebeple de Emir için tek çıkar yol dışarıdan yardım almaktır. Afganistan'a bu dönemde mali yardım sağlayan İngilizlerin yardımlarının önemli bir kısmı nakitten ziyade silah olarak verilmiştir.²⁷ Verilen bu silahlar, Abdurrahman'ın devleti yönetmede tehdit ve şiddet yoğunluklu bir yol izlemesine yol açmıştır. İngilizlerden sağlanan önemli miktardaki silah ve nakit, yerel güç sahipleri ile müttefik kalma zorunluluğunu kısmen ortadan kaldırmıştır.

Emir Abdurrahman uyguladığı politikalarla, Afgan devletinin otoritesini, bağımsız kalmış bölgelere (Kâfiristan ve Hazara gibi) kadar genişletmiş ve bu dönemde, ülkenin her tarafına vergilendirme ve katı idarecilik hâkim olmuştur.²⁸ Yine de ülke hâlâ tam olarak birleşmiş, merkezîleşmiş bir devlet sayılmazdı, fakat kabilelerin iktidarı biraz da olsa kırılmıştı ve devlet, kabilelerden ve kabile reislerinden bağımsız olarak otorite ve iktidarın merkezi olmuştu. Böylece, bu grupların ekonomik temelleri de çöktürülerek, devlete olan sadakatleri sağlanmış bu yolla güç ve otorite pozisyonları devlete bağımlı hâle getirilmiştir.²⁹ Emir'in iç politikası, Şiiler'e karşı Sünnileri ve Peştun olmayanlara karşı Peştunları tercih etmek ve Peştunlar arasında kendi kabilesi olan Muhammedzaylara ve Tago

²⁶ Canfield, *a.g.m.*, s.93-4.

²⁷ Rubin, *a.g.e.*, s.48-50.

²⁸ Olesen, *a.g.e.*, s.61.

²⁹ Olesen, *a.g.e.*, s.61-62.

Pirlerine güvenmek olmuştur. Özellikle Rus ve İngiliz tehditleri arttığında Emir, millî birlik ve beraberlik düşüncesini geliştirmeye başlamış ve her fırsatta bu tür bir birliğin esasları olarak ortak dine, ortak ülkeye ve etnik gruplar arası evlilik sistemine vurgu yapmıştır. 1896'da millî birlik bayramı ve günü oluşturuldu ve her yıl törenlerle kutlanması emredildi. Fakat Emir'in birlik çağrısına rağmen, Peştun egemenliği devam ettirildi.³⁰

Shahrani'ye göre Emir Abdurrahman, siyasal çatışmaları geleneksel çıkarıcı ve akrabalık ilişkilerinin egemen olduğu yapıdan evrensel ve ahlaki düzeye yükseltmişti. Emir Abdurrahman döneminin en önemli özelliklerinden biri de bir millet oluşturmayı kendisi için görev olarak algılamasıdır. O, "hükümdarın bir mimar, ordunun taş ustaları ve halkın işçiler olarak ahenkli çabalarıyla... bir millet yaratılabileceğine" inanmıştır. Ona göre, "Aracılar (kabile büyükleri, yerel hanlar ve ulema ve Durrani serdarları) bu durumda, azaltılmalı veya yok edilmeliydi." Kendisine muhalefet eden veya tehdit oluşturan araçların yok edilmesini haklı duruma getirmek için bahaneler kullanarak onları İslam karşıtı sömürge güçleri ile işbirliği yapmak ve sıradan insanlara baskı uygulamakla suçlayarak cezalandırılmalarını sağlamıştır.³¹ Böylece, millî bir devlet kurmak için hatırı sayılır bir iç uyum, dış güvenlik ve bölgesel bütünlük temin edebilmiştir. Emir Abdurrahman, 1901 yılında öldüğünde Afganistan'ı politik olarak birleştirmeyi ve ülkedeki ilk merkezî rejimi kurmayı başarmıştı. Ancak ülkede, değişimlere esas oluşturacak uygun idarî ve siyasî temelin bulunmaması başarısının kırılğan olduğunu göstermektedir. Bu durum, sonraki dönemlerde Amanullah Hükümeti'nin (1919-29) kabile ve köylü kuvvetler tarafından yıkılmasıyla görülecektir.

Emir Abdurrahman, iktidarda bulunduğu döneme ilişkin olarak edindiği tecrübeleri kapsamında varislerine miras olarak bıraktığı ve öğütlerinin yer aldığı Tac-üt Tevarih'te şu ifadelerle yer vermiştir; "Afganistan'ı büyük bir krallık yapmak için haleflerime ve halkıma verebileceğim ilk ve en önemli tavsiyem, birliğin değerini onların kafalarına sokmaktır; birlik ve sadece birlik, Afganistan'ı büyük güç yapabilir. Bütün kraliyet ailesi, asiller ve halk, evlerini korumak için tek akıl, tek çıkar ve tek düşünceye sahip olmalılar... Hayatım boyunca sorunları bu şekilde düzenledim, ailemin bütün üyeleri ve Afgan halkı, en büyük oğlumun öncelikli olduğunu bilmelidirler. ... Anayasal hükümetin temel taşı tarafımdan koyulmuştur; temsili hükümet sistemi henüz pratik bir şekil almamasına rağmen her yöneticinin çeşitli hükümet şekillerini gözlemlemesi ve üzerinde düşünmesi gerekir, sonuçta acele ile üzerine atlanmamalıdır. ... benim maiyetimde toplanan üç çeşit temsilci vardır. ... Bu üç sınıf, Serdarlar (aristokrasi), Kavanin Mülki (halk temsilcileri genellikle tahta sadık kabile

³⁰ Shahrani, *a.g.m.*, s.38.

³¹ Shahrani, *a.g.m.*, s. 38.

Demir Emir Abdurrahman Dönemi...

liderleri) ve Mollalar (dinî temsilciler) ... Bu anayasal organ, devletin tasarımı veya kanunlarının onaylanması emanet edilecek önemde bir yetkiyi gerektiren nitelikte kabiliyete ve eğitim düzeyine henüz gelmemişti. Fakat zamanı gelince böyle bir yetkiye sahip olacaklar. ... Kesinlikle vurgulamam gerekir ki, oğullarım ve varislerim asla kendilerini anayasal devlet temsilcilerinin ellerinde kukla yapmamalıdır. ... Oğullarım ve varislerim, halkı yöneticilerine karşı getirecek herhangi bir tür reform başlatmayı denememelidirler ve unutmamalıdır ki anayasal bir devlet kurarken, daha yumuşak kanunlar ortaya koyarken ve batılı üniversite sistemine dayanan eğitim modeli geliştirirken, modern yenilikler düşüncesine halkı alıştırmak için, bütün bunları aşamalı olarak benimsemek zorundadırlar.”³²

DÖNEMİN YENİLİKLERİ

İdarî ve Hukukî Yenilikler

Emir Abdurrahman döneminde idarî ve hukukî alanda gerçekleştirilen yenilikler, il yönetim sistemi ile yeni bir meclis ve hükümet sisteminin oluşturulması ve din kurumunun yeniden yapılandırılması olmak üzere üç bölümde incelenebilir. Yeni oluşturulan il yönetim sisteminde Afganistan, her biri doğrudan Emir’e bağlı bir “hâkim” (vali) tarafından yönetilen Türkistan, Herat, Kandahar ve Kâbil olmak üzere dört ana il ve yedi idari bölgeye bölünmüştür.³³ İl valileri özellikle bölgesel kabile sisteminin dağılmasında önemli katkı sağlamışlardır. Kabile kanunlarından başka bir şey tanımayan köylüler ve kabileler, başlangıçta merkezi hükümetin eylemleri hakkında çok fazla bilgi sahibi değillerdi. Onlar için il yönetimi, kabile halkının yerini alma eğilimindeydi. Bu sebeple, çizilmeye çalışılan yeni il sınırları, eski kabile bölgeleri ile çakıştırılmamaya özen gösterilmiştir. Bu yöntemle, pek çok kabilenin iki veya daha fazla il veya ilçe arasında bölünüp ayrılması amaçlanmıştır. Meydana gelen bir hoşnutsuzluk belirtisi ise hemen şiddetli bir şekilde bastırılmıştır.³⁴ Böylece bu il sistemi, en azından idari yapılanmada, bağımsız kabile topluluklarının yerlerini almıştır. Bu sistem, çağdaş anlamda çok yetersiz olmasına rağmen Afgan devlet yapısında önemli bir gelişme sağlamıştır. İl valiliklerine atadıkları ise kendine tabi olan adamları olmuştur. Bunlar, vergi ve asker temin ettiği sürece serbestiler. Ayrıca, ülkede kurulan casusluk sistemi ile yeni valilerin dürüst kalması sağlanmıştır.³⁵ Temel görevleri, emirin ya da sarayın ihtiyaçlarını karşılamak,

³² Dupree, a.g.e., s.461-2; Y. Hikmet Bayur; Hindistan Tarihi, C.3, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s.459-60.

³³ Gregorian, a.g.e., s.134.

³⁴ Dupree, a.g.e., s.419-420; Rubin, a.g.e., s.51.

³⁵ Dupree, a.g.e., s.419-420; Rubin, a.g.e., s.50.

vergileri toplamak, adalet ve düzeni sağlamak ve askere alma yasasının uygulanmasını sağlamaktı.³⁶

Emir Abdurrahman'ın ikinci en önemli icraatı, bir çeşit yönetim yapısı oluşturarak üç çeşit üyeden oluşan ve danışmanlık yapacak bir Loya Jirga (Büyük Meclis) kurmuş olmasıdır. Bu meclisin üyeleri; serdarlar (prensler) (aristokratlar, asil bir ailenin veya kabilenin başlıca üyeleri), havanın-i mülki (hükümdar ailesi okulu) (burjuvalar, çoğunlukla hanlar veya yerleşik mal sahipleri), ve mollalar (dinî temsilciler)dir. İdari veya yasama gücü olmayan bu meclis üyelerinin seçimi, Emir Abdurrahman'ın onayına bağlı kalmıştır. En önemli işlevi, Emir Abdurrahman'ın isteklerini yerine getirmek ve birçok devlet meselesinde kendisine tavsiyede bulunmak olan bu meclis ile Emir'in iktidarı paylaşmaya niyeti yoktu.³⁷ Merkeziyetçilik adına meclis üyelerinin kabilelerle olan ilişkilerinin değiştirilmesi gerekliydi ve bu da yönetimden ayrı olarak temsil kurullarının kurulması ile sembolize edilmeye çalışılmıştır.³⁸ Kurul, Işık Ağası (Kethüda veya Mabeyinci), Mühürdar, Baş Kâtip ve diğer kâtipler, Saray Muhafız subayları, Emir'in özel Haznedarı, Harb Bakanı, ülkenin dört ana bölümünden sorumlu bakanlar, Posta Başmüdürü, Genelkurmay Başkanı, Atlar Sorumlusu, Kütval (İçişleri Bakanı), Baş muhasip, Harem Ağası, Cephane Müdürü, Ticaret ve Eğitim kurulları başkanlarından oluşmaktaydı.³⁹ İdarî alanda gerçekleştirilen yeniliklerin uygulanmasında en önemli problemlerden biri kamuda personel açığının olmasıydı. Çünkü ülkede devlet işleri için uygun eğitimi alan kişi sayısı oldukça azdı.⁴⁰

Emir Abdurrahman'ın siyasî alanda yaptığı yenilikler ve idari olarak yeniden örgütlenmesi O'nu güçlü ve ayrıcalıklı dinî kurumlar ile karşı karşıya getirmiştir. O, dinin Afganistan'ın gücü için gerekli olduğuna inanıyordu. Onun değişimiyle, "bir krallığın devamı, bir milletin dayanıklılığı ve refahı için din çok yararlı bir unsurdur. Dinî inancı olmayan bir milletin çok geçmeden maneviyatı bozular ve bütünüyle yıkılana kadar zayıflamaya başlar".⁴¹ Hatta kendisini "İslam'ın Afganistan'daki koruyucusu ve savunucusu" ve "Allah'ın inayeti ve isteği ile hükümdarlığın hâkimi" olarak kabul ederek İslam'ın lideri ve tercümanı gibi ikili rolü üstlenmişti. Bu üstlendiği rollerle bir İslam Devleti'nin başkanı olarak dinî doktrinini tek yorumlayıcısının da kendisi olduğunu ve cihat veya gazanın kendi emir ve talimatları doğrultusunda yapılamayacağını iddia etmiştir.

³⁶ Richard S. Newell; *The Politics of Afghanistan*, Cornell University Press, Ithaca N.Y. 1972, s. 46.

³⁷ Gregorian, a.g.e., s.134; Dupree, a.g.e., s.421; Ewans, a.g.e., s.102-103.

³⁸ Rubin, a.g.e., s.51.

³⁹ Gregorian, a.g.e., s.134; Dupree, a.g.e., s.420-421; Ewans, a.g.e., s.102-103.

⁴⁰ Newell, a.g.e., s.46.

⁴¹ Gregorian, a.g.e., s.134-135.

Demir Emir Abdurrahman Dönemi...

İslam Dini'nin tercümanı olarak üslendiği rolüyle, kuramsal dinî sorunlara rehber olacak çok sayıda risale ve cüz yayınlamıştır. Bunlar, “Cihat”, “Takvîmü'd-Din” (dinin temeli) ve “Pand Namah” (nasihat) gibi konuları ele alan yayınlardı. Bu yayınlarda sadece kendisini dini inancın savunucusu olarak göstermekle kalmamış ayrıca maddi ve ruhani gücün karşılıklı yakın ilişkisini de göstermeye çalışmıştır. Böylece Emir Abdurrahman, dinî kurumlar üzerinde üçlü bir hâkimiyet elde etme konusunda başarıya ulaşmıştır. İslam dinini yorumlama hakkını bizzat kendisi ele geçirerek öncelikle bütün mollaları bürokrat yapmış; usulen bir sınav yükleyerek sayılarını kısıtlamış ve etkilerini azaltmıştır.⁴²

Emir Abdurrahman idarî alanda, il yönetim sistemi ile yeni bir meclis ve hükümet sisteminin oluşturulması ve din kurumunun yeniden yapılandırılması şeklinde gerçekleştirdiği yeniliklerin dışında hukuki alanda da önemli yenilikler gerçekleştirmiştir. Hukuk, İslam kanunları (Şeriat), idari veya medeni kanunlar ve kabile kanunları olarak üçe ayrılmıştır. Dinî ve bireysel meselelerle ilgilenen dinî mahkemeler, polis şefleri (kütval) ve hâkimlerce yönetilen ceza mahkemeleri ile ticari anlaşmazlıkların çözümlendiği ticaret mahkemeleri kurulmuştur.⁴³ Böylece, Müslüman olmayan tüccarların dinî mahkemelerde yargılanmasını ortadan kaldırarak hem ticaretin önü açılmış hem de bir anlamda hukuki alanda laikleşmeye doğru bir adım atılmıştır. Hukukî meselelerde devletin atadığı ve maaşa bağladığı kadı ve müftülerin dışında herhangi birinin karar vermesi yasaklanarak ulemanın gücü ve etkisi kısıtlanmıştır. Adli ve siyasî davaların çözümü ise Emir'e bırakılmıştır.⁴⁴

Hukuki meselelerde devlet denetiminin artması din konusunda bilgili bürokratlara olan ihtiyacın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bunun için Emir Abdurrahman Kâbil'de yaklaşık iki yüz öğrencinin İslam hukuku eğitimi aldığı ve tüm konaklama ve eğitim masraflarının devlet tarafından karşılandığı bir medrese açmıştır. Bu medreseden mezun olanların gelecekte kadı ve müftü olarak atanmaları sağlanmıştır.⁴⁵

Emir Abdurrahman'ın İslam'ın ve Müslüman toprakların koruyucusu olarak ortaya çıkması ve hukukun en önemli etkeni olarak merkezî hükümetin oluşturulması döneminin başarılı olmasını sağlamıştır.⁴⁶ Fakat Emir Abdurrahman, din/ulema/molla konusunda bir çelişkiye düşmüştür. Çünkü bir taraftan kabile devletinden merkezî bir devlet ve mutlak monarşiye geçişte dinî liderlerin ve dinin yetki ve nüfuz alanını kısıtlamaya çalışırken

⁴² Gregorian, a.g.e., s.135-136; Shahrani, a.g.m., s.38-39; Olesen, a.g.e., s.72.

⁴³ Gregorian, a.g.e., s.136.

⁴⁴ Olesen, a.g.e., s.65-66.

⁴⁵ Kakar, aktaran Olesen, a.g.e., s.75-76.

⁴⁶ Shahrani, a.g.m., s.39.

diğer taraftan meşruiyet ve toplum üzerinde denetimin/etkinliğin sağlanması için devletin ve kendisinin “İslamleştirilmesi”ni sağlamıştır.⁴⁷

Askerî Alanda Yenilikler

Emir Abdurrahman’ın hem ülkeyi dış güçlerden korumak hem de döneminde meydana gelen icraatları gerçekleştirmek için düzenli bir orduya ihtiyacı vardı. Devraldığı ordu, nitelik olarak feodal ve kabileci idi. Bu durum, Emir’i kabilelere bağımlı hale getiriyordu. Üstelik ordu, yönetim, eğitim, disiplin, teçhizat ve lojistik yönünden çok zayıftı. Öncelikle ordunun kurumsallaşması gerekiyordu. Emir Abdurrahman, İngiliz-Hint ordusunu model alarak ordusunu üç kısım hâlinde; topçular, süvariler ve piyadeler olarak ve bölgesel düzeyde cephe-sınır birlikleri, alay ve tugay birimleri olarak örgütlemiştir. Bu dönemde, mevcut feodal asker toplama sistemi yerine Emir tarafından ücretleri ödenen ve denetlenen tek ve merkezî bir ordu kurulmuştur. Her kabilenin talep edilen sayıda adam vermesi anlamına gelen Gomi sistemi 1896’da terk edilmiştir. Kabile ya da köyün heyetleri tarafından 20 ile 40 yaş arasından seçilen her sekiz adamdan birini Emir’in ordusuna verilmesini zorunlu hâle getiren “heşt neferi” sistemi benimsenmiştir. Bu sistemde her sekiz kişiden biri askere alınırken vergiden muaf tutulmakta, kalan yedi kişinin vergi mükellefiyeti devam etmekteydi. Ülkenin her tarafında bu sistemi uygulamak mümkün olmadığından ayrıca milis güçleri (hassadarlar) ve süvari güçleri (havanın suvar) destek gücü olarak örgütleyerek, feodal ve kabile kaynakları da kullanılmıştır. Kabile reisleri ve feodal toprak sahiplerinden sahip oldukları toprağa orantılı olarak adam sağlamaları gerekmektedir. Bu genişletilmiş ve iyi donatılmış ordu, Emir’in arazi sahiplerinden aldığı doğrudan vergi gelirlerini artırarak bu sayede yurtiçi gelirler de artmıştır. Emir önceki yöneticilere göre vergileri daha çok nakit olarak topluyordu. Para, sermaye ve ticaret için yeterli fırsatların olmadığı dikkate alınırsa uygulanan bu tedbirler, bazı bölgelerden önemli göçlere neden olmuştur.⁴⁸

Emir Abdurrahman’ın orduda yaptığı diğer değişikliklerden biri de askerlere düzenli para ödeme sisteminin kurulmasıdır. Yine, masrafi maaşlarından kesilmek suretiyle askere Avrupa tarzı üniformalar giydirilmiştir. Hatta kendi üniformasını giymekte direnen askerlere ağır cezalar verilmiştir ki altı aylık maaş hakkını kaybetmek bu cezalardan biridir. Her bir aloya din adamı, hekim ve cerrah tayin edilmiştir. Ayrıca her birimin kendi kendine yetmesi için mühendislik ve levazım sınıfı birimleri kurulmuş ayrıca askerlere Martini-Henry ve Brunswick tüfekleri ve Krupp, Maxim, Nordenfeldt, Hotchkiss gibi çok sayıda silah temin edilmiştir. Hatta yeni

⁴⁷ Olesen, a.g.e., s.81.

⁴⁸ Gregorian, a.g.e., s.140; Rubin, a.g.e., s.49.

Demir Emir Abdurrahman Dönemi...

orduya, İngiliz ordusu tarzında, gayda ve borazanların da yer aldığı askerî bandolar dâhil edilerek müzik ordunun değişimi için kullanılmıştır.⁴⁹

Ordunun lojistiği meselesinde Emir Abdurrahman, Herat, Kandahar ve Kâbil'de yer alan büyük arpa rezervlerini kullanarak, askerî nakliyat için 50,000 katır ve midilli tahsis etmiştir. Emir'in 1880'lerin ortasında 50,000-60,000 askerlik daimi bir ordusu ve boyun eğmeyen kavimlere ve Afgan olmayan etnik gruplara karşı askerî seferlerin üstesinden gelebilen askerleri ve teçhizatı vardı. Yine de bu ordu, Afganistan'ı harici saldırılara karşı koruyacak güçte değildi ve Emir Abdurrahman'ın en büyük hayali bir gün en iyi ve en güçlü silahlarla donatılmış bir milyon askerlik bir orduya sahip olmaktı. Ancak bu hayalini gerçekleştirmek için ne paraya, ne eğitilmiş subaylara, ne de teknik danışmanlara sahipti ve bu konuda özellikle doğrudan Afgan-Avrupalı bağlantılara karşıydı.⁵⁰

Ekonomik Alanda Yenilikler

Emir Abdurrahman, Afganistan'ın siyasi birliğine olduğu kadar ekonomik refahına da önem vermiştir. Ticaretin gelişmesini sağlamak için bazı girişimlerde bulunmuş ve ülkeye Avrupa'nın bazı teknolojilerini getirmek amacıyla Avrupalı danışmanlar getirtmiştir. Ekonomik alandaki ilk yeniliği, yapay olarak şişirilen ve Kâbil rupisine eşit olan çok sayıda yöresel para biriminin yerine tek para birimi olarak Kâbil rupisinin resmîleştirilmesi olmuştur. Yeni para birimini yaygınlaştırmak için, Kâbil'de bir darphane açmış ve darphane makineleri ithal etmiştir. Vergileri düzenlemek ve devletin gelirlerini korumak için para reformunu geliştirmiştir. Hukuki çerçevesi de oluşturulan yıllık vergi ödeme zorunluluğu olan mal sahiplerinin kayıtlarını ve hesaplarını tutmak için bir gelir dairesi kurulmuş ve standart ağırlık ve ölçü birimleri oluşturulmaya çalışılmıştır. Arazi vergisi, diğer dönemlerden farklı olarak diğer vergilerin oldukça üzerinde bir artışla, ürünün üçte biri olarak belirlenmiştir. Sistematik bir şekilde toplanan arazi vergisinin yanı sıra, gümrük vergisinden doğan kazançlar, ihracat gelirleri, cezalar, tescil ve posta gelirleri, madenlerden, devlet tekelinden ve imalatlardan elde edilen gelir ile Afganistan, yıllık gelirini bir milyon sterlinin üzerine çıkarmıştır.⁵¹

Bu dönemde kurulan atölyelerin ve diğer küçük ölçekli işletmelerin başlıca amacı ordunun ihtiyaçlarını karşılamaktır; aynı zamanda bu durum hükümdarlık için bir gelir ve itibar kaynağı olarak da kullanılmıştır. Emir Abdurrahman, askerî ihtiyaçların sağlanması için Avrupa teknolojisinin kullanılmasının gerekliliğini savunarak bu konudaki teknolojik değişim karşıtlarını ikna etmiştir. Ayrıca atölyeler, faaliyet alanlarını, çizme yapımı, deri dikimi, sabun üretimi ve mum imalatı gibi askerî nitelikli olan ve

⁴⁹ Gregorian, a.g.e., s.140-141.

⁵⁰ a.g.e., s.141.

⁵¹ a.g.e., s.141-142.

olmayan faaliyetlerle giderek genişletmiştir. Pullar, darphane için damgalar, tabakalama ve kurutma gereçleri de dâhil olmak üzere yeni makineler ithal edilmiştir. Nihayet atölyeler halı, kâğıt, cam, tarımsal aletler, iğneler ve hatta ocaklar üretmeye yeterli hâle gelebilmiştir. Emir Abdurrahman dindar bir Müslüman olsa da, Afganistan'daki üzüm bağlarının değerinin farkındaydı ve kazançla sonuçlanan bir girişimle şarap, viski ve brandi üretimi için bir devlet tekeli kurarak bunları Hindistan'a ihraç etmiştir. Ticareti teşvik etme çabasıyla ticaret yollarının şartlarını ve güvenliğini geliştirmeye çalışmıştır. Yeni yollar ve köprüler inşa etmiş ve eskilerini tamir ettirmiştir. Kâbil-Belh, Kâbil-Gazne-Herat, Herat-Kandahar, Celalabad-Kâfiristan ve özellikle Kâbil-Peşaver ana ticaret yolları büyük ölçüde iyileştirmiştir. Bu yollar boyunca yer alan köylerin ve kasabaların sakinleri, yolcuların ve tüccarların güvenliğinden sorumlu oldukları kadar çevre düzenlemesinden de sorumlu tutulmuşlardır.

Emir Adurrahman, ilave bir güvenlik önlemi olarak ve ayrıca gelirini yükseltmek ve otoritesini artırmak için Afganistan'da hareket özgürlüğünü kısıtlamıştır. Örneğin, Kâbil halkı şehrin altı mil dışına yolculuk yapmak için izin almak ve geçiş için ödeme (rahdari) yapmak zorunda bırakılmıştır.⁵²

"Ticaret, ülkemi zenginleştirecek en büyük kaynaktır. Geçmişte . . . yüzlerce yabancı mal Afganistan'a ithal ediliyordu ve bunun için paranın ülke dışına gönderilmesi gerekiyordu; bugün bu mallar Kâbil'de üretiliyor." Sözlerinden Emir Abdurrahman'ın ticarete ne kadar önem verdiği anlaşılmaktadır. Özellikle ülkenin kendi ürünlerinin satışını teşvik etmeye ve Afgan sermayesinin küçük miktarlarda yabancı ülkelere akışını durdurmaya çalışmıştır. Örneğin hayata geçirilemese de Celalabad yakınlarında çay plantasyonları kurulması ile ilgili bir proje gündeme getirilmiştir. Bu dönemde birçok ürünün ithalatına sınırlandırılmıştır. Örneğin tuz ithalatı yasaklanmıştır.⁵³

Tüm bu gelişmelere rağmen, Afganistan'ın dış ilişkilerinin denetiminin belirsizliği, Emir'in tecrit politikası, ulaşım ve iletişimin gelişiminin yabancı müdahalelere yol açacağı endişeleri ve bölgedeki tüm ülkelerin ticari işlemlerini siyasi silah gibi kullandıkları gerçeği ticarete bir düşüş yaşanmasına sebep olmuştur. Yüksek koruyucu gümrük vergisi ve Emir'in yüklediği ulaşım ticareti üzerindeki katı yükümlülükler (450 sterlin eden her deve yükü başına yedi sterlin vergi) ile birlikte ticaret anlaşmalarının eksikliği, ülkede ciddi sonuçlar doğurmuştur. En önemlisi, Hint-Orta Asya ticaretinin önemli bir parçası olan Hint çayının yönünü deniz rotasına doğru çevirmesiydi. Bununla birlikte, Emir'in yol yapım ve iyileştirme çabalarına rağmen, Hint-Afgan ticareti zayıf ulaşım sistemi

⁵² a.g.e., s.142-143.

⁵³ a.g.e., s.146-147.

Demir Emir Abdurrahman Dönemi...

nedeniyle zorluklar yaşamıştır. Örneğin, Kâbil ve Peşaver arasındaki önemli ticaret yolu haftada sadece iki gün kervanlara açıktı ve hatta Hayber Geçidi'nin denetimi Peştun kabilelerine aitti. Emir'in Hindistan'daki İngiliz hükümetine karşı Hint-Afgan ticaretini siyasi bir silah olarak kullanmasından dolayı ticaret daha da zayıflamıştır. İngilizler, Hindistan ve Güney Afganistan arasındaki ticareti arttırmak için New Şaman'a yeni bir demir yolu yaptığında Emir Abdurrahman, Afgan tüccarlarına o ticaret yolunu kullanmamaları konusunda katı emirler vermiştir. Neticede tüccarlar güç koşullarda, mallarını Hayber Geçidi'nden develerle taşımaya devam etmişlerdir.⁵⁴

Emir Abdurrahman'ın siyasi ve idari alandaki başarılarına rağmen Afganistan'ın kırsal ekonomik yapısını etkileyen temel sosyo-ekonomik yenilikler yapılmamıştır. Afgan halkının yabancılarla iletişim kurmasını ve yeni düşüncelerle karşılaşmasını kendi iktidarı için tehlikeli bulan Emir Abdurrahman, modern eğitimi teşvik etmeyerek kültürel bir tecrit politikası benimsemiştir. Onun eğitim alanında yaptığı en önemli katkı, bir Farsça matbaa makinesini Kâbil'e getirmesidir. Delhili Munşi Abdürrezzak'ın yönetimindeki bu matbaa, genel olarak pul ve yasal formlar ve her şeyden önce sözleşmeler, senetler, bonolar ve evlilik anlaşmaları basmak üzere kullanılmıştır. Yine de, sınırlı sayıya bazı temel okul ders notları da basılmıştır.⁵⁵

Emir Abdurrahman'ın dikkate değer ilerlemeler kaydettiği bir alan da sağlık olmuştur. Ülkeye, iki doktor (Dr. John Gray ve Lillias Hamilton), bir veteriner (Clements), bir hemşire (Bayan Daly), ve bir dış hekiminin (O'Meara) de aralarında bulunduğu çok sayıda İngiliz tıp uzmanı getirtmiştir. Ayrıca, çok sayıda Hintli sağlık görevlisi istihdam etmiştir. Afganistan'daki ilk devlet hastanesi olan bir dispanser, 1895 yılında Kâbil'de açılmış ve ilk Avrupa eğitilmiş Afgan dış hekimi, Sufi Abdülhak, bu dönemde Kâbil'de doktorluk yapmaya başlamıştır. Yine bu dönemde Afgan askerlerinin barınma, yiyecek, ilaç ve tedavi ihtiyaçlarını karşılamak için birkaç temel askerî hastane açılmıştır. Avrupa'dan ilaçlar ithal edilmiştir. Ayrıca Doktor Hamilton, Afganistan'da bölge hekimlerinin kullanımı için bir aşı broşürü derleyerek gözetiminde çiçek hastalığı aşısı tanıtılmıştır. Farsça'ya çevrilen bu broşür, muhtemelen Afganistan'daki modern tıp hakkındaki ilk ders kitabıydı. Kâbil'de yapılan umumi tuvaletler ile eşeklerin pisliğinin şehrin dışına taşınması kamu sağlığı alanında önemli adımlardır. Ayrıca, atölyelerde büyük miktarlarda imal edilen sabunla birlikte sağlık standartları da belli bir düzeye kadar iyileştirilmiştir.⁵⁶

⁵⁴ a.g.e., s.147.

⁵⁵ a.g.e., s.150.

⁵⁶ a.g.e., s.148.

YENİLİK POLİTİKASI

İngilizlerin müttefik bir tampon devlet, Rusların ise, Hindistan yolu üzerinde parçalı ve zayıf bir devlet olarak görmek istedikleri Afganistan, “Avrupa emperyalizmi” ülkenin tecrit politikasının temelini oluştururken aynı zamanda ekonomik gelişme ve yenileşme politikalarının oluşumunda da belirleyici bir rol üstlenmiştir. Afgan yöneticilerinin dış siyasette en önemli görevi: iki güçlü emperyalist imparatorluk arasında bağımsız bir Afganistan’ın tampon bir devlet olarak korunması olmuştur. Emir Abdurrahman, dış güçlerin aynı zamanda ülkeyi bölme üzerinde de anlaşabileceklerinin farkındaydı.⁵⁷ Dış siyasette komşularını Afganistan ile çatışmadan caydırmak için katı bir tecrit ve güç dengesi politikasına özen göstermiştir. Böyle bir politikayı başarılı bir şekilde yürütmek için, iki komşusundan birini kışkırtmaya bir diğeri ile de ittifak kurmaya çalışmıştır. İttifak kurduğu İngiltere olurken çok yakından tanıdığı Ruslardan uzak durmayı tercih etmiştir.

Bu tecrit politikası Emir Abdurrahman’ın yapmak istediği yenilikleri de olumsuz yönde etkilemiştir. Kendisi ulaşım ve iletişimin modern araçlarının edinilmesinin Afganistan’ın güvenliğini tehdit edeceğine inanıyordu. Şayet tacirler veya Emir’in kuvvetleri yolları ve telgraf hatlarını kullanırlarsa, yabancı ordular da bunları kullanabilirlerdi ve Afgan toplumu yabancı toplumlarla temasa geçerek yabancı düşüncelerin etkisiyle Emir’in gücünü alt edebilirdi, bu durum Afganların birliğinin bozulmasına yol açabilirdi. Bu nedenle, İngilizlerin Peşaver ile Kuetta arasında giriştiği demiryolu inşası programına şiddetle karşı çıkmıştı. Emir’e göre, demiryolu ve telgraf hatları sadece Afgan çıkarlarına uygun olduğunda ve Afganlar komşularının entrikalarını önleyecek ve saldırgan tutumlarına engel olacak kadar güçlü olduklarında faydalı olacaktı. Yine bu kapsamda orduda, modern askerî eğitimin alınması için gereken yabancı subayların istihdam edilmesine de izin vermemiştir. Hükümdar olduğu sürece Afganistan’ın bağımsızlığını ve askerî güvenliğini diğer tüm hedeflerin üzerinde tutarak, ekonomik maliyeti dikkate almadan ülkenin tecridini sürdürmekte kararlı olmuştur.⁵⁸

Emir Abdurrahman, emperyal komşuları arasında Afganistan’ın bağımsızlığını ve hükümdarlık otoritesini sağlayarak nasıl bir modernleşme politikası izlemesi gerektiği ikilemiyle karşı karşıya kalmıştı. Yabancılarla yoğun teması ülkenin varlığı için bir tehdit olarak gören Emir, dünyanın geri kalanından gönüllü bir uzak kalma politikası benimsemiştir. Afganistan’ı özel koruma alanı olarak gören İngiltere, İngiliz olmayanın yatırım yapmasına ya da varlığına ve Afganistan’la doğrudan ilişkisine karşı

⁵⁷ Ludwig W.Adamec, *Afghanistan 1900-1923 A Diplomatic History*, University of California Press, Los Angeles California 1967, s.2 ve 17.

⁵⁸ Rubin, a.g.e., s.49; Ewans, a.g.e., s.103-4.

Demir Emir Abdurrahman Dönemi...

çıkıyordu ve bu politikayı zorla kabul ettirecek konumdaydı. Emir Abdurrahman, ülkesinde İngiliz finansal faaliyetlerine, Rus veya başka herhangi bir yabancıya faaliyetine olduğu kadar karşıydı. Ona göre, yabancı güçlere mali taviz vermek gerektiğinde Afganistan'la ortak sınırları olmayan milletlere verilebileceğidir; örneğin, Amerika Birleşik Devletleri, İtalya veya Almanya. Benzer şekilde, yabancı teknisyenlerin bulundurulmasında öncelik hakkının bu ülke vatandaşlarına verilmesi gerekir.⁵⁹

Bununla birlikte, Emir Abdurrahman devlet içinde kişisel rolünü ve egemenliğini pekiştirse de ya da krallığının fiilî bağımsızlığını korumuş olsa da ülkenin iç istikrarını sağlayacak sosyo-ekonomik atılımlar gerçekleştirememiştir. Yerleşik ve asi Afgan kabileleri kendi feodal ve ekonomik güçlerini hep korumuşlardır. Afganistan, ticari ve haberleşme açısından Hindistan, Orta Asya ve İran'a bağımlı ve kara ile kuşatılmış bir ülke olarak kalmıştır. Emir'in Hint-Afgan sınır bölgesindeki Peştunlar üzerindeki ruhani ve törel otoritesini mali yardımlar ve evlilik anlaşmaları yoluyla genişletme girişimleri, Hint hükümeti tarafından sürekli engellenmiştir. Ona göre, Afganistan'ın kalıcı bir şekilde bağımsız olması ve böylece kendi modernleşme markasını sürdürmesi için gereken önemli fırsat denizde yatıyordu. Afganlar bir kere denize ulaştı mı, diğer ülkelerle kapsamlı ancak seçici bağlantılar oluşturabilir, kendi gemilerini inşa edip satabilir ve ithalat-ihracat faaliyetlerini yönetebilirlerdi.⁶⁰

SONUÇ

Demir Emir lakaplı Abdurrahman Han, yirmi bir yıllık saltanatı boyunca Afganistan'ın geleceğine ilişkin beklentilerini ve arzularını şu cümlelerle ifade etmiştir: “hayatım boyunca, sahip olduğum büyük demir yolları yapma, ülkeyi telgraf ve vapurlarla tanıştırmaya, madenleri çalıştırmaya, bankalar açma, piyasaya banknotlar çıkarma, dünyanın dört bir yanından gezginler ve sermayedarlar davet etme, Afganistan'da üniversiteler ve enstitüler açma arzusunda başarıya ulaşmayı umdum ve diledim, oğullarım ve haleflerim, kalbimden gelen bu arzuları devam ettirecek ve Afganistan'ı arzu ettiğim hâle getirecekler”.⁶¹ Fakat 1901'de öldüğünde, kendi saltanatı boyunca bu arzularının neredeyse hiç birini gerçekleştirilememiştir. Yine de dönemin pek çok başarılı icraatları da olmuştur. Kabileler az ya da çok pasifize edilmiş, belli bir dereceye kadar dinî liderler devlet tarafından seçilmiş, bunun yanı sıra merkezî ve mutlak monarşinin baskın olduğu bir devlet ideolojisi ortaya çıkmıştır. Afganistan'ın bağımsızlığı korunmaya çalışan Emir Abdurrahman, hem İngiltere'ye hem de Rusya'ya mesafeli durarak, her ikisini de tahrik etmemiştir.

⁵⁹ Gregorian, a.g.e., s.155.

⁶⁰ a.g.e., s.156-157.

⁶¹ a.g.e., s.161.

1901’de öldüğünde, uluslararası sınırları tanımlanmış, siyasi birliği sağlanmış, merkezî otorite tarafından doğrudan yönetilen ve kısmen idari ve hukuki kurallar ve düzenlemeler çerçevesinde bir Afganistan oluşturulmuştu. Shahrani’ye göre, böylece on sekizinci yüzyılın ortalarından itibaren Durrani İmparatorluğu yöneticileri tarafından kurumsallaştırılan feodal bağlar üzerine kurulu dolaylı yönetim döneminden, on dokuzuncu yüzyılın son yirmi yılında, üstün nitelikli askerî güce dayalı merkezî hükümetin oluşturulmasına doğru belirgin bir geçiş yapılmıştır.⁶² Ne var ki, bu Ewans’a göre ise Afganistan, O’nun saltanatı boyunca geri kalmış, yoksullaşmış ve yabancıardan nefret eden bir ülke olmuştur. Daha ziyade silah üretmek için bir dizi küçük fabrika kurulmuş, ancak Afganistan’ın ticareti tıkanmış, iletişimleri de az gelişmiştir. Yine Ewans’a göre okuma yazma oranları ve tıp hizmetleri asgari seviyede kalmıştır. Kâbil’de bir medrese ile din okulu kurmak dışında, eğitim sistemi geliştirmek için çok az veya hiçbir şey yapılmamıştır.⁶³

Emir Abdurrahman dönemini değerlendiren Roy’a göre; Abdurrahman’ın gerçekleştirmiş olduğu ıslahat hareketleri hiç bir reformist ideolojiye dayanmıyordu. Çağdaşlaşma olarak düşündükleriyse bütünüyle pragmatik çözümlerdi. Geleneksel topluma dokunmadan, devlet dairelerinin daha akılcı çalışmalarını sağlamak için onları daha verimli iş yapar hâle getirmek amaçlanmıştır. Yavaş yavaş da olsa yeni yöntemler benimsenerek, anahtar sektörlerde reformlar yapılmıştır. Bununla birlikte daha sonraları toplum yapısına da tesir edecek olan yavaş bir çağdaşlaşma süreci başlamış ancak bir sonuç teşkil etmemiştir.⁶⁴

Gregorian ise dönemle ilgili olarak; Emir Abdurrahman’ın Afganistan’a idarî, siyasi ve ekonomik birlik getirdiğini, ülkede barışı sağladığını, daimi bir ordu kurduğunu, dinî kurumun ve bazı kabile reislerinin gücünü sınırladığını, ülkeyi küçük çapta modern makineler, Avrupa teknolojisi ve yabancı teknisyenlerle tanıştırdığını, doktorlar ve bir düzeye kadar tıbbi bilgi getirdiğini, bölgeler arası ticareti geliştirdiğini ve ağırlık ve ölçü birimlerini standart hâle getirme girişiminde bulunduğunu belirtmektedir. Diğer taraftan, yaptığı reformların Kâbil ile sınırlı kaldığını; Afganistan’ın diğer önemli şehirlerinin etkilenmediğini de değerlendirmelerine ekleyen Gregorian eserinde, idari ve mali reformların Afganistan’ın kırsal ekonomik yapısını etkileyen temel sosyo-ekonomik reformlarla birlikte götürülmediğini de ifade etmektedir. Daha fazla eğitimi teşvik etmede, yabancı ticareti ve dış bağlantıları canlandırmada, modern haberleşmeleri başlatmada, bankacılık kurumları kurmada ve Afganistan’ın

⁶² Shahrani, *a.g.m.*, s.39.

⁶³ Ewans, *a.g.e.*, s.109.

⁶⁴ Olivier Roy; Afganistan’da Direniş ve İslam, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1990, s.34-35.

Demir Emir Abdurrahman Dönemi...

doğal zenginliğini keşfetmede Emir'in başarısız kaldığına vurgu yapmaktadır.⁶⁵

Bu değerlendirmelerin kapsamında, Emir Abdurrahman'ın Afganistan'ın siyasal ve ekonomik gelişimini sağlamak amacıyla başlattığı değişim sürecinde pek çok iç ve dış etkenden dolayı başarısız olduğu söylenebilir. Başarısızlığının en önemli sebebi, Afganistan'ın kendi iç yapısındaki parçalı durumdur: etnik farklılıklar, mezhepler arasındaki çekişmeler, kabileler arası rekabet, bölgesel çıkar çatışmaları ve geleneksel değerler. Diğer bir sebep de, modernliğe geçişte başarılı ve ani bir sıçrayışın gerektirdiği hem maddi hem de insan kaynağı yetersizliği idi. Emir Abdurrahman reformlarını özellikle şehir ve yerleşik nüfusu içeren ağır vergilendirme ile gerçekleştirmeye çalışmıştır. Ülke genelinde toplanan vergilerin yetersizliği nedeniyle, şehirli tüccar sınıfına, yabancı ticarete ve İngiliz mali yardımlarına güvenmek zorunda kalmıştır. Bunun yanında, İngiltere ve Rusya'ya karşı İslam inancını bir silah olarak kullanması, farklı etnik grupları birleştirerek Afgan çıkarlarına hizmet etmesine rağmen, ülke içerisinde genel olarak yabancı düşmanlığını ve gelenekçiliği teşvik etmiştir. Böylece, vatanseverliğe, cömert bir despotluğa ve önemli katkılara rağmen Emir Abdurrahman, kesin ve açık bir şekilde belirli bir modernizasyon planı belirtmede başarısız olmakla kalmadı aynı zamanda bu tür bir programı hayata geçirmek için gereken yöntemi de bulamamıştır.⁶⁶

Bu dönemde ilk defa bir emir iktidarının kaynağını dine dayandırmıştır. Bunu da Afgan toplumu üzerinde kabilelerin etkinliğini azaltmak ve kendi otoritesini oluşturmak için yapmıştır. Emir bu çerçevede şariat uygulamalarına vurgu yaparak, otoriteye itaat ile birlikte toplumsal birliği sağlamayı da hedeflemiştir. Ama daha önemlisi, Emir Abdurrahman din kurumları ve din adamları üzerinde denetim kurarak onları laik devlet kurumları içerisinde eritmeye çalışarak Afgan toplumunun en etkin kurumu olan dinin nüfuz alanına ve din adamlarının iktidarına müdahale edecek kadar ileri gitmiştir.

Dönemin sıradan Afganlılar için dikkat çekici en önemli özelliği ise belki de Emir'in otoritesinin sınırlarının gaddarlığı ve zorbalığıydı. Afgan tarihinin en acımasız hükümdarı olarak tanınan Emir Abdurrahman, muhaliflerine hayat hakkı tanımamıştır. Pek çok muhalifini veya muhalif olabileceğini düşündüğü kimseleri tereddütsüz ölüm, sürgün veya işkence ile cezalandırmıştır. Dupree'ye göre, eğer Abdurrahman yüzyıl önce doğmuş olsaydı, bu karizmatik lider muhtemelen önceki Orta Asya imparatorlarının

⁶⁵ Gregorian, a.g.e., s.160.

⁶⁶ a.g.e., s. 161-162.

yolunu izleyecekti ve mümkün olduğunca genişleyecek ve güç ve entrika imparatorluğunu sürdürebilecekti.⁶⁷

Son olarak ifade etmek gerekirse Abdurrahman öldüğünde Afgan tarihinde neredeyse yegâne örnek olarak taht mücadelesi olmamıştır. Bu görev için en büyük oğlu Habibullah'ı hazırlamış ve akıllıca davranarak diğer oğullarını Kâbil'de tutmuş hiçbirinin eyaletlerde iktidar üssü edinmelerine izin vermemiştir.

---

⁶⁷ Dupree, a.g.e., s.417.

KAYNAKÇA

- Adamec, Ludwig W.; *Afghanistan 1900-1923 A Diplomatic History*, University of California Press, Los Angeles California 1967.
- Ahmad, N. D.; *The Survival of Afghanistan 1747-1979: A Diplomatic History*, Institute of Islamic Culture, Lahore 1990. Banuazizi, Ali and Myron Weiner (ed.); *The State, Religion, and Ethnic Politics: Afghanistan, Iran, and Pakistan*, Syracuse University Press, Syracuse 1988.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri; Dosya Nu: 5, Gömlek Nu: 6, Tarih: 1885.3.11;
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri; Dosya Nu: 5, Gömlek Nu: 7, Tarih: 1885.3.15.
- Bayur, Y. Hikmet; *Hindistan Tarihi, C.3, Türk Tarih Kurumu Yayınları*, Ankara 1987.
- Bayur, Y. Hikmet; *Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- Bayur, Y. Hikmet; *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- Bellew, H. W.; *Afghanistan and the Afghans*, Shree Publishing House, Delhi 1982.
- Canfield, Robert L.; *"Ethnic, Regional, and Secretarian Alignments in Afghanistan"*, Ali Banuazizi, – Myron Weiner (ed.); *The State, Religion, and Ethnic Politics: Afghanistan, Iran, and Pakistan*, Syracuse University Press, Syracuse N.Y. 1986.
- Cevat, Mehmet; *Afganistan*, Ankara 1934.
- Dupree, Louis; *Afghanistan*, Oxford University Press, Oxford 1997.
- Durak, Neslihan; *"Gaznelilerin Kuruluşuna Kadar Afganistan'da Türkler"*, Ali Ahmetbeyoğlu, (Yay.Haz.), *Afganistan Üzerine Araştırmalar, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları*, İstanbul 2002.
- Ewans, Martin; *Afghanistan: A Short History of Its People and Politics*, HarperCollins Publishers, New York, N.Y. 2002.
- Fedoseyev, P.N. (ed.); *Afghanistan: Past and Present*, Institute of Oriental Studies, USSR Academy of Sciences, Moscow 1981.
- Fraser-Tytler, W.K.; *Afghanistan: A Study of Political Developments in Central and Southern Asia*, Oxford University Press, London 1953.

- Gankovsky, Yu.V. (ed.); A History of Afghanistan, Progres Publishers, Moscow 1982.
- Gregorian, Vartan; The Emergence of Modern Afghanistan: Politics of Reform and Modernization 1880-1946, Stanford University Press, Stanford CA 1969.
- Hanifi, M. Jamil; “*Editing the Past: Colonial Production of Hegemony Through the “Loya Jerga” in Afghanistan*”, Iranian Studies C.37, No:2, June 2004.
- Hunter, Shireen T.: Modernization and Democratization in the Muslim World: Obstacle and Remedies, Center for Strategic and International Studies, Washington, D.C. 2004.
- Naby, Eden; “*The Changing Role of Islam as a Unifying Force in Afghanistan*”. Ali Banuazizi, – Myron Weiner (ed.), The State, Religion, and Ethnic Politics: Afghanistan, Iran, and Pakistan, Syracuse University Press, Syracuse N.Y. 1986.
- Newel, Richard S.; “*The Prospects for State Building in Afghanistan*”, Ali Banuazizi, – Myron Weiner (ed.), The State, Religion, and Ethnic Politics: Afghanistan, Iran, and Pakistan, Syracuse University Press, Syracuse N.Y. 1986.
- Newell, Richard S.; The Politics of Afghanistan, Cornell University Press, Ithaca N.Y. 1972.
- Olesen, Asta; Islam and Politics in Afghanistan, Curzon Press Ltd., Surrey 1995.
- Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi, “Afganistan ve Pakistan’da Yaşanan Gelişmeler ve Uluslararası Güvenliğe Etkileri”, Rapor No: 31, Mart 2011.
- Özcan, Azmi; “*II. Abdülhamid Döneminde Afganistan ile İlişkiler ve İngiltere*”, Ali Ahmetbeyoğlu, (Yay.Haz.), Afganistan Üzerine Araştırmalar, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002.
- Poullada, Leon B.; Reform and Rebellion in Afganistan, 1919-1929; King Emanullah’s Failure to Modernize A Tribal Society, Cornell University Press, Ithaca N.Y. 1973
- Rasuly-Paleczek, Gabriele; “Afganistan’da Devlet Kurma Mücadelesi: Merkezileşme, Milliyetçilik ve Huzursuzluklar”; Williem Van Schendel ve Erik J. Zürcher (ed.); Orta Asya ve İslâm Dünyasında Kimlik Politikaları, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
- Roy, Olivier; Afganistan’da Direniş ve İslam, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1990.

Demir Emir Abdurrahman Dönemi...

- Rubin, Barnett R.; *The Fragmentation of Afghanistan*, Yale University Press, New Haven 1995.
- Saikal, Amin; *Modern Afghanistan: A History of Struggle and Survival*, I.B. Tauris&Co Ltd., London 2004.
- Saray, Mehmet; *Afganistan ve Türkler*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1997.
- Saray, Mehmet; *Dünden Bugüne Afganistan*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1981.
- Shahrani, M. Nazif; “*State Building and Social Fragmentation in Afghanistan*”, Ali Banuazizi, – Myron Weiner (ed.), *The State, Religion, and Ethnic Politics: Afghanistan, Iran, and Pakistan*, Syracuse University Press, Syracuse N.Y. 1986.
- Tarzi, Mahmud; “*What Is To Be Done?*”, Charles Kurzman (ed.), *Modernist Islam 1840-1940*; Oxford University Press, New York 2002.
- Watkins, Mary Bradley; *Afghanistan Land in Transition*, D. Van Nostrand Company, Inc., New York N.Y. 1963.
- Yazıcı, Orhan; “*Birinci İngiliz-Afgan Savaşı ve Sonuçları*”, Ali Ahmetbeyoğlu (Yay. Haz.), *Afganistan Üzerine Araştırmalar, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları*, İstanbul 2002.

KİTABİYAT

Ayhan Yüksel, Kuğuoğulları, Eski Bir Osmanlı Âyan Ailesi, 1. Baskı, Serander Yayınları, İstanbul, 2017, 299 sayfa, ISBN: 978-605-66757-5-1

Ayhan Yüksel, Kuguogulları, An Old Landowner Ottoman Family, 1st Edition, Serander Publications, Istanbul, 2017, 299 page, ISBN: 978-605-66757-5-1

Mevlüt KAYA*

Geliş Tarihi/Received Date: 24.01.2018-Kabul Tarihi/Accepted Date: 10.07.2018

Doi: 10.30913/alinterisosbil.383343

Atf Künyesi: Kaya, Mevlüt, “Ayhan Yüksel, Kuğuoğulları, Eski Bir Osmanlı Âyan Ailesi, 1. Baskı, Serander Yayınları, İstanbul, 2017, 299 sayfa, ISBN: 978-605-66757-5-1”, *Alnteri Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD)*, C. 2, S. 3, 2018, ss. 145-148.

Osmanlı Devleti’nde yaşadıkları bölgelerde nüfuz kazanmış, devletin gerilemesiyle birlikte yönetimde etkili olmuş aileler çoktur. Ayan olarak adlandırılan bu ailelerin bölgelerindeki etkileri halâ da devam etmektedir. Ayhan Yüksel’in çalışması Kuğuzadeler ailesini tarihi süreçteki rollerini ortaya koyması bakımından önemli bir eserdir.

Osmanlı Devleti’nde 16. yüzyıldan itibaren bozulmaya başlayan toprak sistemi, kent ve kasabalarda âyanların ortaya çıkmasına ortam hazırlamıştır. Toplumun nüfuzlu kişileri olan ve zaman ilerledikçe buldukları bölgelerde saygınlığı artan âyanlar, devletin toprak ve vergi sisteminin önemli bir unsuru haline gelmişlerdir. Devlet ile toplum arasında aracı bir sınıf konumunda olan âyanların, bölgelerinde önemli idari ve askeri işlevleri olmuştur. Osmanlı Devleti’nin idari, askeri ve sosyoekonomik tarihi açısından önem arz eden âyan ailelerinden biri de Görele’de yaşamış ve Doğu Karadeniz Bölgesi’nde nüfuzuyla etkin olmuş Kuğuzadeler’dir.

Giresun ve Doğu Karadeniz Bölgesi’ne dair araştırmaları neticesinde birçok eser veren Ayhan Yüksel, bu eserinde (Yüksel, 2017) bölgenin âyan ailelerinden biri olan Kuğuzadeler’i incelemiştir. 299 sayfa ve üç bölümden oluşan eserde, Kuğuzade ailesi mensubu olan şahsiyetler hakkında tarihsel bilgiler aktarılmıştır. Ailenin en meşhurlarından Kuğu İbrahim Ağa’nın oğlu, III. Selim’in huzuruna çıkmış ve Trabzon Beylerbeyliği yapmış olan Süleyman Paşa’ya kitabın 42.-73. sayfaları arasında yer verilmiştir. Osmanlı âyanlarından olan bu aile, Cumhuriyet döneminde de etkin görevlerde bulunmuştur. Süleyman Paşa’nın torunu olan Miralay Ali Rıza Kuğu, Balkan

---

* Öğretim Görevlisi, Giresun Üniversitesi Eynesil Kamil Nalbant Meslek Yüksekokulu, tarihmeltemi@hotmail.com

Savaşı gazisidir. Futbol adamı Mehmet Rıza Kuğu ise Trabzon İdman Ocağı kulübünün kurucuları arasında yer almış olan “Kaptan Rıza”dır (Yüksel, 2017; 160-162).

Kitabın giriş kısmında konunun geneline dair bilgiler verilmiş, ardından âyanlığın tarihsel gelişimi işlenmiştir. Birinci bölümde Kuğuzade ailesinin kökenlerine ve ailenin bilinen ilk şahsiyetlerine yönelik bilgiler aktarılmıştır. Ayrıca ailenin Çanakçı yöresinde yerleşen kolu hakkında bilgi verilmiştir (Yüksel, 2017; 23-112). Eserin birinci bölümünde yer verilen şahsiyetler şunlardır: “Ailenin atası” olarak kabul edilen Kuğu İbrahim Ağa, Beylerbeyi Süleyman Paşa (terake ve borç kayıtlarıyla), haznedar Kuğuzade Hüseyin Ağa, Kuğuzade Osman Bey ve Ömer Beyler, Faş Muhafızı Mehmed Bey, Faş Kalesi muhafızı Rüstem Bey; âyanlar döneminde yaşamış Kuğuzade Emin Bey, Kuğuzade Ali Bey, Kuğuzade Ali Bey oğlu Emin Bey, Kuğuzade Süleyman Bey (Yüksel, 2017; 38-108).

İkinci bölümde, Kuğuzade ailesine dair mahkeme kayıtları incelenmiştir. Evlilik, nikâh ve mahkeme şahitlikleri ve aile fertlerinin sosyal yaşantısı, Kuğuzadeler’e dair başvuru arşiv kayıtları arasındadır (Yüksel, 2017; 113-158). Kitabın son kısmını teşkil eden üçüncü bölümde ise Kuğuzade ailesinden yetişmiş ve çeşitli branşlarda ülke çapında tanınmış şahsiyetlere yer verilmiştir. Bu şahsiyetlerin içinde 19. yüzyıl sonlarında Galata Gümrüğü kâtipliği yapmış olan Mehmed Hüsnü Bey, Sicil-i Osmanî adlı eseriyle tanınmış olan Osmanlı tarih ve biyografi uzmanı Mehmed Süreyya Bey, Miralay Ali Rıza Bey, meclis-i umum azası Rıza Bey, futbol adamı ve bürokrat Mehmet Rıza Kuğu, 1924 Paris Olimpiyatları katılımcısı Süleyman Rıza Kuğu, Mimar Feyyaz Kuğu, bürokrat Ragıp Kuğu, E. Kur. Alb. İdris Kuğuoğlu, şehit J. Kd. Yzb. Temel Kuğuoğlu, Öğr. Üyesi İbrahim Hayri Kuğuoğlu ve E. General Ali Rıza Kuğu bulunmaktadır (Yüksel, 2017; 158-169).

Eserin sonuç bölümünde, yöre tarihine ve Kuğuzadeler’e yönelik genel bir değerlendirme yapılmış, ardından geniş bir ekler kısmı esere dâhil edilmiştir (Yüksel, 2017; 169-253). Bu kısımda aileye dair Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nden edinilmiş belgelerin yanı sıra, Şakir Şevket’in “Trabzon Tarihi” (Şevket, 2001) adlı eserinde yer verdiği “Süleyman Paşa’nın Tercüme-i Hâli”, Trabzon Bidâyet Mahkemesi kayıtları, ailenin Tirebolu’daki kolunu gösteren çizim, aileye dair çeşitli eski fotoğraflar ve mezar taşları bulunmaktadır. Ekler kısmının bu denli geniş olması, eseri ve aydınlattığı dönemi anlamada büyük kolaylık sağlamaktadır. Eserin görsellerle desteklenmesi eseri akıcı ve anlaşılır kılmıştır. Ayrıca eserin sonunda sözlük ve dizin kısmının bulunmasının, eser içindeki belge, olay ve ifadelerin her kesimden okuyucunun işini kolaylaştırdığını da belirtmek gerekir.

Kitabiyat

Eserde, arşiv kayıtlarının yanı sıra yıllıklar, sözlü kaynaklar ve aileye ait özel notlarla bazı evraklardan da yararlanılmıştır. Trabzon-Görece arasında yaşanmış pek çok önemli tarihsel olayın ve yörenin geçmişteki sosyal yaşamının daha iyi anlaşılacağı, uzun bir döneme tanıklık etmiş bu eser, Türkiye tarihine önemli katkılar sağlayacak düzeydedir (Yüksel, 2017; 255-299).

Mevlüt KAYA

KAYNAKÇA

Şevket, Şakir. *Trabzon Tarihi*, (Haz. İsmail Hacıfettahoğlu), Atlas Yayınları,
Ankara 2001.

Yüksel, Ayhan. *Kuşuoğulları, Eski Bir Osmanlı Ayan Ailesi*, Serander
Yayınları, Trabzon 2017.